

ISSN: 1015-1818

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

2019 / 2

Sayı 70

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL 2019

Tarih dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. -- İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1949-

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı.

ISSN 1015-1818

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır.

<http://tjh.istanbul.edu.tr>

1. TARİH - SÜRELİ YAYINLAR

KAPAK RESMİ

İlk Müslüman Kadın Astronom Meryem el-Usturlâbî (el-İcliyye)'nin
Tasarladığı Usturlab.

ADRES

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
34459 Beyazıt, İSTANBUL

Baskı-Cilt:
İlbey Matbaa
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

Dergi Sorumlusu

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Baş Editör

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Publisher
İbrahim KARA

Publication Director
Ali ŞAHİN

Editorial Development
Gizem KAYAN

Finance and Administration
Zeynep YAKIŞIRER ÜREN

Deputy Publication Director
Gökhan ÇİMEN

Publication Coordinators
Betül ÇİMEN
Özlem ÇAKMAK
Okan AYDOĞAN
İrem SOYSAL
Arzu YILDIRIM

Project Coordinators
Sinem KOZ
Doğan ORUÇ

Graphics Department
Ünal ÖZER
Deniz DURAN
Beyzanur KARABULUT

Contact:
Address: Büyükdere Cad.
105/9 34394 Mecidiyeköy,
Şişli, İstanbul, TURKEY
Phone: +90 212 217 17 00
Fax: +90 212 217 22 92
E-mail: info@avesyayincilik.com

ULUSLARARASI EDİTÖRYAL KURUL

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Géza DÁVİD

Eötvös Loránd Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Giampiero BELLİNGERİ

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya

Emeritus Prof. Dr. Kemal KARPAT

University of Wisconsin-Madison Üniversitesi Tarih Bölümü, Wisconsin, ABD

Doç. Dr. Kenneth WEİSBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Norman STONE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya, Türkiye

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

TARİH DERGİSİ HAKEM KURULU (sayı 70)

Prof. Dr. Bilgin AYDIN

Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ

29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Tuncay ZORLU

İstanbul Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah KAYA

Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT

İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Dinçer KOÇ

İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ

Beykent Üniversitesi

Doç. Dr. Sadi KUCUR

Marmara Üniversitesi

Dr. Gaye DANIŞAN

İstanbul Üniversitesi

Dr. Ömer GEZER

Hacettepe Üniversitesi

BAŞ EDITÖR
Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

YAYINA HAZIRLAYAN
Araş. Gör. Sinem SERİN

Tarih Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından indekslenmektedir.

- * Bu dergide yayımlanan makaleler Yayın Kurulu'nun izni olmadan aynen veya kısmen yayımlanamaz ve iktibas edilemez.
- ** Yayımlanan yazı ve makalelerin içeriği ile ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Ömer Tokuş	<i>Hamdânîlerde Astroloji, Astronomi ve Tıp</i> <i>Astrology, Astronomy, and Medicine in Hamdanids</i> 1
Ali Mıynat	<i>Bir Mengücekli Türkmen Beyi: Fahreddîn Behrâmşâh ve Yeni Keşfedilen Altın Sikkeleri</i> <i>A Mengujekid Turkmen Beg: Fakhr Al-Dîn Bahrâmshâh and His Newly Discovered Gold Coins</i> 19
Ferhat Turanlı	<i>The Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine: Causes and Historical Consequences</i> <i>Türk Ordusunun Sağıyalı Ukrayna 'ya Düzenlediği Çıhırın Seferinin Nedenleri ve Sonuçları</i> 37
Hakan Karagöz	<i>General Johann Georg Von Browne'un Osmanlı-Habsburg Harpleriyle İlgili Yazmaları ve Bir Örnek İnceleme: 1716 Petervaradin Muharebesi</i> <i>General Johann Georg Von Browne's Writings on the Ottoman-Habsburgs Wars: A Case Study, the 1716 Petervaradin Battle</i> 51
Niyazi Çiçek - Nurhan Kabakulak	<i>Türkiye 'de Harf Devrimi 'nin Ardından Tek Kitap Kanunu ve Ticari Oluşumlar</i> <i>Standard Book Law and Commercial Organizations After the Alphabet Reform in Turkey</i> 89

DEĞERLENDİRME / BOOK REVIEW

Ercan Alan	<i>Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre) Başlıklı Kitabın Tanıtımı</i> .119
------------	--

HAMDÂNÎLERDE ASTROLOJİ, ASTRONOMİ VE TIP

Ömer Tokuş

Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

Öz

Abbâsîlerin merkezden uzak şehirler üzerindeki siyasî otoritesinin zayıflaması, X. asırdan itibaren Musul ve Halep gibi köklü kültürel ve ilmî geçmişe sahip şehirlerin yerel emirlerin eline geçmesi ile sonuçlanmıştır. Hamdânîler, Abbâsîlerin bu zaafından faydalanarak Musul ve Halep gibi şehirleri ele geçirmiş, buralardaki kültürel ve ilmî mirası da devam ettirerek daha ileri bir aşamaya taşımışlardır. Hamdânîler ile birlikte Musul ve Halep'te pozitif ve dinî ilimler yeni bir ivme kazanmış ve söz konusu ilimlerin ilerlemesi için de Hamdânî emirleri hediye ve maaşlar ile teşviklerde bulunmuşlardır. Bu çalışmada Hamdânîlerin astroloji, astronomi ve tıp ilmine karşı gösterdikleri ihtimam, teşvikler ve dönemin tespit edilebilen önemli âlimleri ve eserleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hamdânîler, Musul, Halep, Astroloji, Astronomi, Tıp.

ASTROLOGY, ASTRONOMY, AND MEDICINE IN HAMDANIDS

Abstract

From the 10th century onwards, the impoverishment of the Abbasids' political authority over the decentralized cities resulted in cities with long-established cultural and scientific backgrounds, such as Mosul and Aleppo, falling into the hands of local chiefs. The Hamdanids, taking advantage of this impoverishment of the Abbasids, captured cities such as Mosul and Aleppo, and continued the cultural and scientific heritage in these cities, thus enabling further process. Together with the Hamdanids, positive and religious sciences gained new momentum in the cities of Mosul and Aleppo, and the Hamdanid chiefs provided gifts, salaries, and incentives for the advancement of these sciences. This study focuses on the importance that the Hamdanids gave to astrology, astronomy and medicine, and covers the incentives provided by them. The study also gives an overview of the major scholars of the period and their works.

Keywords: Hamdanids, Mosul, Aleppo, Astrology, Astronomy, Medicine.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ömer Tokuş, otokus@bingol.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 25.07.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 28.11.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19030

Cite this article as: Tokuş, Ömer, "Hamdânîlerde Astroloji, Astronomi ve Tıp", *Turk J Hist* sayı 70 (2019), s.1-18.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

IX. asır sonlarına doğru Abbâsîlerin zayıflaması ile birlikte, vilayetlerde bağımsız bir takım emîrlikler ortaya çıkmış, söz konusu emîrliklerin başında bulunan yöneticiler de hâkim oldukları şehirlerdeki ilmî ve kültürel mirası bihakkin sürdürmeyi başarmışlardır. Bağdat merkezli Abbâsî hilafetinin 929 tarihinde Musul ve 944 yılında da Halep üzerindeki hâkimiyetinin inkıtaa uğraması ile birlikte Hamdânîler adında mahalli bir emîrlik tevellüt etmiştir. Hamdânîler, bağımsız bir şekilde hareket etmelerine rağmen Abbâsîlerin siyasi hâkimiyetlerini manevi olarak kabul ederek bastırdıkları hutbe ve sikkelerde de bunu teyit etmişlerdir¹. Şüphesiz X. yüzyıldan başlayıp XIII. yüzyıla kadar devam eden İslâm dünyasının ilmî-kültürel tekâmül evresi, siyasi açıdan bir bölünmüşlük sergilese de sosyal, ekonomik ve ilmî açıdan dönemin entelektüel hayatına yön verecek bir mahiyette idi². Corcî Zeydân'ın³ “*Kuşkusuz bir ülkenin yöneticileri ne derece ilim ve irfan ehli ise, ilim ve kültür de orada revaç ve rağbet bulan bir değer olarak parıldar*” şeklindeki ifadesi de kültürel ve ilmî faaliyetlerin hükümdarların ilgileri ile doğrudan ilişkili olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Halep Hamdânî Emîri Seyfüddevle gibi ilim ve irfan sahibi bir emîrin varlığı ve ilim erbabını himaye ederek maddî ve manevî olarak desteklemesi Halep şehrinde entelektüel bir atmosferin oluşumunda başat rol oynamış olmalıdır. Bu ilgi farklı meslek ve mesrepten birçok âlimin Hamdânî sarayına yönelmesine ve müteaddit ilim türlerinin gelişimine katkı sunmuştur. Daha önce yayınlanan bazı çalışmalarda Hamdânî sarayında mukim alimler hakkında genel değerlendirmelerde bulunulurken, bu çalışmada daha spesifik olarak Hamdânîlerde astroloji, astronomi ve tıp alanlarındaki faaliyetler ve bu alanlarda şöhret bulan şahsiyetler üzerinde durulacaktır⁴.

1. Astroloji ve Astronomi

İlm el-Hey'e veya *ilm el-Felek* olarak bilinen astronomi, matematiksel bilimler (el-Ulûm er-Riyadiyye) arasında yer alıp *ilm ahkâm en-nücûm* veya *sınâ'at ahkâm en-nücûm/ilm et-tencîm* (yıldızlardan hüküm çıkarma bilimi veya sanatı)

- 1 Nasuhî, Ünal Karaaslan, “Hamdaniler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 446-447; Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasi, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 7-75.
- 2 Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, 2016, 36.
- 3 Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. II, çev. Nejdet Gök, İstanbul 2012, s. 92.
- 4 Ali Hüseyin Dere, *et-Tarihu'l-Hadârî li'd-Devleti'l-Hamdâniyye fî Haleb (333-394/944-1003)*, (Camiatu'l-Beyrut el-Arabiyye: Doktora Tezi), Beyrut 2016; Ömer Tokuş, “Halep Hamdânîleri Sarayında Bulunan Filozof, İlim Adamları ve Şairler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CII/202 (Şubat 2013), İstanbul 2013, 169-186; es-Se'âlibî, eserinin önemli bir bölümünü Hamdânî âlimlerine ayırmıştır bkz. es-Se'âlibî, *Yetimetü'd-dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut 2000, I, 37-346; II, 137-257.

şeklinde anılan astrolojiden farklılık göstermektedir⁵. Gökteki gezegen, yıldız gibi cisimlerin dünyadaki nesne ve olaylar üzerindeki etkisi veya gelecek hakkında kehanetlerde bulunmak amacıyla kullanılması *ilm-i ahkâm en-nücûm* veya *sınâ'at-ı ahkâm en-nücûm*'un (yani astroloji) kapsamına girerken; yıldızlar, burçlar ve yıldızların birbirlerine uzaklıkları, takvimlerin tespiti ile gezegenler hakkında bilgiler toplanması da *ilm el-hey'e* veya *ilm el-felek* olarak isimlendirilen astronomi ilmine dâhil olmaktadır⁶. Nitekim hicri takvimin ortaya çıkışı, kıblenin tespit edilmesi ve daha başka gök cisimleri ile ilgili bilimsel çalışmalar matematiksel astronomiye; devlet adamlarının siyasî, askerî ve idarî konulara yönelik merakının da astrolojiye olan ilgi ve çalışmaları teşci ettiğini ifade etmek mümkündür⁷.

Gök cisimleri hakkındaki metafiziksel yorumlar münecimlik adlı bir mesleğin ortaya çıkışına ve gelişimine olanak sağlamıştır. Hamdânî emirleri, gök cisimlerinin metafiziksel yorumlarına ihtimam göstermiş ve bir eylemin hangi vakte yapıp yapılmaması gerektiği ile ilgili münecimlerin tespitlerine de kayıtsız kalmamışlardır⁸. Bunların yanı sıra rüyaların tefsir edilmesi geleneği de emirler içinde ilgi görmüştür. Bu bilgi çerçevesinde bir gece rüyasında sarayını ihata eden bir yılan gören Seyfûddeve, rüya yorumcularına müracaat etmiştir. Yorumcuların rüyada görülen yılanın suya delalet ettiğini ifade etmeleri üzerine Seyfûddeve, Küveyk Nehri'nin mecrasını değiştirip nehrin suyunu saraya doğru yönlendirerek sarayını içinde su bulunan bir hendek ile ihata etmiştir⁹. Bunun aksine Hımıs'ta ilim sahibi ve rüyaları yorumlayan kör bir adam Seyfûddeve'nin huzuruna çıkarak söz konusu rüya ile ilgili olarak "*Rumlar sarayına sahip olacaklar*" demiştir. Rüya yorumcusu, bu yorumundan dolayı Seyfûddeve'nin huzurundan şiddet kullanılarak uzaklaştırılmıştır. Ancak yorum gerçek olmuş ve Bizans kuvvetleri 351 (962) yılında Halep'i ele geçirmişlerdir¹⁰.

Astrolojinin geleneksel bilgilerin aktarımından ibaret olduğunu, astronominin gelişiminin de astronomiye dair eski Yunan ve Hint eserlerinin tercüme edilmesiyle oluşan bilimsel hazinenin geliştirilmesi ile hayatîyet bulduğunu söyleyebiliriz. Bu bilgiler muvacehesinde Sezgin¹¹ de bilimsel astronominin Arap-İslâm kültür coğrafyasında Abbâsî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr (754-775) dönemi ile başladığını kabul etmektedir. Gök cisimlerinin metafizik boyutu ve rüya yorumlarına ek olarak astronomi ilminde önemli gelişmelere şahit olunmuş ve bunun sonucunda Abbâsî

5 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul 2008, II, 3.

6 Tefvîk Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 124-126; aynı mlf., "İlm-i Felek", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 126-129.

7 Dere, s. 387.

8 Dere, s. 389.

9 İbnü'l-Adîm, *Buğyetu'l-Taleb fî Tarihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut ts., I, 349-350; aynı mlf., *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, c. I, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1997, 133; Dere, s. 389.

10 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, I, 133-134; Dere, s. 389.

11 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, 4-8.

halifesi el-Memun (813-833) döneminde Bağdat'ta Şemmâsiye ve Dimaşk'ta da Kâsiyyûn adında iki gözlem evi (rasathane) kurulmuştur¹². Gözlem evlerinde namaz vakitleri ve ramazan, şaban ve başka aylarda hilal vaktini tespit etmek ve bunların yanı sıra farklı amaçlara matuf olarak gökyüzünü gözlemlemeye dair müteaddit rasat aletleri istimal edilmiştir. Gök cisimleri ile ilgili çalışmaları destekleyen el-Me'mun, bu maksatla Yahya b. Ebi Mansûr'u görevlendirmiştir. Yahya teşkil ettiği bir heyet vasıtasıyla Batlamyus'un *Almagest* adlı kitabı üzerinde gök cisimlerine dair çalışmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır. Böylece *Almagest* adlı eseri merkeze alarak bilimsel çalışmalara başlamış ve iç içe birkaç halkadan oluştuğu için de *zâtu'l-halak* (Halkalı Küre/Armillae Zodiak)¹³ şeklinde isimlendirilen astronomi gözlemlerinin yapıldığı alet ile daha başka rasat aletlerinin kullanımına başlanmıştır¹⁴.

Bu bilimsel çalışmaların sonucu olarak İbn Halef el-Merverûzî de el-Me'mun için bakırdan mamul, dört daireden mürekkep bir gözlem aleti olan *zâtu'l-halakı* yapmıştır¹⁵. Söz konusu alette ilk daire yeryüzü merkezi olup gündüze karşılık gelmekteydi. Ayrıca burçların konumlarını, enlem ve sapmaları gösteren daireler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Halep'te de büyük granit taşından yapılan bir sütunu Emevi Camii'nin avlusunda bulunan sabit olduğu anlaşılan bir *zâtu'l-halak* vardı. Avlunun batı cihetinde bulunan bu sütunun zirvesinde demir şeritlerden yapılmış iç içe giren dairevi bir yapı yer almaktaydı¹⁶. Hamdânîlerin Halep hakimiyeti döneminde de *zâtu'l-halak* önemini muhafaza etmiş ve Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin yanında bulunan Bitîlûs'un kalfası İbn Selem (veya İbn Selâm) bu alanda şöhret kazanmıştı¹⁷.

1.1. Hamdânî Sarayında Mukim Münecim ve Astronomlar

1.1.1. Ali b. Harun b. Ali b. Yahya Ebu Abdullah el-Bağdâdî (öl. 352/963)

Çok sayıda kitabı bulunan şair ve edip Ali b. Ebî Abdullah Harun b. Ali b. Yahya b. Ebi Mansûr, Ebu'l-Hasan el-Bağdadî, 277 (890) yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve 352 (963) yılında da vefat etmiştir¹⁸. İbn Ebi Mansûr veya Ali b. el-Münecim olarak bilinen âlimin "*Kitâbu'n-Nevrûz ve'l-Mihricân, Kitâbu'r-Red Ala'l-Halîl fi'l-Arûz, Kitâbu'r-Risâle fi'l-Firak beyne İbrahim b. el-Mehdî ve İshâk*

12 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, 6; Zeydân, II, 161.

13 Gözlem aletlerinin en büyüklerinden olan ve birçok halkadan (daire) mürekkep olduğu için *zâtu'l-halak* şekilde isimlendirilmiştir bkz. Zeydân, II, 160.

14 Aydın Sayılı, "Hârezmî ile Abdülhamîd İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", çev. Aydın Sayılı-Melek Dosay, *Erdem*, VII/19, 1991, s. 106.

15 İbnü'n-Nedîm *Fihrist*, thk. Yusuf Ali Taviil-Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, 450-451; Türkçe trc., *el-Fihrist İlk Dönem İslâm Kültür Atlası*, ed. Mehmet Yolcu, çev. Heyet, İstanbul 2017, 728.

16 Dere, s. 391.

17 İbnü'n-Nedîm, 450-451; Türkçe trc., 729.

18 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1993, V, 1991-1996; 1168.

b. *el-Mevsîlî fî'l-Genâ'*, *Kitabu'l-Lafzi'l-Muhît bi-nakzi ma lafzi bihi'l-lakît*, Ebi'l-Ferec el-İsfahânî'ye itiraz ettiği "*fî'l-fark ve'l-Mi'yâr beyne'l-Evgâd ve'l-Ahrâr*" adlı kitabı ile Büveyhî emîrlerinden Adudüddевle için yazdığı "*Kitâbu'l-Kavâfi*" gibi eserleri bulunmaktadır. İbn Ebî Mansûr'un vezir el-Mühellebî için de bir eser yazdığı ancak tamamlayamadığı kaydedilmektedir¹⁹. Katib Çelebi²⁰ bu eserlere "*Fezâ'ilü Şehri Ramazan*" adlı başka bir eseri de ilave etmektedir. Halep Hamdânî Emîri Seyfüddevle Ali'nin maiyetinde bulunup onun tahsisatlarından istifade eden İbn Ebî Mansûr sarayın diğer müdavimleri gibi aylık bir maaş almaktaydı. Ancak kendisine tevdi edilmesi gereken tahsisatın gecikmesinden sonra bir şiir yazarak söz konusu meblağ için dolaylı bir şekilde talepte bulunacaktır. Seyfüddevle'ye gönderdiği şiirde bir rüya gördüğünü ve rüyasında "*Büyüklüğünde dahi bir fazilet var, bu da inci gibi bir düzenin güzelliğidir. Uykuda seninle görüşemedim ve şiir ile senden yardım istedim*" şeklinde beyit yazdığını ifade etmiştir. Bu beyitler Seyfüddevle'ye ulaşınca el-Mütenebbî'ye okutmuş ve şöyle bir cevap yazmasını istemiştir: "*Rüyanda söylediklerini duyduk ve rüyada sana büyük miktarda para verdik. Biz de tıpkı senin rüyada hiçbir şey almadan uyandığın gibi uyandık. Bir hediye kelimenin değeri kadardır.*"²¹. Münecimliği hususunda müşahhas bir örnek tespit edilememekle birlikte kaynaklarda Ali b. el-Müneccim, Ebu'l-Hasan el-Bağdadî el-Müneccim, İbnü'l-Müneccim (Ali b. Hârûn) şeklinde tesmiye edilmesi onun münecimlik vazifesini ifa ettiğine delalet etmektedir. Bunların yanı sıra 288 (900-901) yılında vefat ettiği kaydedilen babası Ali b. Harun'un da el-Müneccim olarak tavsif edilmesi ailesinin bu görev ile şöhret bulduğunu göstermektedir²².

1.1.2. Ebu'l-Kâsım er-Rakkî

Rakka ehlerinden olan Ebu'l-Kâsım er-Rakkî el-Felekî el-Müneccim, ahkam²³ konusundaki bilgisi ile tanınmış, *İlm el-Hey'e (Astronomi)*, *zîc (efemeris)* çözüm ve izahlarında oldukça mahir olup, *ilmü'l-havâdis*'e yani münecimlik bilgisine de hâkim idi. Hamdânî Emîri Seyfüddevle Ali b. Abdullah'a eşlik etmiş ve onun dost meclislerinde bulunmuştur²⁴. İbn Nasr el-Kâtib, *Kitâb el-Mufâvada* adlı eserinde

19 Yakut el-Hamevî, V, 1991-1996; Kâtib Çelebi, III, 1003, 1018, 1146, 1168; Dere, s. 389.

20 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, trc. Rüştu Balcı, İstanbul 2011, III, 1018.

21 İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4513-4514; Dere, s. 390.

22 Yakut el-Hamevî, V, 1991; es-Se'alibî, III, 134; Kâtib Çelebi, III, 1168; I, 216.

23 İlm-i Ahkâm-ı Nücûm'un şubesi olup ahkâm astrolojisi olarak bilinir ve gök cisimlerinin insan üzerindeki tesiri inancına malik olanlar tarafından gelecek hakkında kehanetlerde bulunmak olarak tavsif edilebilir. Şüphesiz ahkâm astrolojisi mevâlid ve ihtiyârât olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bir insanın doğumu esnasında yıldızların bulunduğu yere bakarak kehanette bulunmak mevalid astrolojisinin kapsamına girerken, belirli bir işi yapıp yapmama hususunda uğurlu ve uğursuz zamanlar tayin ederek takvimler oluşturmak da ihtiyârât ilmi (hemeroloji yani menoloji) dâhiline girmektedir. Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA*, XXII, 124-126.

24 İbnü'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, 314; Muhammed Kürd Ali, *Hutatu's-Şâm*, Kahire 2007, IV, 29; Dere, s. 390.

Ebu'l-Kâsım er-Rakkî'nin şöyle dediğini kaydetmektedir: “*Adudüdevle döneminde Bağdat'a girdim ve taylasân giymiştim. Yıldızlar hakkında bir dükkânda çalıştım. Bir gün Sûk el-Varrâkîn'den geçerken Ebi'l-Kâsım el-Kasrî'nin dükkânında oturduğunu, düzenlemeler yaptığını gördüm ve durarak ne yapmaya çalıştığına baktım. Başını kaldırdı ve “Allah sana esenlik versin bu senin anladığın bir şey değil uzaklaş” dedi. O an oturdum ve dikkatli bir şekilde bakmaya başladım “el-Müşteri böyle düzenlenirse başka yıldızlar da böyle olur” dedi. İşini bitirince ona “bunu yapmadın ve kendini iki önemli şeye muhtaç ettin, hâlbuki bu iki şeye ihtiyacın yoktu” dedim. O da “ne yapayım?” dedi. Ona “böyle yap ve istediğin şey olur” dedim. Sonra beni tutmak için hızlı bir şekilde kalktı, dikildi ve beni tutarak başımdan öptü ve özür diledi. Bana ismimi sordu ve tanıştık ve evimin nerede olduğunu sorarak şüpheleri hakkında bir şeyler öğrenmek istedi. Daha sonra yakın birer arkadaş olduk”²⁵. Seyfüdevle'nin Bizans karşısında Cemaziyülahir 339 (Kasım-Aralık 950) yılında mağlup olduğu Gazâtu'l-Musîbe savaşı esnasında Ebu'l-Kâsım b. er-Rakkî'nin de Seyfüdevle'nin maiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır²⁶. Ebu'l-Kâsım'ın Bağdat'a gidişi ise Büveyhî Emîri Adudüdevle dönemine rastlamaktadır. Adudüdevle'nin 978-983 yılları arasında Bağdat'a hâkim olduğunu bildiğimize göre Ebu'l-Kâsım er-Rakkî'nin de mezkûr tarihler arasında Bağdat'a gittiğini kabul etmek mümkündür²⁷. Ebu'l-Kasım er-Rakkî'nin yanı sıra hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte *el-Müneccim es-Sâbî el-Ba'lebekî*'nin de Hamdânî sarayının önemli müneccimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır²⁸.*

1.1.3. Ali el-Antakî (öl. 376/987)

Antakyalı olan Ebu'l-Kâsım el-Müctebî lakabı ile meşhur olan Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Antakî, Bağdat'a yerleşmiş ve 376 (987) yılındaki ölümüne kadar da Bağdat'ta ikamet etmiştir. Adudüdevle'nin (978-983) maiyetinin ileri gelenlerinden biri olup *ilmu'l-eva'ilde* yani felsefe, astronomi, tıp, matematik, geometri ve kimya ilimlerinde çalışmaları olmuştur. Usturlâb²⁹ aleti üzerine ve daha başka alanlarda da önemli katkıları bulunmaktadır³⁰. İbnü'n-Nedim ve İbnü'l-Kıftî'ye göre Ebu'l-Kâsım el-Müctebî'nin önemli eserleri şunlardır: “*Kitâb et-taht el-kebîr fi'l-hisâbi el-Hindî, Kitâb fi'l-hisâb ala et-taht bila-mahv, Kitâb tefsîr el-arismâtikî, Kitâb istihraci et-terâcim, Kitâb tefsîr Uklîdis, Kitâb fi'l-muke'abât, Kitâb et-taht el-kebîr fi'l-hisâbi el-Hindî, Kitâb fi'l-hisâb ala et-taht bila-mahv, Kitâb el-mevâzîn*

25 İbnü'l-Kıftî, s. 314-315; Dere, s. 390.

26 el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî el-Ma'rûf bi-Sılat Tarihi Otîhâ*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî, Trablus 1990, 79; Yakut el-Hamevî, III, 934; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, II, 663.

27 Abdülkerim Özaydın, “Adudüdevle”, *DİA*, I, İstanbul 1988, 392-393.

28 Muhammed Kürd Ali, IV, 31.

29 Usturlap: Güneşin yüksekliği, ortaya çıkan gök cisimlerini bilme, kâblenin yönünü tayin etme, şehirlerin enlem ve boylamlarını belirlemeye yarayan bir astronomi aletidir. Kâtip Çelebi, I, 132-133; Mustafa Kaçar - Atilla Bir, “Usturlap”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 195-198.

30 Dere, s. 392.

*el-adediyye, Kitâb el-hisâb bilâ-taht bel bi'l-yed*³¹. 13 Zilhicce 376 (15 Nisan 987) tarihinde vefat etmiştir³².

1.1.4. Meryem el-Usturlâbî (el-İcliyye, el-Usturlabî)

İbnü'n-Nedîm *Fihrist* adlı eserinde Usturlâb aletini yapanlar hakkında ki bahiste adı geçen Bitîlus'un kalfası aynı zamanda öğrencisi olan *el-İcliyye el-Usturlâbî* (yani Meryem el-Usturlâbî) Seyfûddeve'nin sarayında mukim Usturlâb uzmanlarından biri idi³³. Meryem el-Usturlâbî, Kûşyâr el-Cîlî'nin kızı olup miladi onuncu asırda Halep'te yaşadı. Seyfûddeve'nin sarayında 944-967 yılları arasında *Ulumu'l-Fezâ'iyye* (Astronomi) ile uğraştı. Meryem karmaşık bir usturlâb icat etti ve daha sonra onu geliştirdi. Eski bir Astronomi aleti olan usturlâb aletine Araplar "*Zâtu's-Safâ'ih*" adını vermekteydiler. Gökyüzünün belli bir mekânda ve vakitte nasıl görüldüğünü gösteren usturlâbların bazıları küçük hacimli olup taşınabilirken bazıları da büyük olup çapları (kudur) birkaç metreye ulaşmaktaydı. Böylece semada güneşin yüksekliği ölçülebilir ve gece-gündüzlerde vakitler belirlenebilir³⁴. Seyfûddeve döneminde adına rastlanan fakat hakkında fazla bir şey bilmediğimiz kadın âlimlerden biri olan Meryem el-Usturlâbî'nin Halep'te bilimsel faaliyetlerini icra ettiği bir ortam bulmuş olmalıdır.

1.1.5. Meçhul Bir Astronom

Seyfûddeve için yazılan *el-Medhalu ilâ İlmi'n-Nücûm* (Yıldızlar İlimine Giriş) adlı eserin yazarı bilinmemekle birlikte Katip Çelebî eserin girişinde "*erdemli bir kişi tarafından yazıldığı ve kitabın baş tarafında "Hamd, hükümrân, gerçek ve apaçık belli olan Allah'a mahsustur"* ifadesinin bulunduğunu kaydetmektedir. Katip Çelebî'ye göre; yazar, öncekilerin sanat konusunda kendisine ihtiyaç duyulan bütün sözlerini bu eserde derç etti. Ayrıca yazarımız eserin beş bölümden müteşekkil olduğunu, birinci bölümün feleğin ve burçların durumu, ikinci bölümün gezegen ve yıldızların yapıları, üçüncü bölümün gezegen ve yıldızlarda meydana gelen şeyler, dördüncü bölümün astrologların özellikleri ve beşinci bölümün de fal okları hakkında olduğunu yazmaktadır³⁵.

2. Hamdânîlerde Tıp İlmi ve Tabipler

Hamdânîlerin tıp ilmine önem verdikleri ve bu hususta oldukça ileri olduklarını kabul etmek mümkündür. 352 (963-964) yılında Ermîniyye'den gönderilen yaşları yirmi beş olan siyâm ikizleri babaları ile birlikte Ermenî patrikler tarafından

31 İbnü'n-Nedîm, 450; Türkçe çev. s. 727; İbnü'l-Kıftî, 180; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'el-lifin*, Beyrut ts., VII, 24.

32 Kehhâle, VII, 24.

33 İbnü'n-Nedîm, 451; Türkçe çev. s. 729.

34 Dere, s. 392.

35 Kâtip Çelebi, IV, 1311.

Musul'da bulunan Hamdânî Emîri Nâsıruddevle'ye tedavi amacıyla gönderildiler. Mideden yapışık olan ikizlerin iki karnı ve iki göbeği bulunuyordu. Açlık, susuzluk ve tuvalet saatleri de farklılık göstermekteydi. Birer göğse, omza, kol, el ve ayağa sahip siyam ikizlerinden biri vefat edince diğeri bir süre sonra kokmaya başladı ve babaları, sağ olanı da ölen kardeşi ile birlikte gömemedi. Bunun üzerine Nâsıruddevle tabipleri topladı ve ölen kardeşleri ayırmak istedi. Ancak bu işlemde başarılı olunamayınca bir süre sonra diğerkardeş de vefat etti ve birlikte gömüldüler³⁶. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Hamdânîlerin tıp ilminde sahip oldukları bilgi yakın çevrede bulunan toplumların da dikkatini çekmiş veya söz konusu toplumlar sahip oldukları bilgi ve tecrübe ile karşılaştıkları sıhhi sorunları çözemediklerinden bir umut olarak komşu devletlerin yardımına müracaat etme ihtiyacı duymuşlardır. Bunun yanı sıra 362 (972-973) yılında Bizans birlikleri mağlup edildiğinde esir edilen Bizans domestikosu hastalandığında Hamdânî Emîri Ebu Tağlib Gazanfer, hapisten çıkarıp iyileşmesi için çok sayıda tabip görevlendirmesine rağmen domestikosun hastalıktan ölmesinin önüne geçememiştir³⁷. Bu çabaların sonuçsuz kalmasına rağmen Hamdânî Emîrliğinde tıp bilgisinin mevcudiyeti ve çok sayıda tabibin istihdam edildiği bilgisi Hamdânîlerin tıp ilmine ihtimamlarını kanıtlamaktadır.

2.1. Musul Hamdânî Tabipleri

2.1.1. Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Eş'as

İbn Ebi'l-Eş'as, Musul Hamdânî Emîrliğinin en önemli ve bilinen tabiplerinden biri olup zekâsı, doğru görüşlülüğü, hayırseverliği, sakinliği, vakur duruşu ve dini konulardaki bilgisi ile temayüz etmiştir. İran asıllı olan İbn Ebi'l-Eş'as ülkesinden çok kötü şartlarda ayrılmış ve İbn Ebi Usaybia'nın ifadesiyle “*aç ve çıplak bir şekilde*” Musul'a gelerek Hamdânî Emîri Nâsıruddevle'nin hizmetine girmiştir. Musul'a vasil olduktan sonra Nâsıruddevle'nin tabipler tarafından tedavi edilemeyen ve kansızlık (قیام الدم و الاغراس) hastalığına müptela olan oğlunu tedavi ederek şöhret buldu. İbn Ebi Usaybia'nın aktarımlarına göre “*Nâsıruddevle'nin hasta çocuğunu hangi doktor tedavi etmeye çalıştıysa başarılı olamamış ve çocuğun hastalığı ziyadeleşmiştir. Bu sırada çocuğun yanına gelene İbn Ebi'l-Eş'as, annesine onu tedavi edeceğini ve doktorların yöntemlerindeki hatalarını göstermeye başlamıştır. Tedaviye başlayan İbn Ebi'l-Eş'as çocuğu iyileştirmeye muvaffak olmuştur*”. Bundan sonra kendisine hediyeler takdim edilen İbn Ebi'l-Eş'as ölümüne kadar Musul'da kalmıştır. Çok sayıda talebe yetiştiren İbn Ebi'l-Eş'as'ın en yakın adamlarından biri Ebu'l-Fellâh olup o da tıp sahasında ün kazanmıştır. İbn Ebi Usaybia, Ahmed b. Ebi'l-Eş'as'ın 360 (971) yılında Musul'da vefat ettiğini, çok sayıda

36 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, thk. Kamil Selman Cebûrî-Kays Kazım el-Cunâbî, Beyrut 2016, XI, 149.

37 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Ahmet Ağırkaça, İstanbul 1991, VIII, 538.

erkek çocuğa sahip olduğunu kaydetmektedir. İbn Ebi Usaybia, onun tıp alanında meşhur olan talebelerinden birinin Muhammed b. Sevvâb el-Mevsîlî olduğunu eklemektedir³⁸.

Çok sayıda talebe yetiştirmekle birlikte, aklı ilimlerde (ulumu'l-hikemiyye) otorite sahibi bir âlim olmuştur. Onun bu konularda sahip olduğu eserler, bu ilimlerdeki konumunu göstermektedir. İbn Ebi'l-Eş'as'ın çalışmalarına baktığımızda öncelikle İbn Ebî Usaybia'nın bizzat yazarın hattı ile yazılan eserini gördüğünü ifade ettiği "*ilmü'l-ilahî*" yani metafizik ile ilgili olan kitabı "*Kitâb fi'l-İlmi'l-İlahî fi Nihâyeti'l-Cevde*" öne çıkmaktadır. Metafizik ile birlikte İbn Ebi'l-Eş'as'ın, Galenos'un (Câlinûs)³⁹ tıp kitapları hakkında daengin bilgiye sahip olduğu, eserlerinin gizemlerini bildiği ve kitaplarının çoğunu şerh ettiği anlaşılmaktadır. İbn Ebi'l-Eş'as'ın üç makaleden oluşan "*Kitâbü'l-Edviyetü'l-Müfredede*" adlı eseri girişte bizzat yazarın ifadelerine göre İbn Sellâc, Ahmed b. Muhammed el-Beledî ve Muhammed b. Sevvâb'ın istekleri doğrultusunda Rebiyülevvel 353 (Mart-Nisan 964) tarihinde yazmaya başlamıştır. Her iki öğrencisi de bu eser sayesinde tıp ilminde önemli bir mevkie ulaşmışlardır. Ayrıca yazar "*her kim ki bu kitabımı okursa öğrenerek uzmanlığa ulaşır*" diyerek eserlerinin yetkinliği hakkında bilgiler vermektedir. *Kitabu'l-hayevân*, *Kitâbu'l-İlmi'l-İlahî* (iki makaleden oluşmaktadır ve Zilkade 355 (Ekim-Kasım 966) yılında bu kitabı tamamladı), *Kitâb fi'l-cüderî ve'l-ħaşbe ve'l-ħumeykâ'* (iki makale), *Kitab fi's-sirsâm ve'l-birsâm ve müdâvâtihimâ* (Üç makaleden oluşan bu kitabı da öğrencisi Muhammed b. Sevvâb el-Mevsîlî düzenlemiş olup eserin yazıldığı tarih de Receb 355'tir. (Haziran-Temmuz 966)), *Kitâb fi'l-ķulunc ve esnâfihî ve müdâvâtihi ve'l-edviyeti'n-nâfi'a minhü* (iki makale), *Kitâb fi'l-baras ve'l-beħaķ ve müdâvâtihimâ* (iki makale), *Kitâbü's-sar'*, *Kitâb fi'l-istiskâ'*, *Kitâb fi zuhûri'd-dem* (iki makale), *Kitâbü'l-mâlihülyâ*, *Kitâbü terkîbi'l-edviye*, *Makale fi'n-nevm ve'l-yakāza*, *Kitâbü'l-gâdi ve'l-mugtezi* (Bu eseri Ermîniyye'de Safer 348 (Nisan-Mayıs 959) yılında tamamladı), *Kitâbü em-râzi'l-mi'de ve müdâvâtihi*, *Şerhu kitâbi'l-fıraķ li-Câlinûs* (Eser iki makaleden oluşup Receb 342 (Kasım-Aralık 953) yılında tamamlanmıştır), *Şerhu kitâbi'l-hummeyât li-Câlinûs* gibi eserleri bulunmaktadır⁴⁰. *El-Makaletu fi'n-nevm*

38 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut 1998, 305; Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça trc. Abdullah b. Abdullah el-Hicazî, Riyad 2009, III, 378; İlhan Kutluer, (1999), "İbn Ebü'l-Eş'as", *DİA*, XIX, 1999, 462-463.

39 129 yılında Pergamon şehrinde doğan Grek asıllı bir alim olan Galenos, İslâmî literatürde Câlinûs olarak tanınmakta olup, Smyrna, Korinthos ve İskenderiye'de tıp alanında çalışmalar yaptıktan sonra 157 yılında ülkesine dönmüş ve daha sonra da Roma'ya yerleşerek gladyatörlerin doktoru olmuştur. 200 veya bu tarihten sonra vefat etmiştir. Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası Tıp Sanatı Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nuri Nirven, İstanbul 2018, 7-10.

40 İbn Ebî Usaybia, 305-306; Kâtip Çelebi, III, 1142; IV, 1424; Kutluer, *DİA*, XIX, 462-463.

ve *'l-yakaza* (Uyku Ve Uyanıklık Hakkında Makale) adlı çalışmasını İbn Ebî Fudâle için yazmıştır⁴¹.

İbn Ebî'l-Eş'as'ın vefatından sonra talebeleri Ebu Abdullah Muhammed b. Sevvâb el-Mevsilî ile eş-Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Beledî tıp ilminde hocalarının şöhretini devam ettirmişlerdir. Musul halkından olup İbn Selâc olarak bilinen Muhammed b. Sevâb pratik ve teorik tıp ilminde mahir olup kendi hattı ile çok sayıda kitap yazmıştır. İbn Ebî'l-Eş'as'ın Beled şehrinden olan diğer talebesi eş-Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Beledî teşhis ve tedavide ün yapmıştır. İki yıl hocasının yanında kalan Ahmed b. Muhammed el-Beledî onuncu asırda "*Kitâbu tedbîri 'l-habâli ve 'l-etfâl ve 's-sıbyân ve hıfzu sıhhati-him ve mudâvâtu 'l-emrâzi 'l-'arize lehum*" (Gebelik Önlemleri ve Çocuk Sağlığının Korunması, Maruz Kaldıkları Hastalıkların Tedavisi) adlı bir eser yazarak Mısır Fâtımî veziri Ebî'l-Ferec Yakub b. Yusuf yani İbn Killis'e takdim etmiştir⁴².

2.1.2. İbn Kûsîn

Yahudî asıllı olup Musul'da bulunan ve sonradan Müslüman olmuş meşhur tabiplerden biri idi. Hakkında fazla bir şey bilinmemekle birlikte Müslüman olduktan sonra Yahudilere cevaben "*Makâle fi er-Redd Ale 'l-Yehûd*" adlı eser ile temayüz etmiştir⁴³.

2.2. Halep Hamdânî Tabipleri

Musul Hamdânî emîrlerinin tıp ilmine ilgileri ve himaye ettikleri âlimler ile ilgili verilen bilgilerden sonra Hamdânîlerin Halep şubesinin başında bulunan Emîr Seyfûddeve'nin de tıp ilmine büyük önem verdiği ve maiyetinde çok sayıda tabip bulundurduğu malumdur. Seyfûddeve hâkim olduğu coğrafyanın askerî ve jeopolitik öneminden dolayı Bizans ile yaptığı savaşlardan dolayı her an tıbbi yardımcılara ihtiyaç duymaktaydı. Savaş esnasında ve sonrasında tabipler hasta ve yaralılara bakarak gerekli tedbirleri almaya gayret ediyorlardı. Söz konusu ifadeleri teyit etmesi amacıyla Seyfûddeve'nin sofrasında bir anda yaklaşık yirmi dört kadar tabibin bulunduğu bilinmesi Halep'te mukim tabipler hakkında önemli deliller sunmaktadır⁴⁴. Seyfûddeve'nin ardılları döneminde de tabiplerin istihdamına önem verilmiştir. Nitekim 381 (991) yılında Sa'duddeve'nin Halep'e geri dönerken yolda hastalandığı esnada onu muayene ve tedavi etmek için tabipler özel bir gayret göstermişlerdir⁴⁵.

41 Kâtip Çelebi, IV, 1424; Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, III, 379-380.

42 İbn Ebî Usaybia, 306; Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, III, 379-380.

43 İbn Ebî Usaybia, 307.

44 İbn Ebî Usaybia, 564; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Zeydân, II, 142; Dere, s. 408.

45 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, I, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, IX, 76-77.

2.2.1. Ebu'l-Hüseyin b. Keşkerâyâ

Süryani olduğu düşünülün⁴⁶ Ebu'l-Hüseyin b. Keşkerâyâ, Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin maiyetinden biri olup tıp ilmindeki maharet ve ustalığı ile bilinen meşhur bir tabib idi. Hangi tarihte Halep'e geldiği bilinmemekle birlikte Seyfûddeve'nin Halep emîrliği yaptığı 944-967 yılları arasında Musul'dan Halep'e geldiği düşünülmektedir. Savaşlardan birinde belinden darbe alan Seyfûddeve'nin idrar yolları zarar görmüş ve adamlarının tavsiyesi ile tedavi amacıyla Musul'da bulunan Ebu'l-Hüseyin, Halep'e davet edilmiştir. Halep'e ulaşan Ebu'l-Hüseyin'in hazırladığı ilaçları kullanan Seyfûddeve hastalıktan kurtulmuş ve bundan sonra Seyfûddeve'nin meclislerinde yer almıştır⁴⁷. Büveyhî Emîri Adudüddeve'nin Bağdat'ta "Aduđî" adıyla *bimâristân* inşa etmesi ile Bağdat'a gitmiş ve Büveyhî emîrinin hizmetinde kısa sürede konumunu yükseltmiş ve itibarını da artırmıştır. Dolayısıyla Ebu'l-Hüseyin'in *Aduđî* hastanesinin inşa edildiği, Adudüddeve'nin 978-983 yılları arasındaki emîrliği döneminde Bağdat'a gittiği anlaşılmaktadır. Son derece lafazan, sivri zekâlî ve üstün bilgiye sahip olduğu ifade edilen Ebu'l-Hüseyin rakiplerini sorular sorarak utandırmayı severdi. Ebu'l-Hüseyin'in en önemli hususiyetlerinden biri ağaç fidanlarından ve sivri malzemelerden mamul etmiş olduğu iptidai bir şırınga yani enjeksiyon kullanması idi. Bu özelliğinden dolayı *sâhibu'l-hukne* (şırınga sahibi) olarak isimlendirilmiştir. Tıpta Sinân b. Sâbit b. Kurra (öl. 331/943) ile çalışmış ve bundan dolayı "Sinan'ın öğrencisi" şeklinde anılmıştır. Tabibin *el-Hâvî* ve başka bir isimde iki Künnâşe'si⁴⁸ olduğu ifade edilmektedir⁴⁹. Hayatı hakkında yukarıda verilen bilgiler haricinde bir şey bilinmemekle beraber Hilal es-Sâbi'nin kayıtlarına göre "Sinan'ın öğrencisi olarak bilinen Ebu'l-Hüseyin 2 Cemaziyülahır 389" (21 Mayıs 999) tarihinde vefat etmiştir⁵⁰. Tabibin ölümü ile ilgili 370 (980-981) gibi farklı bir tarih de verilmekle birlikte dönemin şahitlerinden biri olduğundan Hilal es-Sâbi'nin (öl. 448/1056) kaydı tercih edilmelidir⁵¹.

2.2.2. İsa er-Rakkî

Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin sarayının müdavimlerinden biri de İsa er-Nefisî veya İsa er-Rakkî olarak bilinen müneccimlik ve tabiplik ile şöhret bulmuş

46 Ahmet Yasin Tomakin, *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryaniler (132-656/750-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 225-226.

47 Ahmet Güner, *Biyografilerle Aduđî Hastanesi Tarihi -İslâm Tıbbî ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı-*, İzmir 2005, s. 38-39.

48 Bir ilme dair ayrıntılı bilgilerin yer aldığı eserler Süryanicede Künnâş şeklinde isimlendirilir. Ali Bakkal, *Harran Okulu*, İstanbul ts., s. 65.

49 İbnü'l-Kiftî, 297; İbn Ebî Usaybia, 296; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, III, 2009: 492; Kehhâle, IV, 42; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, 163; Ahmed İsa Bek, *Tarihu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, 188; Dere, s. 409; Bakır, s. 42; Tomakin, s. 225-226.

50 Hilâl es-Sâbi, *Zeylû Tecâribi'l-Ümem ve Te'akibi'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmamî, Tahrân 2000, VII, 398.

51 Elgood, s. 163; Güner, s. 38-39.

olan İsa er-Rakkî en-Nefîsî et-Tiflîsî idi⁵². Seyfûddeve hakkında varit olan bilgilerden biri yemek yediğinde aynı anda sofrasında 24 tabip bulundurması idi. Söz konusu tabiplere vakıf oldukları ilimlerin sayısına göre maaş tevdi edilmekteydi. Seyfûddeve, İsa'ya sahip olduğu tıp ilminden dolayı bir, meşgul olduğu diğer bir veya iki ilim için ayrıca bir maaş, Süryaniceden Arapçaya yaptığı tercümelere dolayı da bir maaş daha vermekteydi⁵³. Dönemin meşhur tabiplerinden biri olan İsa, tıp ilmine vakıftı. Ayrıca üstün tedavi ve icraatları bulunmaktaydı. Seyfûddeve el-Hamdânî'nin hizmetindeyken Ubeydullah b. Cibr'î'nin şöyle bir kayıta bulunduğu ifade edilmektedir: “*Seyfûddeve yemek yerken sofrasına 24 tabip geldi ve Seyfûddeve “sizlerden kim iki ilimden rızkını temin ediyor ve kim sahip olduğu üç ilimden geçimini temin ediyor” dedi. Bunların tamamını yapan et-Tiflîsî olarak bilinen İsa er-Rakkî idi. Onun güzel bir metodu vardı. Onun mezhepler ve başka konularda kitapları vardı. Süryanice’den Arapçaya nakiller yapıyor ve dört geçim kaynağı vardı. Tıp, nakil (yani tercüme) ve başka iki ilimden olmak üzere dört ilimden geçimini sağlamaktaydı*”⁵⁴. Seyfûddeve’nin 356 (967) yılında vefat etmesinden sonra İsa er-Rakkî, Halep’te ikamet ederek hayatının sonlarına doğru Seyfûddeve’nin halefi Sa’duddeve’yi tedavi etmiştir⁵⁵.

2.2.3. Muhammed b. Cafer

Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve’nin doktorlarından biri de hayatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte kalp hastalıkları hakkında meşhur eserleri olduğu kaydedilen Muhammed b. Cafer idi⁵⁶.

Netice

Corcî Zeydân’ın⁵⁷ “*İslâm uygarlığının bilim ve insanlık kültürüne yaptığı hizmetlerin en büyüğü bu parça parça dağınık halde bulunan kültürel mirasın bir araya getirilmesi, bu bilim ve kültür kaynaklarının çeşitli milletlerin dilinden Arapça’ya çevrilmesi ve bir araya toplanan kültürel birikimlerin daha da geliştirilmesidir*” şeklindeki tespiti bilimsel bilginin ortaya çıkışı hakkında önemli bir tespit olarak görülmelidir. Bilimsel faaliyetler Fenike, Babil, Sümer gibi uygarlıklardan Yunan ve Hint medeniyetine, Emevî şehzadelerinden Halid b. Yezid ile başlayan eski Yunan eserlerini Arapçaya tercüme etme faaliyetleri ile birlikte de İslâm kültür coğrafyasında yayılma ortamı bulmuştur. Söz konusu tercüme faaliyetlerinin Abbâsî halifelerinden Ebu Ca’fer el-Mansur ve Harun Reşid dönemlerinde artmaya başladığı, el-Memun ile birlikte de sistematik bir şekilde yürütüldüğü izlenebilmektedir. Tercüme faaliyetleri ile bilimsel bilginin önem kazanması İslâm kültür har-

52 Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Tomakin, s. 227.

53 İbnü'l-Kıftî, 190-191; İbn Ebî Usaybia, 564; Zeydân, II, 91; Dere, s. 408; Tomakin, s. 227.

54 İbn Ebî Usaybia, 564; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Dere, s. 408; Tomakin, s. 227.

55 Dere, s. 408.

56 Muhammed Kürd Ali, IV, 31.

57 Zeydân, II, 26.

itasında yeni ve müstakil çalışmaların ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ın ticaret merkezi hüviyetine bürünmesi ve artan nüfus ile birlikte, bilimsel faaliyetler de farklı etnik ve kültürel unsuların katkısıyla artmaya başlamıştır. Bu kültürel ve bilimsel birikim, Abbâsîlerin zayıflaması ile birlikte vilayetlerde kurulan emirlikler vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Hamdânîler, bu zincirin parçalarından biri olmayı başarmış ve bilimsel faaliyetlerin gelişmesinde önemli roller ifa etmişlerdir. Bunlara ek olarak Musul Hamdânî Emîri Nâsıruddin Hasan, Halep Hamdânî Emîri Seyfûddevele Ali'nin bilimsel faaliyetleri desteklemeleri çok sayıda ilim adamını Hamdânî sarayına yöneltmiştir.

Özel olarak astroloji, astronomi ve tıp ilimlerinin Halep ve Musul gibi Hamdânîlerin hâkim olduğu şehirlerde önem kazanması, Abbâsîler tarafından oluşturulan kültürel ve bilimsel ilerlemelerden bağımsız olarak ele alınmamalıdır. Zira Hamdânî sarayında bulunan âlimlerin birçoğunun Abbâsîlerin oluşturduğu bu akademik havzanın parçası oldukları veya başta Bağdat olmak üzere merkeze yakın şehirlerdeki bilimsel gelişmeleri yakinen takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Hamdânî sarayında bulunan müneccim, astronom ve tabiplerin dinî aidiyetlerine bakıldığında birçoğunun Müslüman olmadığı veya sonradan Müslümanlığı seçtiği görülmektedir. Bu durum da bilimsel gelişmelerin ortak bir değer taşıdığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Müneccim aynı zamanda astronom Ali el-Antakî Antakyalı, Meryem el-Usturlâbî'nin de Bitilus'un kalfası olmasından dolayı gayrimüslim sayılabilirse, ifade etmiş olduğumuz hususlar, Hamdânî sarayının renkli ve muhtelit yapısını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Tıp alanında Musul ve Halep Hamdânî saraylarında temayüz etmiş Sara, Kulunç, Uyku ve Uyanıklık ve Çiçek hastalığı konusunda eserler yazmış olan İbn Ebi'l-Eş'as'ın da İran asıllı olması, sahibu'l-hukne (enjeksiyon/şırınga sahibi) olarak müsemma Ebu'l-Hüseyn b. Keşkerâyâ ve İsa er-Rakkî'nin Süryanî olması, İbn Kûsîn'in de Musevî olarak Hamdânî sarayındaki ilmi çalışmalarını sürdürmesi Hamdânîlerin hoşgörülerini ve ilmî faaliyetlerin gelişmesine verdikleri önemin bütün farklılıkların üzerinde tutulduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Kıftî, İbn Ebî Usaybia, Yakût el-Hamevî ve Katip Çelebî gibi müellifler Hamdânî sarayında iltifat gören astronom ve tabiplerin temayüz ettikleri alanlarda yazdıkları eserlerin adlarını zikrederken önemli bir literatür yazımının da kanıtını sunmaktadırlar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, İzmir 2016, s. 35-76.

Bakkal, Ali, *Harran Okulu*, İstanbul ts.

Bek, Ahmed İsa, *Tarihu 'l-Bîmâristânât fi 'l-İslâm*, Beyrut 1981.

Dere, Ali Hüseyin, *et-Tarihu 'l-Hadârî li 'd-Devleti 'l-Hamdâniyye fi Haleb (333-394/944-1003)*, (Camiatu'l-Beyrut el-Arabiyye: Doktora Tezi), Beyrut 2016.

El-Antâkî, *Tarihu 'l-Antâkî el-Ma'rûf bi-Silat Tarihi Otihâ*, thk. Ömer Abdus-salam et-Tedmürî, Trablus 1990.

Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951.

Es-Se'âlibî, *Yetimetü 'd-dehr fi Mehâsini Ehli 'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, I-III, Beyrut 2000.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 124-126.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Felek”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 126-129.

Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası Tıp Sanatı Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nuri Nirven, İstanbul 2018.

Güner, Ahmet, *Biyograflerle Adudî Hastanesi Tarihi -İslâm Tıbbı ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı-*, İzmir 2005.

Hilâl Es-Sâbî, *Zeylû Tecâribi 'l-Ümem ve Te'akibi 'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmamî, VII, Tahran 2000.

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ fi Tabakâti 'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut 1998.

İbnu'l-Kıfî, *Ahbâru 'l-Ulemâ bi-Ahbâri 'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

- İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb fi târîh Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-X, Beyrut ts.
- _____, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Abdülkerim Özeydın, IX, İstanbul 1991.
- _____, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağırkaça, VIII, İstanbul 1991.
- İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, thk. Yusuf Ali Taviil-Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010; Türkçe trc., *el-Fihrist İlk Dönem İslâm Kültür Atlası*, ed. Mehmet Yolcu, çev. Heyet, İstanbul 2017.
- Kaçar Mustafa- Atilla Bir, "Usturlap", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 195-198.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Hamdaniler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 446-447.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-IV, trc. Rüştü Balcı, İstanbul 2011.
- Kehhâle, Ömer Rıza (ts.), *Mu'cemu'l-Mü'ellifin*, IV, VII, Beyrut ts.
- Kutluer, İlhan, "İbn Ebü'l-Eş'as", *DİA*, XIX, 1999, 462-463.
- Kürd Ali Muhammed, *Hitatu'ş-Şâm*, IV, Kahire 2007.
- Özeydın, Abdülkerim, "Adudüddeve", *DİA*, I, İstanbul 1988, 392-393.
- Sayılı, Aydın, "Hârezmî ile Abdülhamîd İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", çev. Aydın Sayılı-Melek Dosay, *Erdem*, VII/19 (1991), 101-214.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, İstanbul 2008.
- _____, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça trc. Abdullah b. Abdullah el-Hicazî, III, Riyad 2009.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, thk. Kamil Selman Cebûrî-Kays Kazım el-Cunâbî, XI, Beyrut 2016.
- Tokuş, Ömer, "Haleb Hamdânîleri Sarayında Bulunan Filozof, İlim Adamları ve Şairler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CII/202 (Şubat 2013), İstanbul 2013, 169-186.
- _____, *Hamdaniler (Siyasî, İçtimâî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- Tomakin, Ahmet Yasin, *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryaniler (132-656/750-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas, III, V, Beyrut 1993.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, II, İstanbul 2012.

EXTENDED ABSTRACT

Scientific activities from Phoenician, Babylonian, Sumerian civilizations to Greek and Indian civilizations have always existed. Khalid b. Yazid, one of the Umayyad princes, along with the activities of translating ancient Greek papers into Arabic, found a spreading environment in Islamic Cultural Geography. It can be traced that the translation activities in question began to increase during the reign of Abu Ja'far al-Mansur and Harun Rashid, two of the Abbasid caliphs, and were carried out systematically along with al-Mamun. Scientific knowledge which gained importance through the contribution of translation activities caused an important influence on the emergence of new and private studies on the Islamic cultural map. Scientific activities gained momentum in the city of Baghdad, a major trade center founded by Abu Ja'far al-Mansur, where demographically different ethnic and cultural people came together.

The weakening of the Abbasids' political authority over the decentralized cities resulted in the conquest by local commanders of cities with long-established cultural and scientific backgrounds, such as Mosul and Aleppo, from the 10th century onwards. Hamdanids, taking advantage of this weakness of the Abbasids, captured cities such as Mosul and Aleppo, and further advanced the cultural and scientific heritage in these cities. Together with the Hamdanids, positive and religious Sciences gained new momentum in the cities of Mosul and Aleppo, and the Hamdanid rulers provided gifts, salaries and incentives for the advancement of these sciences. Astronomy and Medical Sciences, the branches of positive Sciences, attracted the attention of the rulers, and a suitable environment was created for individuals who found fame in these sciences.

In particular, the increasing importance of Astrology, Astronomy and Medical Sciences in cities dominated by the Hamdanids, such as Aleppo and Mosul, should not be addressed without regard to the cultural and scientific advances created by the Abbasids. It is understood that many of the scholars in the Hamdanid Palace were part of this academic pool formed by the Abbasids and closely followed the scientific developments in the cities close to the center cities, especially Baghdad. In addition, the ethnic affiliation of soothsayers, astrologers, and physicians in the Hamdanid Palace shows that many of them were not Muslims or were Muslim converts. This reveals that the Hamdanids understood scientific developments to be a common value.

Scholars quickly noticed the interest given to them by the Hamdanid rulers and this led them to orient to the Hamdanids' Palace. The famous augur and astronomer Ibn Abi Mansur (or Ali al-Munaccim), who received monthly salaries by residing in the palace of Seyfûddevle, an Aleppo Hamdani ruler, made important studies. The works of *Kitabu'n-Nevrûz ve'l-Mihricân* and *Fezâ'ilu Şehri Ramadân*, which was written about the virtues of the month of Ramadan and the Holy Quran, are undoubtedly notable. Besides this, Abu'l-Qasim er-Rakki al-Muctebi, who was an expert on the astronomical calendar, Astronomy, and Ahkam (augur/soothsayer), found fame with important papers he wrote in the fields of Astronomy and Mathematics. In addition to these scholars, it is understood that the study *al-Medhalu ila ilmi'n-nücum*, whose unknown author gives information about horoscopes, planets, stars and fortune arrows, was dedicated to Sayf ad-dawla. One of the scholars who should be mentioned together with Ali al-Antakî, a soothsayer and astrologer, is Meryem el-Usturlâbî. It was very significant that Meryem al-Usturlâbî, a woman, conducted scientific activities in Aleppo and developed a new usturlâb device showing the point that scientific accumulation arrived.

Besides astrology and astronomy, Mosul and Aleppo gave importance to medicine, and they patronized important scholars in this field. In 352 (963-964), the transfer of twenty-five year old Siamese twins from Armenia to Nasır ad-dawla, Mosul Hamdanids ruler for medical treatment, points to the great medical experience of the Hamdanids. Ibn Abi al-Ash'as, a resident of Mosul Hamdanid palace, who was under the protection of Nasır ad-dawla, wrote papers on subjects such as epilepsy, shoulder pain, insomnia and smallpox, which is very important in terms of showing the point that their scientific knowledge reached. Ibn Abi al-Ash'as, who increased his fame by treating Nasır ad-dawla's child who was exposed to anemia, made important contributions to the science of medicine with his works and students. Ibn Abi al-Ash'as, who has extensive knowledge about the medical works of the Greek physician Galenos (Câlinûs), says in his *Kitâbu'l-edviyeti'l-Müfredi* that “*whoever reading this work by learning reaches expertise*, which is an ambitious discourse. Ibn Sevvâb el-Mevsılî and Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Beledî, students of Ibn Abi al-Ash'as, who passed away in 360 (971), commented on his works and obtained important acclaim through the papers they wrote. Abu al-Abbâs Ahmed wrote a book titled “*Kitâbu tedbîri'l-habâli ve'l-etfâl ve's-sıbyân ve hıfzu sıhhati-him ve mudâvâtu'l-emrâzi'l-Arize lehum*” for Yakub b. Killis, the vizier of Egypt's Fatimid State, on pregnancy measures, the protection of child health, the diseases that children were exposed to, and the ways of treatment, which is undoubtedly one of the most significant studies written in the tenth century.

It is understood that Aleppo Hamdanids also gave importance to the science of medicine and protected important scholars. The Aleppo Hamdanids, who were on

the Muslim-Byzantine border, needed frequent medical assistance for the treatment of wounded people due to their war with Byzantium. It is understood that medical physicians were employed both for the medical treatments needed during the war and the health of the rulers themselves in the Hamdanids palace. The fact that Sayf ad-dawla had about 24 physicians at the same time proves that Aleppo Hamdanids attached importance to the science of medicine. One of the most important medical physicians we can encounter when searching the name of Sayf ad-dawla is Abu al-Hussein b. Kashkaraya who was known as *sahibu'l-hukne* (injection/syringe owner). Abu al-Hussein, who had excelled with his skill in medicine, was invited from Aleppo to Mosul because Sayf ad-dawla could not be treated due to severe damage to the urinary tract, an injury which he sustained in one of the wars. Upon reaching Aleppo, Abu Hussein treated Sayf ad-dawla and therefore began to take part in his friendly assemblies. Abu al-Hussein, who passed away in 389 (999), went to *al-Adudî* hospital built by Adud ad-dawla in Baghdad between 978-983 and began to serve Buwayhids. One of the physicians whom we can find under the auspices of Sayf ad-dawla is Isa ar-Raqqi en-Nefisi et-Tbilisi. Isa received four salaries from Sayf ad-dawla for his knowledge, including his translations from Syriac to Arabic, his medicine and two other branches of science the name of which is not mentioned. Muhammad b. Ja'far was one of the physicians of Sayf ad-dawla, who was not well-known but who wrote famous books about heart diseases.

In conclusion, many scholars of different ethnic and religious backgrounds were gathered in line with Hamdanids' interest in scientific activities, needs, and incentives in the Mosul and Aleppo palaces. The fact that *sahibu'l-hukne* (injection/syringe owner) Abu al-Hussein b Kashkaraya and Isa ar-Rakki as Syriacs, and that Ibn Kusin as a Jewish, continued their scientific activities in the Hamdanids palace, shows the tolerance of the Hamdanids and reveals the fact that they held science to be more important than ethnic differences. In addition, writers such as Ibn an-Nadim, Ibnu al-Kiftî, Ibn Abî Usaybia, Yakut al-Hamevî, and Katip Chelebî prove that important literature was introduced in the mentioned sciences in this period by recording the names of the works written by Astronomers and Physicians who were complimented in Hamdanids Palace. Astronomical and medical scholars residing in Hamdanids palace also used tools related to the sciences they were engaged in. Examples of these instruments were *zatu'l-halak* for the observation of celestial bodies and primitive injection instruments made of spikes and tree seedlings used to treat patients. All these developments show that during the Hamdanid period, astrology, astronomy and medical sciences attracted the attention of the rulers and as a result of this, an important literature emerged with papers written by the scholars.

BİR MENGÜCEKLİ TÜRKMEN BEYİ: FAHREDDİN BEHRÂMŞÂH VE YENİ KEŞFEDİLEN ALTIN SİKKELERİ

Ali Mıynat

Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ
Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

Öz

12. yüzyılın ortalarından, 13. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar Mengücekoğulları Beyliği'nin Erzincan ve Kemah kolunun melikliğini yapmasına rağmen, Behrâmşâh'ın (560-622/1165-1225) hâkimiyet yıllarına dair kaynaklar pek de cömert davranmazlar. Bu kaynaklar, sadece birkaç siyasî olaydaki etkin rolünden bahsetmenin dışında, onun zenginliği ve cömertliğine vurgu yapan kayıtlar paylaşır. Bu makalede birinci el kaynaklarda verilen bilgilerin yanında, gerek Mengücekoğulları Beyliği tarihi, gerekse Behrâmşâh'ın iktidar yıllarına önemli katkı sunacağını düşündüğümüz söz konusu melik tarafından darp ettirilmiş iki farklı tipte altın sikkeye yer verilecektir. Avrupa'daki bazı müzayedelerde satışa çıkarılan bu eşsiz dinarlar, daha önce hiçbir sikkeler katalogunda ya da akademik çalışmada yer almamıştır. Diğer yazılı kaynaklardaki kısıtlı bilgileri tamamlaması açısından bu numismatik bulguları hiç şüphesiz çok önemlidir. Hatırlatmak gerekir ki Anadolu'da kurulmuş ilk dönem Türk beyliklerine ait yakın zamana değin herhangi bir altın sikkeye rastlanılmamıştır. Bu yönüyle de makalede paylaşılacak altın sikkeler Anadolu Türk numizmatik tarihine yeni bir yorum getirmemize müsaade edecektir.

Anahtar Kelimeler: Mengücekoğulları, Fahreddin Behrâmşâh, Altın, Dina.

A MENGÜCEKID TURKMAN BEG: FAKHR AL-DİN BAHRÂMŞÂH AND HIS NEWLY DISCOVERED GOLD COINS

Abstract

Although he was the malik of the Mengüekid Principality (the branch of Erzincan and Kemah) from the mid-12th century to the end of the first quarter of the 13th century, the primary sources were not very generous in the years of the sovereignty of Bahrâmshâh (560-622 / 1165-1225). Apart from mentioning his active roles in only a few political cases, these sources share records emphasizing his wealth and generosity. In this article, besides the information given in the primary sources, there will be two different types of gold coins struck by the Mengüekid melik which will make an important

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ali Mıynat, alimiyat@hotmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 26.03.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 14.11.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19009

Cite this article as: Mıynat, Ali, "Bir Mengüceklî Türkmen Beyi: Fahreddin Behrâmşâh ve Yeni Keşfedilen Altın Sikkeleri", *Turk J Hist* sayı 70 (2019), s.19-36.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

contribution to the years of the Mengüjekid Principality and the regnal years of Bahrâmshâh. These unique dinars, which were put up for sale in some auctions in Europe, have never been involved in any coin catalogues or academic studies. These numismatic findings are undoubtedly important in order to complete the limited information in other written sources. It should be remembered that no gold coins belonging to the first period of Turkish principalities in Anatolia had been found until recently. In this respect, the gold coins we will share in this article will allow us to bring a new interpretation to the history of the Anatolian Turkish numismatic.

Keywords: The Mengüjekids, Fakhr al-dîn Bahrâmshâh, Gold, Coin, Dinar.

Giriş

“*Altı bucağın, yedi feleğin riyasız padişahı, dokuz dairenin (yedi felek ile arş ve kürsi) merkez noktası Behrâmşâh, öyle bir şâhtır ki savaş gününde onun kahramanlığından Behram Gûr’un kudreti karınca gibi kalır. Yüksek gücüyle şâhların başbuğu, geniş bilgisiyle cihanın ünlüsüdür. Cihan mülkünü halka bağışlar, hem ‘Ermen’ hükümdarı hem ‘Rûm’ şâhidir. Saltanat tahtının şerefi, hilafet postunun ulusudur. ‘Rûm’ diyarının fatihi ‘Abhaz’ın galibidir.*”¹

Yukarıdaki satırlar, Gence’de² yetişmiş 12. yüzyıl Fars edebiyatının en büyük mesnevî şairi Nizâmî-i Gencevî’nin *Penc Genc* (Beş Hazine) adlı *hamsesi*-nin ilk mesnevisi olan *Mahzenü’l-Esrâr*’dan alınmıştır³. Bu eser Erzincan, Kemah ve çevrelerinde hüküm süren Mengücekoğullarından Fahreddîn Behrâmşâh adına yazılmıştır. Söz konusu metindeki iltifat ve övgülerin muhatabı olan Behrâmşâh, 560-622 (1165-1225) yılları arasında Erzincan merkezli olarak altmış yıl hükümdarlık yapmıştır⁴. Eserdeki kayıtlardan Nizâmî’nin *Mahzenü’l-Esrâr*’ı 580/1184-5 yılında yazmaya başladığı ve 582/1186 tarihinden önce tamamladığı anlaşılmaktadır⁵. Dolayısıyla bu eser Mengüceki melikine pek muhtemel iktidarının yirminci yılında sunulmuştur.

Azerbaycanlı şair okuyucusuna Behrâmşâh’ı mert, kahraman, kudretli, bilge, cömert, şerefli, muzaffer ve yüce bir şahsiyet olarak tanıtmaktadır. O, aynı zamanda Diyâr-ı Ermen ve Diyâr-ı Rûm’un da sahibidir. Nizâmî’nin övgü ve iltifatları bu

1 Nizâmî Gencevî, *Mahzen-i Esrar*, çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2014, s. 37.

2 Azerbaycan’da bir şehir.

3 Hamse, İran ve Türk edebiyatında bir şairin beş mesnevîsinden oluşan külliyyat için kullanılan terimdir. İlk defa Nizâmî-i Gencevî’nin *Mahzenü’l-Esrâr*, *Hüsrev ile Şirin*, *Leyla ile Mecnun*, *Heft Peyker* (Yedi Suret) ve *İskendernâme* eserlerinden oluşan külliyyat için kullanılmıştır. Bkz. Tahsin Yazıcı ve Cemal Kurnaz, “Hamse”, *DİA*, C. 15, 1997, s. 499-500.

4 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 61; Faruk Sümer, “Mengüçüklüler”, *DİA*, C. 29, 2004, s. 139-140. Necdet Sakaoğlu ise onun hükümdarlığını babası Alâeddin Davud’un Danişmendli meliki Yağlıbasan’la giriştiği mücadelede öldürüldüğü 557/1162 yılından itibaren başlatır. Tartışmalar için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği, Mengücekoğulları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 83-85.

5 Nizâmî, *a.g.e.*, s. 10.

satırlarla sınırlı kalmaz. Bir taraftan ‘astronomi bilginlerinin kutbu’ ve ‘yeni fetihler yapan bir fatih’ olarak gösterilirken⁶, diğer taraftan cömertliği şair tarafından tekrar-en vurgulanır. O ‘nimet bağışlayan padişah’⁷, ‘bütün cömertlerden daha ikramlı’ biridir⁸. Hatta gök kubbe, ‘cömertliğe yaraşan el ancak böyle olur diye onun elini göstermiştir’ ki, onun eli zaten ‘cömertlik kadehinin sâkisi’dir⁹.

13. yüzyıl Anadolu’sunun en önemli tarihçilerinden İbn Bîbî’nin kayıtlarına göre Nizâmî, Mengüceklî melikin bu cömertliğine fazlasıyla mazhar olmuştur. Kitabı sunduğunda şairin kendisine beş bin altın *dinar* ve beş baş *ester* (rahvan katır), koşum takımlarıyla birlikte beş baş at, kıymetli bir hilat, değerli elbiseler, nadir süs eşyaları, işlenmiş mücevherler *caize* olarak verilmiştir¹⁰. Eğer İbn Bîbî’nin kayıtlarına güvenirse burada bahsi geçen meblağ Anadolu’nun kuzeydoğusunda sadece birkaç şehri elinde tutan bir bey için çok büyük bir miktardır. Bu caizenin büyüklüğünü anlamak için bu meblağı, çağdaşı Selçuklu sultanı Rükneddîn II. Süleymânşâh’ın (592-600 / 1196-1204) Nûn kasidesinde kendisine büyük övgüler düzen devrin meşhur şairlerinden Zahirüddîn Faryabî’ye ödediğiyle karşılaştırmak yerinde olur. Şair mezkûr kasidesinde Selçuklu sultanını “*Sultânü’l-a’zam Süleymanşâh’ın gölgesinde dünya kendisine İkinci İskender diye hitap etmekte; Kayser divanında onun haşmetinden dem vurmakta ve Fağfur (Çin İmparatoru) dergâhında kapıcılık yapmaktadır*” beyitleri ile övmüştür. Bunun karşılığında da iki bin altın dinar, on at, beş katır, on güzel yüzlü köle, beş güzel cariye, her çeşitten elli kat güzel elbiseyle ödüllendirilmiştir¹¹. Kasidedeki bir övgü için verilen bu hediyeler hiç azımsanacak bir miktar değildir elbette, ancak şunu da hatırmamızda bulundurmalıyız ki o Türkiye Selçuklu sultanıdır. Dahası İbnü’l-Esîr’in değerli eseri *el-Kâmil fi’l-Târih*’te ifade ettiği gibi Fahreddîn Behrâmşâh, II. Kılıç Arslan’dan (550-588/1155-1192) başlayarak ölümüne kadar

6 Nizâmî, *a.g.e.*, s. 36.

7 Nizâmî, *a.g.e.*, s. 36.

8 Nizâmî, *a.g.e.*, s. 37.

9 Nizâmî, *a.g.e.*, s. 37. Nizâmî-i Gencevî eserinde, övgü ve iltifatlarında o kadar ileri gitmiştir ki *maksat ayetinin* onun vasfında ona indirildiğini dahi yazmıştır. Burada *maksat ayeti* olarak ifade edilen şey, eseri Türkçe’ye tercüme eden M. Nuri Gençosman’ın da dipnotta belirttiği üzere Hz. Muhammed hakkındaki “Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım” anlamında ki *hadis-i kutsî* olmalıdır. Nizâmî, *a.g.e.*, s. 36, n. 15. Behrâmşâh’a yapılan tüm bu övgü ve iltifatlar için aynı eserin 36-39. sayfalarına bakınız.

10 İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi), *el-Evamirü’l-Ala’iye fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, I, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 92; İbnî Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç ve Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 31. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel, Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikler)*, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 213; Turan, *a.g.e.*, s. 62; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

11 İbnî Bîbî, *a.g.e.*, s. 29; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 32-33; Sümer, *a.g.m.*, s. 140.

Türkiye Selçuklularının emrinde bulunmuştur¹². Yani Mengücekli beyi kendisine takdim edilen eseri ödüllendirme hususunda tâbi olduğu Selçuklu sultanıyla yarışır durumdadır. Hiç şüphesiz bu durum onun zenginliğine ve cömertliğine en büyük delillerdendir.

İbn Bîbî de onun yüksek himmetine, merhametine, ahlakına, adaletine, şefkat ve cömertliğine vurgu yaparak, pâyitahtı olan Erzincan'daki düğün ve matemlere katılma hususunda hassasiyet gösterdiğini, eğer iştirak edemezse buralara sarayın mutfağından yemek gönderdiğini belirtir. Hatta damada *cânehâne-i saltanattan* (saray kıyafethanesi) elbise, geline de hareminden gelinlik hediye edilmekteydi¹³. Dahası aynı yazar tarafından melikin kış mevsimlerinde, kar toprağı kapladığında dağlara bayırlara hububat ve yiyecek koyarak kuşları ve vahşi hayvanları da beslediği hikâye edilmektedir¹⁴.

Nizâmî-i Gencevî'nin Behrâmşâh'ı hem *Ermen hükümdarı* hem *Rûm şâhi* olarak görmesi ve bu şekilde takdim etmesi tarihsel gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Mengücekoğulları Beyliği'nin fiziksel olarak söz konusu coğrafyalarda kapladığı yer çok sınırlı olmakla birlikte, nüfuzu da bu Ermen ve Rûm coğrafyalarına tesir edecek kadar fazla değildi. En azından yukarıda zikrettiğimiz üzere, kendisi Türkiye Selçuklu sultanlarının tabiiyetinde varlığını devam ettirmekteydi. Konuyu çok fazla dağıtmadan bu devirde bazı çağdaş Türkmen beylerinin de gerek sikkelerinde gerekse yapı kitabelerinde benzer iddialarda bulunmuş olduklarını belirtmeliyiz. Örneğin Danişmendogullarından Emir Gazi'nin oğlu ve halefi Melik Muhammed (528-537/1134-1143), oldukça iddialı ve tutkulu ifadeler içeren Grekçe sikkesinde kendisini *tüm Romania (Rum) ve Doğu'nun (Anatolē)* büyük meliki olarak ilan etmektedir¹⁵. Ondan yıllar sonra yine Danişmendoglu beyi olan İmâdeddîn Zünnûn (ö. 1175) bu sefer Arapça olarak *Rûm* toprakları ve aynı zamanda *Bilâd-ı Ermen*'in meliki olduğunu iddia edecektir¹⁶. Daha güneyde ise Artuklu meliki Nâsireddîn Mahmûd (597-619/1200-1222) Diyarbakır Surlarının üzerinde bulunan Yedi Kardeş Burcu'nun yapı kitabesinde benzer ifadelere yer vermektedir. Bu kitabeğe göre o Diyârı Bekr'in yanında *Rum ve Ermen*

12 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih, İslâm Tarihi*, çev. Abdülkerim Özeydın, Hikmet Neşriyat, C. 10, İstanbul 2008, s. 331.

13 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 91; İbni Bîbî, *Selçuknâme*, s. 31; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 86.

14 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 91; İbni Bîbî, *Selçuknâme*, s. 31; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 213; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 86.

15 Ön Yüz: O M(ΕΓΑC) M[EA]HKIC Π[A]CHC Ρω[MA]NIAC; Arka Yüz: [KA]I AN[AT]OΛHC, [M]AXA[MA]THC / (Ön Yüz: ὁ μέγας μελήκις πάσης ῥωμανίας; Arka Yüz: καὶ ἀνατολῆς Μαχαμάτης / *Tüm Romania ve Doğu'nun (Anatolē) Büyük meliki Muhammed*). Estelle J. Whelan, "A Contribution to Danismendid History: The Figured Copper Coins", *American Numismatic Society Magazine (ANSM)*, 25 (1980), s. 139.

16 ملك بلاد الروم و الارمن (Melikü Bilâdi'r-Rûm ve'l-Ermen / *Rum ve Ermen Beldelerinin meliki*). Whelan, *a.g.m.*, s. 155, Type C, pl. 17, 10.

*sultanıdır*¹⁷. Bunlar birer temenni ya da adı geçen Türkmen beylerinin bu topraklar üzerindeki bir hak iddiası olarak görülebilir. Ancak hiçbirisinin söz konusu topraklara tam anlamıyla hâkim oldukları söylenemez.

Nizâmî'nin eserinde Behrâmşâh'la ilgili şatafatlı, tumturaklı ifadelere ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini vurgulayarak, diğer bazı kaynaklarla sağlaması yapılarak okunduğunda Behrâmşâh'ın cömertliği ve zenginliği konusunda ortak bir görüş olduğunu da gözden kaçırmamalıyız. Behrâmşâh, II. Kılıç Arslan'ın damadı olmasının yanında¹⁸, kızlarını Selçuklu hanedanı mensuplarıyla evlendirerek, Türkiye Selçuklularıyla bağlarını daha da güçlendirmiştir. Kızı Melike Hatun'u 1213 yılından önceki bir tarihte Selçuklu şehzadesi ve Erzurum meliki Muğisüddîn Tuğrul Şah ile evlendirirken¹⁹, diğer kızı Selçuk Hatun'u da Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'la (608-616/1211-1220) nikâhlamıştır. İbn Bîbî, İzzeddîn Keykâvus'un evlilik sürecini oldukça detaylı bir şekilde aktarırken, yazar tarafından verilen detaylar devrin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında eşsiz bilgiler sunmanın yanında, Behrâmşâh'ın zenginliğine bir kez daha işaret etmektedir. Kızını istemek üzere sultan tarafından gönderilen heyeti karşıladığında, I. İzzeddîn Keykâvus'un teklifinden çok memnun kalan melik, çeyizlerin ve hediyelerin hazırlanması için üç aylık bir mühlet istemiştir. Behrâmşâh, bu zaman zarfında çok çeşitli beldelerden en meşhur terzi ve zanaatkârları getirterek, kızının çeyizini tamamlamak için büyük gayret göstermiştir. Ardından Selçuk Hatun için mücevher işlemeli başörtüler, kıymetli taşlarla süslenmiş halhallar, nefis yüzükler, kıymetli küpeler, sırmalı paha biçilmez elbiseler, altın ve gümüş kaplar, ev eşyaları ve kâseler, kıymetli kitaplar, Hoten ve Çin kokuları, hadsiz hesapsız para hazırlanmış, bu lüks ve şaşalı çeyiz

17 ملك الامرا سلطان ديار بكر و الروم و الارمن (Melikü'l-Ümerâ Sultanü Diyârı Bekr ve'r-Rûm ve'l-Ermen). Bkz. Max Van Berchem-Josef Strzygowski, *Amida*, Hiedelberg 1910, s. 92, no. 30; *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, X (1939), s. 30-31, no. 3643. Yine Nizâmî-i Gencevî'nin kaydında Behrâmşâh'ın *Abhaz fatihi* olarak takdim ediliyor olması 558/1163 yılında Gürcistan'a yapılan sefere katılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Aşağıda belirtileceği üzere melikin, Rükneddîn II. Süleymânşâh'ın 599/1202-3 yılında düzenlediği Gürcistan Seferi'ne katıldığını biliyoruz. Ancak bahsedildiği üzere *Mahzenü'l-Esrâr* 582/1186 senesinden önce tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu kayıt o seferle alakalı olamaz. Sakaoğlu bazı sikkelerde onun *Gazi* unvanını kullanmasını da 558/1163 yılı Gürcistan Seferi'ne katılmasına bağlar. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 84.

18 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 91; İbni Bîbî, *Selçuknâme*, s. 30; Süryani Mihail, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antiche (1166-1199)*, ed. ve Fransızca çev. J-P. Chabot, III, Ernest Leroux, Paris 1905, s. 405; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, Türkçe çev. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha), s. 281; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 213; Turan, *a.g.e.*, s. 61.

19 Bu noktada Osman Turan, Melike Hatun'un Tuğrul Şâh değil onun oğlu Cihan Şâh ile evlenmiş olabileceğini, çünkü Tuğrul Şâh'ın onun dayısı olduğunu belirtmiştir. Turan, *a.g.e.*, s. 63, n. 27.

beraberinde Hatun'a eşlik edecek erkek köleler, güzel yüzlü cariyeler, rahvan atlar, altın nallı katırlar ve yüklenmiş soylu develerle Selçuklu başkentine gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır²⁰.

Öte yandan, *Fahreddîn Behrâmşâh'ın kaynaklarda bahsi geçen zenginliğine tezat bir şekilde günümüze ulaşan anıtsal yapısı yoktur. Kaynaklarda, onun dönemine ait olabilecek bir darüşşifa ve Kaledibi Kümbeti'nin yanında kendi adıyla anılan bir medreseden bahsedilmektedir. Erzincan'da olduğu sanılan bu eserler günümüzde ayakta değildir²¹. Medresenin yapımıyla ilgili hikâye Ahmed Eflâkî'nin eseri *Menâkıbü'l-Ârifîn*'de şu şekilde geçmektedir. Mengücekli melikin vefatından (622/1225) kısa süre önce, Belh'ten Anadolu'ya göçen Bahaüddîn Veled'in Erzincan civarından geçeceğini öğrenen Fahreddîn Behrâmşâh'ın İsmet Hatun adındaki eşi yola düşerek onun geçeceği güzergâha ulaşır. Ardından birkaç kölesiyle beraber Mengücekli meliki onun ardından gider. Bahaüddîn Veled'i görme şerefine nail olarak, ona saygılarını ifade ederler. Hatta her ikisi de Bahaüddîn Veled tarafından müridliğe kabul edilir. Kendisine samimiyetle yapılan Erzincan'a gelmesi davetini kentte bir *medrese* yapılması şartıyla kabul eder. Neticede bir *medrese* inşa edilir ve Bahaüddîn Veled burada dört yıl kadar hocalık yapar, 624/1226-7 yılında da Erzincan'dan ayrılır²².*

Osman Turan, Behrâmşâh zamanında Erzincan'da büyük bina ve abidelerin inşa edildiğini ancak şiddetli depremlerin burayı sık sık tahrip ettiğinden bunların günümüze ulaşmadığını yazar²³. Faruk Sümer de benzer şekilde başta Erzincan olmak üzere Mengücekli ülkesinin burada altmış yıl gibi bir süre meliklik yapan Behrâmşâh zamanında geniş ölçüde imar görmüş olmasının şüphe götürmediğini belirtir, günümüzde kentte onun zamanından kalan eser bulunmayışını yine depremlere bağlar²⁴. Mengücekoğulları Beyliği üzerine ilk müstakil ve en kapsamlı çalışmalardan birini kaleme alan Necdet Sakaoğlu ise Mengücekli melikin hemen iktidarından önce ve melikliğinin ilk döneminde Erzincan'da gerçekleşen ve şehri harap eden depremlere vurgu yaparak, Behrâmşâh'ın payitahtını ayağa kaldırmak için bir mücadeleye girişmiş olduğundan şüphe edilemeyeceğini belirtmiştir. Yazar, deprem bölgesi olan şehirde Mengücekli beyinin bilinçli olarak büyük taş yapılar

20 İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 193-194; İbni Bîbî, *Selçuknâme*, s. 59-60; Turan, *a.g.e.*, s. 63; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 93-94.

21 Ferruh Kayalan, "Geçmişte Erzincan Şehrinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (M.Ö. II. Yüzyıl – M.S. XVII. Yüzyıl)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 9, October 2017, s. 155.

22 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkubeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, MEB Yayınevi, İstanbul 1995, I, s. 23-24. Bu medrese 16. yüzyılda varlığını korumaktaydı. Sakaoğlu, 2017, s. 110-111; Sümer, 2004, s. 141.

23 Turan, *a.g.e.*, s. 63.

24 Sümer, *a.g.m.*, s. 140-141.

inşa etmekten kaçınmış olabileceği tahminini yürütür²⁵. Bakıldığında gerçekten Ortaçağlarda şehre uğrayan ya da burayla ilgili bilgi paylaşan Yakut el-Hamevî, William Von Rubruk, Marco Polo, İbn Battûta, Clavjo Gonzales de Ruy, Josaphat Barbaro gibi seyyah ve coğrafyacılar burada Divriği'deki Ulu Cami ve Darüşşifa ölçeğinde abidevi bir yapıdan ya da onun izlerinden bahsetmezler²⁶. Fransa kralının emriyle Moğol topraklarına doğru seyahate çıkan ve dönüş yolculuğunda 1255 yılı Mart'ında Erzincan'a uğrayan ünlü seyyah William Von Rubruk'un şehir hakkındaki kısa notu yukarıda zikrettiğimiz modern tarihçi ve araştırmacıların yaptığı deprem vurgusunu haklı çıkaracak türdendir: “*Burada bu yıl öyle şiddetli bir deprem olmuş ki, sadece Erzincan (Arsengen) şehrinde 10.000 tanınmış kişi ölmüş ve fakir kimselerden ölenlerin sayısı da bilinmiyor. Bu havalandaki üç günlük yolculuktan sonra, zelzelenin meydana getirdiği bir yarık, dağlardan gelerek dereleri dolduran setler gördük.*”²⁷

Yukarıda bahsettiğimiz Selçuklu ailesiyle kurulan sığıriyet bağlarının yanında, kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilerden Behrâmşâh'ın Türkiye Selçukluları aleyhine bir siyasete girişmeden, sulh yoluyla bir siyaset yapmayı tercih ettiği öngörülebilir. 585/1189 senesinde II. Kılıç Arslan ile Sivas'ı onun adına yöneten oğlu Kutbeddîn Melikşâh'ın arası bozulmuş, Behrâmşâh ilk etapta arabuluculuk yaparak baba oğulu barıştırmaya muvaffak olmuştur²⁸. Lâkin bu sulh uzun sürmeyecektir. Daha sonra iki tarafın kuvvetleri karşı karşıya gelse de Melikşâh'ın askerleri sultana karşı savaşmaya yanaşmadığından bu savaş gerçekleşmemiştir. Bu süreçte Konya'ya gelen Behrâmşâh, baba oğlun arasının bozulmasından sorumlu tuttuğu devlet işlerinde söz sahibi Selçuklu veziri İhtiyârüddîn Hasan'ı Kılıç Arslan'ın izni ile Erzincan'a götürmek üzere yola koyulmuştur²⁹. Ancak İhtiyârüddîn Hasan yolda Türkmenler

25 Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 108-109; Yazar, kitabının uzun yıllar önce yapılmış ilk baskısında Behrâmşâh'ın şan ve şöhrat kazanma uğruna servetini tükettiğini, bu gösterişli ve lüks hayatın neticesi olarak da topraklarının gerçek anlamdaki bayındırlığı için muhtemelen fazla yatırımlarda bulunmadığı tezini ortaya atsa da, son baskıda bu iddiasına yer vermemiştir. Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s. 53-54.

26 Bahsi geçen seyyahların Erzincan hakkındaki notları için bkz. Şihâbeddîn Ebû Abdullâh Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, I, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1988, s. 150-151; William Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 139; Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, haz. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul t.y., s. 20; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 418; Clavjo Gonzales de Ruy, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007, s. 71; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 102.

27 Rubruk, *a.g.e.*, s. 139.

28 Turan, *a.g.e.*, s. 62.

29 İhtiyârüddîn Hasan, Sivas meliki olan oğlu Melikşâh'ın ihtiraslarına karşı dikkatli olması hususunda II. Kılıç Arslan'ı uyarmaktaydı. Sümer, *a.g.m.*, s. 139.

tarafından vahşice öldürülecektir³⁰. Behrâmşâh tarafından tutuklanmak üzere Erzincan'a götürülen Selçuklu vezirinin servetinin de Mengüceklî meliki tarafından müsadere edildiği Süryani Mihail tarafından belirtilir³¹. Bu kayıt Behrâmşâh'ın Selçuklu ailesi üzerinde nasıl bir ikna kabiliyetine sahip olduğunu göstermesi, saray tarafından kendisine duyulan güveni, izlediği siyasetle bu kriz dönemini nasıl fırsata çevirdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Mengüceklî meliki, II. Kılıç Arslan'dan sonraki Selçuklu sultanlarıyla da arasını iyi tutmaya gayret göstermiştir. Örneğin Rükneddîn II. Süleymânşâh'ın 599/1202-3 yılında Gürcistan'a düzenlediği sefere hiç tereddütsüz ordusuyla birlikte katılan Behrâmşâh, Selçuklu ordusunun Avnik yakınlarında yenilmesi üzerine Gürcülere esir düşmüştür. Ancak Gürcü kraliçesi Tamara tarafından kendisine iyi muamelede bulunmuş ve payitahtı Erzincan'a gönderilmiştir³². Râvendî bu sefer ile ilgili bahsinde Mengüceklî melikini *Gâzi* Fahreddîn Behrâmşâh olarak takdim ederek, onu *işfehalsâr-ı kebîr*, âlim, Tanrı yardımı görmüş, muzaffer, ikbal sahibi, dinin yardımcısı ve emirlerin hükümdarı gibi değerli unvanlarla över. Hatta Behrâmşâh'ın sultana bağlılığına da methiyeler düzer. "Hükümdarlık kısır, hükümdarlar kimse arasında akrabalık yoktur" darb-ı meseline hatırlatma yaparak, sultanın damadı Mengüceklî melikinin ordu toplayarak isyan etmeye hiç tevessül etmediğini, kiskanınların sözünü dinlemediğini, etrafına basiret gözü ile baktığını özellikle vurgular³³.

Gerek Selçuklu hanedanıyla kurduğu sıhriyet bağları, gerekse Selçuklu sultanlarına gösterdiği bağlılık ve verdiği güven Fahreddîn Behrâmşâh'a ölümüne (622/1225) kadar ciddî bir tehdit yaşamadan Mengücekoğullarının Erzincan ve Kemah kolunu ayakta tutma fırsatı vermiş olmalıdır. Ölümünden sadece üç yıl sonra ise beyliğin bu kolu Alaeddîn Keykubad (616-634/1220-1237) tarafından Türkiye Selçuklularına bağlanacaktır³⁴. Bu da bize Behrâmşâh'ın beyliğini ayakta tutmak için ne denli başarılı bir politika izlediğini göstermektedir.

Yine Nizâmî-i Gencevî'nin ifadesiyle dedesi İshak'ın sancağını üstün bir

30 Süryani Mihail (Chabot), III, 1905, s. 405; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 450. Türkmenler, Kılıç Arslan'ın dört bin Türkmenin katline dair kararının bu vezir tarafından aldırıldığına inanmaktaydı. Sümer, a.g.m., s. 140.

31 Süryani Mihail (Chabot), III, 1905, s. 405; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, s. 281. Burada Behrâmşâh'ın kayınbiraderi de olan Kutbeddîn Melikşâh'ın tarafını tuttuğuna dair bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. Turan, a.g.e., s. 62; Sümer, a.g.m., s. 140.

32 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 208; İbn Bîbî, bu hadiseyi aktarırken Behrâmşâh'ın esaretinden bahsetmez. İbn Bîbî, *Selçuknâme*, s. 30-31.

33 Ravendî, a.g.e., s. 207-208.

34 Turan, a.g.e., s. 65-66; Sakaoğlu, a.g.e., s. 128; Sümer, a.g.m., s. 140.

gayretle yükselten Behrâmşâh³⁵ Diyâr-ı Rûm'da sikkeler bastırmış, bunlara adını nakşettirmiştir³⁶. Nümismatik bulguları da meşhur şairin ifadelerini doğrulamaktadır. Bu veriler Mengüceklî meliki Behrâmşâh'ın iktidarının ilk yıllarından itibaren sikke bastırıldığını göstermektedir. Mengücekoğulları sikkeleri hakkında 2004 yılında müstakil ve faydalı bir makale kaleme alan sanat tarihçisi Adil Özme tespit edebildiği tüm Mengüceklî sikkelerini bu çalışmasında tanıtmıştır³⁷. Bu makalede Özme, sırasıyla 563/1167, 570/1174, 579/1183, 600/1203 ve 616/1219 yıllarında Mengüceklî meliki Fahreddîn Behrâmşâh tarafından bastırılmış beş farklı tipte sikkeyi eserine konu edinmiştir. Makalede bahsedilen bu Mengüceklî sikkelerinin tamamının *bakır*dan üretildiğini özellikle vurgulamalıyız³⁸. Söz konusu sikkeleri, bu makalenin konusu olmadığından, tekrardan tartışmaya açmayacağız. Ancak bu noktada daha önce hiçbir sikke kataloğunda yer verilmeyen ve herhangi bir akademik çalışmaya konu olmayan Behrâmşâh tarafından bastırılan *altın dinar*ları inceleyeceğiz. Bu sikkeler bir taraftan Mengüceklî beyinin kaynaklarda işaret edilen zenginliğinin delilleri olmanın yanında, daha da önemlisi Anadolu'da Türkiye Selçuklu sultanlarının dışında ilk dönem Türkmen beylikleri tarafından bastırılan tek *altın* sikkelerdir. Bir başka deyişle günümüze değin Mengüceklî meliki Behrâmşâh'ın dışında *altın dinar* bastıran ne Artuklu, ne Saltuklu, ne de Danişmendli beyine henüz tesadüf edilmemiştir. Behrâmşâh'a ait tespit edebildiğimiz iki farklı tipte altın *dinar* olup, bunlar Avrupa'daki bazı saygın müzayede şirketleri tarafından yakın zamanda satışa çıkarılmışlardır. Aşağıda detaylandıracağımız üzere Behrâmşâh'ın adına, unvanına, nesebine yer veren ön yüzleri her iki tipte de aynı olup, her birinin arka yüzü esinlendikleri Fatimî ve Eyyübî *dinar*larınıninkinin hemen hemen aynıdır. Behrâmşâh'ın sikkelerinin yaklaşık 4,00 g-5,00 g aralığında değişiklik gösteren ağırlıklarında da büyük ölçüde asıllarına sadık kalındığı görülmektedir.

35 Nizamî, *a.g.e.*, s. 37.

36 Nizamî, *a.g.e.*, s. 40.

37 Adil Özme, "Mengücek Beyliği Sikkeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, sayı 13/1 (Nisan 2004), s. 95-105. Söz konusu çalışmada yazar "Bu güne kadar bulunan ve çeşitli koleksiyonlardaki buluntular ışığında, Mengüceklîlerden ilk sikke darp ettiren hükümdarın, Fahreddîn Behrâmşâh olduğu anlaşılmaktadır" demektedir (Özme, a.g.m., s. 99). Ancak Fahreddîn Behrâmşâh'ın Divriği'de eş zamanlı olarak hüküm süren kardeşi Süleymân bin İshak'a (536-573'den önce/1142-1177'den önce) ait bakır sikkeyi gözden kaçırdığını söylemeliyiz. Bu bakır *felsin* British Museum ve bazı özel koleksiyonlarda örnekleri mevcuttur. Bilindiği üzere 12. yüzyılın ortalarında, Mengüceklî Türkmen Beyliği ikiye bölünmüştür: küçük kardeş Süleymân Divriği'de hâkimiyetini ilan ederken, Süleymân'ın babası Davud, ardından da Fahreddîn Behrâmşâh Erzincan merkezli olarak idareye devam etmiştir.

38 Özme, a.g.m., s. 96. Behrâmşâh tarafından darp ettirilen bu *bakır* sikkeler hakkında detaylı bilgi için bahsi geçen makaleye bakınız.

Resim 1. Fâhreddîn Behrâmşâh, Altın Dinar,
<https://www.acsearch.info/search.html?id=3856646> (siteye yükleme: 18.05.2017), 4,07 g

Fâhreddîn Behrâmşâh'ın ilk *altın* sikkesi meşhur Amerikalı nümismat Stephen Album tarafından 2017 yılında düzenlenen müzayedede satışa sunulmuştur³⁹. Bu sikkenin ön yüzünde, merkezdeki yazının dışında iç içe geçmiş halkalar etrafına işlenmiş iki satır yazı bulunduğu görülür (Resim 1). Bu *altın dinar*ın çevresini kaplayan en dıştaki yazıda *Fahrü'd-dünyâ ve 'd-dîn 'İzzü'l-İslâm ve 'l-Muslimîn Melikü'l-ümerâ Pehlivan* / فخرالدنيا و الدين عز الاسلام و المسلمين ملك الامرا پهلوان ifadesi okunmaktadır. Bir başka deyişle burada Behrâmşâh'ın unvanları sıralanmaktadır ki bunların oldukça iddialı olduğu söylenebilir: O *fahrü'd-dünyâ ve 'd-dîn* (dünyanın ve dinin övüncü) olmanın yanında *'izzü'l-İslâm ve 'l-Muslimîn* (İslâm'ın ve Müslümanların kıymeti, ulviyeti) ve *melikü'l-ümerâ pehlivan*'dır (emirlerin meliki pehlivan). Aslında melikin bu altın *dinar* üzerinde kullandığı unvanlardan *'izzü'l-İslâm ve 'l-Muslimîn* dışındakileri diğer bakır sikkelerinde de kullandığı görülür⁴⁰.

İçteki dairesel yazı kuşağında Ebû'l-Muzaffer Behrâmşâh bin Davud / ابوالمظفر بن اسحق بن بخرامشاه yazılı iken, merkezde ise bu yazının devamı olarak bin İshak / بن اسحاق ibaresi bulunmaktadır. Bu yazılar birbirini tamamlar ve Mengüceklî melikin adına ve nesebine yer verir. Diğer sikkelerinde de vurguladığı üzere o İshak'ın torunu, Davud'un ise oğludur. Kaynaklarda belirtildiği üzere, Behrâmşâh'ın dedesi İshak hanedanın kurucusu Mengücek Bey'in oğlu olup, 536/1142 senesinde vefat etmiştir. Bunun üzerine beylik iki kardeş arasında ikiye ayrılmış, küçük kardeş Süleyman

39 Stephen Album Rare Coins, Auction 28, 18.05.2017, lot 619. Bkz. https://www.sarc.auction/Stephen-Album-Rare-Coins-Auction-28_as47274_p5.

40 Bakır sikkelerinde melik için ayrıca Ebû'l-Muzaffer (zafer kazananların babası) ve Gâzi gibi unvanlar da kullanılır. Özme, a.g.m., s. 96-98; Sakaoğlu, a.g.e., s. 103-106.

Divriği’de, Davud ise Erzincan’da idareyi ellerine almışlardır⁴¹. Fahreddîn Behrâmşâh ise yukarıda belirtildiği üzere Davud’un ölümünden sonra bölgede hâkimiyetini tesis edecektir.

Sikkenin arka yüzü Fatımî halifesi el-Mustansır-Billâh’ın (429-487/1038-1094) hicrî 439/miladî 1047-8 yılında Mısır, Sûr, Tripoli ve Şam’da darp ettirdiği altın dinarların arka yüzlerinin aynıdır⁴²:

معد
عبدالله ووليه
الامام ابو تميم
المستنصر بالله
اميرالمؤمنين
[عل]

Me‘ad / Abdullah ve veliyyuhu / el-İmâm Ebû Temîm / el-Mustansır Billâh / Emîr el-Mü’minîn / [ÂI]

Sikkenin üzerinde ne zaman ve nerede basıldığına dair hiçbir izin bulunmayışı, onun tam olarak Mengüceкли melikinın altmış yılı aşan iktidarının hangi evresinde bastırılmış olduğunu bilmemizi imkânsız kılmaktadır. Ancak basıldığı yer olarak Behrâmşâh’ın bazı bakır *fels*lerinde ‘Erzincan’ veya ‘medinet-i Erzincan’ (Erzincan şehri) ifadelerinin bulunduğunu dikkate alırsak⁴³, başkenti Erzincan’ı kabul etmek mantıklı gözükmektedir.

439/1047-8 yılında basılan bir Fatımî dinarının bir asırdan fazla bir süre sonra Mengüceкли topraklarında tekrardan taklit edilerek Behrâmşâh tarafından kendine mâl edilmesi hiç şüphesiz çok ilginçtir. Bu Fatımî altın sikkesinin Mengüceкли melikinın eline nasıl geçtiği hususu muğlaktır. En azından halen Yakın Doğu’da bu Fatımî dinarlarının dolaşımında olduğu düşünülebilir. Hatta el-Mustansır-Billâh’ın bu dinarının 12. yüzyılda bazı Haçlı devletleri tarafından da taklit edilerek pazarlara tekrardan sürüldüğü bilinmektedir⁴⁴.

41 Turan, *a.g.e.*, s. 60; Sümer, *a.g.m.*, s. 139. Melik Mahmud da Kemah’ta bir süre (1142-1151) hâkimiyet sürecektir. Turan, *a.g.e.*, s. 60.

42 Stanley Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo*, London 1897, s. 175 vd., no. 1123-1127.

43 Özme, *a.g.m.*, s. 96-98; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 103-106.

44 Paul Balog - Jacques Yvon, “Monnaies à légendes arabes de l’Orient latin”, *Revue numismatique*, 6e série - Tome 1, 1958, s. 143-144.

Resim 2. Fâreddîn Behrâmşâh, Altın Dinar,
<https://www.acsearch.info/search.html?id=4476587> (siteye yükleme: 26.10.2017), 4,72 g

İspanya'nın Barselona kentinde bulunan Martí Hervera & Soler y Llach müzayede şirketinin düzenlediği 99 no.lu sikke müzayedesinde satışa çıkarılmış, Fâreddîn Behrâmşâh tarafından darp ettirilmiş bir başka tipteki altın dinarın arka yüzü ise, çağdaşı Selâhaddîn Eyyûbî'nin (567-589/1171-1193) bastırıldığı altın sikkeler tipindedir (Resim 2). Bu sikkenin ön yüzü Behrâmşâh'ın bir önceki sikkesiyle birebir aynı olup, arka yüzde ise Selâhaddîn Eyyûbî'nin hicrî 576-589/miladî 1180-1183 yılları arasında Kahire ve İskenderiye'de bastırıldığı dinarlarda⁴⁵ olduğu gibi aşağıdaki metin yer almaktadır:

En dıŖta: محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله صلى الله عليه

Muhammedûn Resûlullâh. Erselehû bi'l-Hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî (Tevbe Suresi 33. Ayet), sallallahu aleyh

Merkezin Çevresinde: صلاح الدين عال الملك غايه

Selâhaddîn 'âl el-melik gâye

Merkezde: يسوف ابن ايوب

Yusûf ibn Eyyûb

Fâreddîn Behrâmşâh'ın bu altın *dinar*ında da bir öncekinde olduğu gibi tarih ve basım yeri bulunmamaktadır. Ancak örnek olarak kullandığı Selâhaddîn Eyyûbî'nin sikkesinin 576/1180 yılından itibaren basılmaya başlanmış olması, Mengücekli melikin de en azından ikinci tipteki *dinar*larını bu tarihten sonra

45 Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 204-206, no. 1308-1331.

bastırılmış olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Yine bunların da payitaht Erzincan'da bastırılmış olabileceği de pek muhtemel gözükmektedir.

Sonuç

Altmış yılı aşkın bir süre Erzincan ve çevresinde hâkimiyetini koruma başarısı göstermiş olmasına ve bazı kaynaklarda zenginliğine ve cömertliğine vurgular yapılmasına rağmen, devrin kaynakları Behrâmşâh'ın siyasî hayatı hakkında pek de cömert davranmamışlardır. Bu kaynakların verdikleri bilgiler oldukça sınırlı olmanın yanında, özellikle iki siyasî gelişmede oynadığı role yoğunlaşmışlardır. Bunlardan biri Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan (550-588/1155-1192) ile Sivas'ı onun adına yöneten oğlu Kutbeddîn Melikşah arasında yaşanan gerilim ve çekişme, diğeri ise Rükneddîn II. Süleymânşâh tarafından 599/1202-3 yılında düzenlenen Gürcistan Seferi'nde gösterdiği üstün kahramanlıktır. Bu olaylarda takındığı tavrı Mengüceklî melikininde aslında çok da pasif bir karakter olmadığına dair ipuçları vermektedir. Hiç şüphesiz yazılı kaynaklardaki sınırlı bilgileri desteklemek, sağlamasını yapmak veya tekrardan tartışmaya açmak için nümismatik bulguları eşsiz değere sahiptirler. Bu makalede okuyucuyla buluşturulan Behrâmşâh'ın *dinar*ları, mevcut bulgular ışığında, Türkiye Selçuklu sultanlarından sonra Anadolu'da bir Türkmen beyi tarafından bastırılan ilk altın sikkeler olması hasebiyle çok önemlidir. Bir yönüyle de bu bulgular, melik hakkında çağdaş yazılı kaynaklarda sunulan bilgileri de teyit etmektedirler.

Mengüceklî Behrâmşâh'a ait bu *altın* sikkeler pek muhtemelen kaçakçılık yoluyla Amerika'ya ve Avrupa'ya götürülmüş olmalıdır. Dolayısıyla nerede ve hangi miktarda bulduklarına dair herhangi bir detaya sahip değiliz. Bu durum, bu sikkelerin Mengücekoğulları Beyliği ve Behrâmşâh devrinin ticarî ve sosyo-ekonomik hayatı hakkında sunacakları daha kapsamlı ve mutlak bilgilerden araştırmacıları mahrum bırakmaktadır. Ancak şu gerçeği de göz ardı etmemeliyiz ki çalışmamızda yer verdiğimiz bu *altın dinar*lar Türkiye'de özellikle taşradaki müzelerin envanterlerine işlenmiş veya depolarında saklanan sikkeler üzerine daha detaylı çalışmalar yapılması hususunda uzmanlarını teşvik edecek niteliktedir. Böylece belki de bu çalışmada konu alınan sikkelerin farklı örneklerine, ayrıca Anadolu'nun Türkleşme sürecinde darp ettirilmiş yeni sikke tiplerine rastlanacaktır. Bu da Türk-İslâm Anadolu'sunun sosyo-ekonomik, politik ve kültürel tarihine büyük katkı sağlayacaktır. Bu yönüyle kaleme aldığımız makale aslında yeni yapılacak çalışmalar için bir başlangıç ve teşvik olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak, bu çalışma en azından eşsiz değere sahip bu Mengüceklî *altın* sikkelerini hem kayıt altına almak, hem de onların tarihçi ve diğer araştırmacılara ulaşmasına vesile olması açısından önemli bir görevi ifa etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, MEB Yayınevi, İstanbul 1995.

Balog, Paul - Yvon, Jacques, “Monnaies à légendes arabes de l’Orient latin”, *Revue numismatique*, 6e série - Tome 1, 1958, s. 133-168.

Berchem, Max Van – Josef Strzygowski, *Amida*, Hiedelberg 1910.

Clavjo Gonzales de Ruy, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkant’a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007.

el-Hamevî, Şihâbeddîn Ebû Abdullâh Yakut, *Mucemü’l-Büldân*, I, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1988.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Bibi (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi), *el-Evami-rü’l-Ala’iye fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, I, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbni Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç ve Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih, İslâm Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Hikmet Neşriyat, C. 10, İstanbul 2008.

Josaphat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l-Farac Tarihi*, C. II, Süryani-ce’den İngilizce’ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Kayalan, Ferruh, “Geçmişte Erzincan Şehrinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (M.Ö. II. Yüzyıl – M.S. XVII. Yüzyıl)”, *Cappadocia Journal of History and*

Social Sciences, Vol. 9, October 2017, s. 152-174.

Lane-Poole, Stanley, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo*, London 1897.

Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikler)*, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Nizamî Gencevî, *Mahzen-i Esrar*, çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2014.

Özme, Adil, “Mengücek Beyliği Sikkeleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, sayı 13/1 (Nisan 2004), s. 95-105.

Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, X (1939), s. 30-31, no. 3643.

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Millyet Yayınları, İstanbul 1971.

Sakaoğlu, Necdet, *Yitik Bir Anadolu Beyliği, Mengücekoğulları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

Sümer, Faruk, “Mengüçüklüler”, *DİA*, C. 29, 2004, s. 138-142.

Süryani Mihail, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, ed. ve Fransızca çev. J-P. Chabot, III, Ernest Leroux, Paris 1905.

Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, Türkçe çev. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha).

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

Whelan, Estelle J., “A Contribution to Danishmendid History: The Figured Copper Coins”, *American Numismatic Society Magazine (ANSM)*, 25 (1980), s. 133-166.

William Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Yazıcı, Tahsin - Cemal Kurnaz, “Hamse”, *DİA*, C. 15, 1997, s. 499-500.

EXTENDED ABSTRACT

One of the most important Turkmen principalities founded in Anatolia right after the Manzikert (Malazgirt) Victory (1071) is undoubtedly the Mengüjekids. Information from written sources about this principality, which played a very active role in the Turkization and Islamization of Anatolia, is not sufficient. It is known that this principality, which was founded in Erzincan, was divided into two branches in 536/1142, between two brothers after the death of Mengüjekid malik Ishaq. While the younger brother, Suleiman, took over the rule of Divriği, Davud ascended to the throne in Erzincan. Fakhr al-Dîn Bahrâmshâh, who came to the throne in Erzincan after the death of Davud, is one of the most famous and important figures of this principality. Although he succeeded in retaining his rule over Erzincan and its vicinity for more than sixty years and some primary sources pointed out his wealth, in general medieval historical sources were not very generous about his political life. In fact, they have particularly focused on his active roles in two political incidents. One of them is the tension and strife between the Seljuk sultan Kılıdj Arslan II (550-588 / 1155-1192) and his son, Kutb al-Dîn Melikshâh, who ruled in Sivas on behalf of his father; the other is the superior heroism of Bahrâmshâh in the military expedition of Georgia (599/1202-3), commanded by Rukn al-Dîn Suleimanshâh II. The attitude that he took in these cases gives us clues that Mengüjekid malik was not a passive character indeed in his time. In the first case, he undertook the role of mediator between the Seljuk sultan and his son. In this incident, the acceptance of his demand for the transfer of the famous Seljuk vizier İktiyar al-Dîn Hasan to Erzincan for the purpose of arresting him, who Bahrâmshâh considered responsible for the tension between the sultan and the prince, shows that Mengüjekid malik had prestige in the Seljuk dynasty. Primary sources state that the Mengüjekid malik was the son-in-law of the Seljuk sultan Kılıdj Arslan II, and also he had strengthened his political ties with the Seljuk court by marrying his daughters to members of the Seljuk dynasty. These marital ties and the moderate policy against the Seljuk dynasty must have allowed him to continue his rule for so long. In the second case, Behrâmshâh, who unconditionally joined the military expedition of Georgia, was captured by the Georgians. His heroism in this war and his devotion to the Seljuk dynasty took place in the sources.

Apart from these political events, in the *al-Avamir al-'ala'iyya fi'l-umuri'l-'ala'iyya* penned by the famous Rûm Seljuk historian Ibn Bîbî, and in the *Mahzan al-asrâr*; personally presented by the Azerbaijani poet Nizâmî Ganjavî to the Mengüjekid malik, there are very striking anecdotes about the richness and generosity of Fakhr al-Dîn Bahrâmshâh. Nizâmî praises him with pompous sentences and uses expressions about him such as the courageous, the hero, the mighty, the wise, the generous, the dignified, the victorious and the supreme. The records of Ibn Bîbî also confirm the words of the Iranian poet. He emphasizes

his kindness, mercy, morality, justice, compassion and generosity, and shows that he was sensitive to participating in weddings and mournings in the capital city Erzincan. If he could not attend these occasions, he sent food from his court's kitchen. Even a dress to the groom from *camehâne-i saltana* (the imperial dresshouse) and a wedding dress to the bride from the *Harem*, were presented as a gift during his rule.

Ibn Bîbî also mentions the *jaiza* (gift for a poem of praise) presented to Nizâmî by Mengüjekid malik for his book *Mahzan al-asrâr*. According to the author, when the book was presented, the poet was given five thousand gold dinars and five *esters* (*rahvan* mules), five horses with harnesses, a precious *hilat*, precious dresses, rare ornaments, engraved jewelery. This amount is, of course, very high for a person who is the ruler of a branch of a small principality.

Two different types of newly discovered gold coins struck by Bahrâmshâh add extra value to this study. In the light of available numismatic findings, these *gold dinars* show that the Mengüjekid malik Fakhr al-Dîn Bahrâmshâh was the earliest Turkish ruler who struck *gold* coins in Anatolia, apart from the Seljuk sultans. In other words, until recently, any *gold* coin minted by the Artuqid, Saltukid and Danishmendid Turkmen begs has not been found. These unique *dinars*, which were put up for sale in some auctions in the USA and Europe, have never been involved in any coin catalogues or academic studies. The first of these types of coins was imitated from the *gold* coins of Fatimid caliph al-Mustansir-Billâh (429-487 / 1038-1094) which were minted in Misr, Sûr, Tripoli and Damascus in 439/1047-8. On the obverse, the name, title and generation (*nasab*) of Mengüjekid malik are clearly seen. As for the reverse, it is almost identical to its original one.

The second type of coin was produced from the *gold dinars* of Salâh al-Dîn Ayyûbî (567-589 / 1171-1193), which were minted in Cairo and Alexandria between the years of 576-579 / 1180-1183. The obverse is the same as the previous gold coin of the malik, and the inscription on the reverse is not touched. There is no date or mint name on both coins. However, considering that the originals of the second type of coins began to be minted by Salâh al-Dîn since 576/1180, it is clear that at least this type of Mengüjekid *dinars* were struck after this date. As for the mint place, it should be the capital of Erzincan. In fact, it is possible to find the mint names of 'Erzincan' and 'madinat-i Erzincan' on copper coins struck also by Bahrâmshâh.

It is unclear how the dinars, which were inspired by the Mengüjekid malik, passed into his hands. However, at least his contemporary Salâh al-Dîn's *dinars* traveled far from their production site in the course of trade. It may also be thought that the coins of al-Mustansir-Billâh were still in circulation in the local markets, even though they were produced over a century ago. It is very difficult to make some inferences on the socio-economic structure of the principality, since we do not know where, how

and what amounts of these coins, which have reached Europe by smuggling, were found. But at least they are very useful to confirm the records that emphasize the richness, generosity and power of Fakhr al-Dîn Bahrâmshâh in the primary sources.

THE CHYHYRYN MILITARY CAMPAIGN OF THE TURKISH ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE: CAUSES AND HISTORICAL CONSEQUENCES

Ferhat Turanlı

Dr. Professor, Kyiv-Mohyla Academy School of Humanities, Kyiv, Ukraine

Abstract

This study concerns one of the problems in the History of Ukrainian-Turkish relations during the last quarter of the 17th century. The study analyses the pre-conditions, causes and consequences of the Chyhyryn Military Campaign headed by the Turkish Sultan Mehmed IV. To make a scientific evaluation of the said problem, data obtained from Turkish Ottoman and Crimean-Tatar written sources and from Historiography were used. A detailed description of the circumstances of the rising conflict has been provided, and the attempts to settle the acute contradiction between the participants of the respective events peacefully has been discussed. The military actions have been highlighted that relate to the said campaign, as well as its consequences. The military campaign ended in the victory of the Turkish-Ukrainian-Crimean & Tatar Army and the signing of the Bakhchisarai Treaty. Conclusions have also been made and presented.

Keywords: Chyhyryn, Mehmed, Doroshenko, Khmelnytsky, Giray, Crimea.

Öz

TÜRK ORDUSUNUN SAĞYALI UKRAYNA'YA DÜZENLEDİĞİ ÇİHIRIN SEFERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Makalede 17. yüzyılın son çeyreğinde Ukrayna-Türkiye ilişkileri tarihinin meselelerinden biri araştırılmaktadır. Türk sultanı IV. Mehmed'in kendi başkomutanlığında düzenlenen Çıhırın seferinin önkoşulu, nedenleri ve sonuçları değerlendirilmektedir. Söz konusu meselenin bilimsel incelenmesi için Osmanlı Türk, Kırım Tatar yazılı kaynaklarından ve tarihi eserlerden alınan bilgiler kullanılmıştır. Askeri çatışmanın meydana gelme koşulları ayrıntılarıyla haczedilerek, başkaca savaşa katılan taraflar arasında şiddet içeren bu tutarsızlığın barışçıl yollarla çözme teşebbüsünden de söz edilmektedir. Bu seferle ilgili askeri hareketlerin gelişmeleri, ayrıca neticeleri aydınlatılmaktadır. Adı geçen sefer Türk-Ukrayna-Kırım Tatar ordusunun zaferi ve Bahçesaray Barış Antlaşması ile sonuçlandı. Bu araştırma konusuyla ilgili kanıtlandırıcı sonuç elde edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çıhırın, Mehmed, Doroşenko, Hmlenitskiy, Giray, Kırım.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ferhat Turanlı, ferhadaturanly@gmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 09.05.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 07.10.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18007

Cite this article as: Turanlı, Ferhat, "The Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine: Causes and Historical Consequences", Turk J Hist sayı 70 (2019), s.37-50.

Introduction

According to the data available in the Turkish Ottoman and Crimean-Tatar written sources and, in the Historiography relating to the last quarter of the 17th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth Piч and the Tsardom of Muscovy tried to divide Ukraine between themselves. However, the military and political union of the Cossack-Hetman Ukraine with the Sublime Porte, that existed in the beginning of the last quarter of the 17th century, prevented that from happening. The attempts to conquer Ukrainian lands by the said states were opposed at once by the Ottoman Empire resistance and the efficiency of that opposition depended directly on the international situation of the mentioned ally of the Cossack-Hetman Ukraine. Therefore, the purpose of our study is to interpret the information from the Turkish Ottoman written sources, which comment on the basic aspects, causes and historical consequences of separate events relating to the respective historical processes. Attainment of this purpose is to be provided by identification of the importance of the Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine, as well as that of the military campaigns made at the end of the 17th century at the Polish-Turkish Frontier, for the further development of the struggle for Ukraine between the Ottoman Empire, the Tsardom of Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Pre-conditions and causes of the Military Campaign

Within the information concerning the pre-conditions of the Turkish Khan's Military Campaign against the Tsardom of Muscovy that is available in Turkish Ottoman written sources, particularly in the texts of “The Chronicle” (وقایعنامه) by Abdurrahman Abdi-Pasha¹, “History of an Armour-Bearer” (سلحدار تاریخی) by Fyndykylyly Mehmed-Aga² and in works by other chronicle-writers which we have studied, there is data proving that during the time of the second Polish Military Campaign the Tsardom of Muscovy's Army was attacking the territory of Ukraine³. Obviously, under the pressure of the Tsardom of Muscovy, some changes in the foreign policy of Hetman Petro Doroshenko, particularly concerning the Black-Sea vector of the international relations of the Ukrainian Cossack State, took place. In this regard in

1 Fahri Çetin Derin, Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinamesi, İstanbul, 1993, S. 315–317, 338–340.

2 سلحدار فندقلیلی محمد آغا 'سلحدار تاریخی' تورک تاریخ انجمنی کلیاتی 'عدد: ۱۰' برنجی جلد 'سلحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته دائر احمد رفیق بکک بر مقدمه سی ایله نوظریفی حاویدر' ۱۰۶۵-۱۰۹۴ 'دولت مطبعه سی' استانبول 1928' ص. ۵۶۵-۵۷۰ '۷۶۳ ص.

3 The said military campaign is in details described in the monographic study (see: Туранли, Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С.339–340) – Turanly Ferhad. *The Cossack Period in Ukrainer's History in Turkish Ottoman Written Sources (the second half of the 16th – the first quarter of the 18th centuries)*.

the modern Ukrainian Historiography there is the following idea: “A compelled transfer of one of the most devoted adherer of the foreign policy of Bohdan Khmelnytsky on the side of the Moscow Tsar between October 1675 and September 1676 meant denial of his loyalty to his previous protectors – the Polish King and Turkish Sultan, who did not want to give up Petro Doroshenko regarding providing him with “more rights and freedoms”⁴. Regarding this point, the mentioned Turkish archival document – The Royal Edict (Farman) “On granting the Hetman Authorities to Petro Doroshenko” dated from approximately 28 March 1675 according to the Christian Calendar – demonstrates the fact of the recognition by the Hetman of the protectorate of the Ottoman Empire.⁵ In “A Letter from Vizeir Coepruelue Fazil Ahmed-Pasha to Petro Doroshenko”, that must have been written in the Turkish Ottoman language and then translated later into Latin, which, according to the Description of said Fund, is dated from 2 October 1675, reads: “Hetman [Peter] Doroshenko, who is proud of his religious devoutness to the Christian leaders and business barons, who is an alive proof of the success, and whose virtues are his sincerity and justice. Concerning the affairs you [Petro Doroshenko] wrote to me, it is I, who is answering you at once after I received your letters.” Then the document tells us about the preparation of the Governor Mehmed IV for a military campaign and the intention of the Grand Vizier Ibragim-Pasha, who was the Commander-in-Chief, to at that point start off against the enemy of the Ukrainian Hetman. In particular, it is said, that some time before Petro Doroshenko had informed in one of his letters, that the enemy’s army had been defeated and destroyed, while the Ukrainian lands were living in peace. It is also said, that “with the Supreme Lord’s help Petro Doroshenko’s enemies would be crushed, when the Happy Governor [of the ottoman Empire] had been passing that road”. The Vizier also wrote: “We are aware, that you [Petro Doroshenko] wrote to you, that, while defending his native land [Ukraine], owing to our [the Turkish Army’s help], the Enemy’s [Polish-Lithuanian Commonwealth’s] Army was defeated, and the oppression, having taken place beforehand, was stopped, though now you swear, that your service would be an example of submission and respective obedience. From our side, we shall enjoy our Sultan’s generosity and affection”. A separate army was given to serve Petro Doroshenko, while for defending the Hetman’s country there was left a sufficient number of warriors who would serve him loyally. In his letter the Vizier points out, that Petro Doroshenko’s own forces would not be enough for the defense of Ukraine without the support of

4 Чухліб Тарас. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 104–105. *Chukhlib Taras. Secrets of the Ukrainian Polivassaage. Khmelnytsky – Doroshenko – Mazepa. Kyiv : Publishing House “Kyiv Mohyla Academy”, 2011. pp. 104–105).*

5 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İbnül-Emin Hariciye Vesikaları, Nu: 52, [Petro] Doroşenko’ya verilen Hatmanlık Berati.

the Turkish Army. The Vizier warned the Hetman, that no lack of justice and obedience should not be felt from his side, which were expected to be required from Petro Doroshenko. It was also underlined, that “the Commander-in-Chief Uzun Ibragim-Pasha of the estimable army ordered, that all the suffered persons, all the population [of Ukraine] having suffered from the repressions should be returned to their initial situations, as it was required by the resolution (the passed and settled affair)”. In his message the Vizier underlined that Hetman petro Doroshenko himself would control governmental affairs. Moreover, to finally settle all the related issues the Governor of the Ottoman Empire Mehmed IV would pass a just and resolving order ⁶.

Other sources of the Turkish origin show that Petro Doroshenko, Hetman of the Zaporozhian Cossacks, having admitted the Sublime Porte’s Protectorate, became Governor of the whole of Ukraine, and, hence, he found a way to liberate the country from the Polish-Lithuanian Commonwealth шлях до звільнення країни від Речі. As far as the change in the course of Petro Doroshenko’s foreign policy is concerned, Ismail Hakky Uzuncharshyly wrote: “Being not sure of the rightness of his decision, in 1675 this Hetman broke his relations with the Sublime Porte ⁷ and, under the pressure of a threat of being attacked by the military forces of the Muscovy’s Tsar [Alexey Mikhailovich: ruling years 1645–1676]⁸, made with that a conspiracy and gave that the Fortress of Chyhyryn. The result was, that in spring of 1677 ⁹ the Ottoman Empire’s Army headed by Vizeir Ibragim-Pasha, jointly with the Army of the Crimean Khan Selim Giray [I], set off in the said direction, that is against the Tsar of Muscovy” ¹⁰. We shall notice, that the changes in the course of Petro Doroshenko’s foreign policy in fact became the cause for the Ottoman Government to open another front - “the Muscovite” front – in the military campaign. This fact is considered in the said Turkish Ottoman written sources as confirmation of the stable policy of the Sublime Porte Government in relation to Ukraine, regardless of the disinclined character of the interstate relations development.

Concerning the scenario of the said military campaign, the decision of the

6 Три списка съ листов Турецкаго визиря и другихъ чиновниковъ къ Гетману Петру Дорошенку увѣрительныхъ о присылкѣ къ нему вспомогательныхъ Крымскихъ войскъ // РГАДА (Российский государственный архив древнихъ актов). Ф. 89. Оп. 2. Л. 46. 1675. – Окт[ября] 2. – (*Three lists from letters from the Turkish Vizier and other officials to hetman Petro Doroshenko with assurances to send him additional Crimean armies. // The Russian State Archive of Old Acts. Fund 898 / – Description 2. Letter 46. 1675. – 2 Oct[ober]*).

7 1086 AH.

8 The Tsar’s name is given in the transliteration from the original language.

9 1088 AH.

10 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi. II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, Cilt III, 1. Kısım, 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, S. 429.

Divan's decision to give Yuriy Khmelnytsky the authorities of Ukraine's Hetman was not accidental: that meant supporting the traditions of the relations of allies initiated by Hetman Bohdan Khmenlytsky between the Ukrainian Cossack State and the Ottoman Empire, in particular between the Crimean Khanate. It should also be noted, that such a scenario of the events significantly influenced the religious factor too, - namely, the support of the Constantinople Patriarch's decision to appoint Yuriy Khmelnytsky Hetman. When characterising Hetman petro Poroshenko's activities based on the data received from Turkish Ottoman written sources, one has to take into consideration the following point: "[Hetman Petro] Doroshenko having begun to serve the Tsar of Muscovy, the Ottomans discharged him from the Hetman's office, while [Yuriy] Khmelnytsky was appointed hetman of the Zaporozhian Cossacks instead. Besides, [Yuriy] Khmelnytsky was arrested and was kept in the prison in the town of Yedicule ¹¹. For [Yuriy] Khmelnytsky himself was officially a priest, then, according a governmental order and providing a support from the Roman Patriarch Parteniyos IV and a Divan's translator Mavrokordat ¹², [Yuriy] Khmelnytsky got up and went. He was appointed hetman and sent to [Ukraine]. In 1677, after the town of Chyhyryn having been freed from the Muscovites, the newly appointed Commander Sheitan Ibragim-Pasha was delegated to transfer that fortress to Hetman [Yuriy] Khmelnytsky as the new hetman" ¹³. Therefore, despite the unstable position of the Hetman's Government, the Sublime Porte tries to observe the previous terms and conditions of treaties on the open support of the Ukrainian Cossack State. The said Commander-in-Chief surrounded Chyhyryn in June 1677. There were swamps on three sides of this fortress erected on a high rock, so one could access it from one side only. Food and ammunition were supplied to the fortress across the River of Tiasmyn ¹⁴, while it was guarded by 4,000 Muscovites, Cossacks ¹⁵ and Germans. On the 23rd day of the siege forces of the Muscovy were drawn to defend the fortress. Since 16,000 Crimean-Tatar warriors together with a Bosnian Army ¹⁶ could not oppose the enemy's forces, Ibragim-Pasha had to withdraw the siege and retreat with their cannons. Such an unsuccessful military campaign resulted in the loss of their offices by the Commander-in-Chief Ibragim-Pasha and the Crimean Khan (Selim Giray I). The Ottoman Ruler Mehmed IV decided

11 Yedikule (the Turkish name composed of two words: "yedi" - seven and "kule" - a tower) - located in Istanbul.

12 In the Sultan's palace.

13 سلحدار فندقلیلی محمد آغا ' سلحدار تاریخی ' تورک تاریخ انجمنی کلیاتی ' عدد: ۱۰ ' برنجی جلد ' سلحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته داتر احمد رفیق بکک بر مقدمه سی ایله نوظارین حاویدر ' ۱۰۶۵ ۱۰۹۴ - دولت مطبعه سی ' استانبول ' 1928 ص. ۶۵۵ ' ۷۶۳ ص

14 Tasma (*Turkish* Tasmin) - the right sleeve of the River of Dniipro located to the south of the Town of Chyhyryn.

15 Evidently, there are meant the Cossacks that participated in the campaign supporting the Trardom of Muscovy.

16 Participated supporting the Turkish Army.

to personally head a military campaign to Chyhyryn, and the following spring in 1678 the Sultan started that campaign having appointed the Crimean Khan Murad Giray (ruling: 1678–1683)¹⁷. As far as the above is concerned, it should be noted, that that Khan in one of his letters, written in the Crimean-Tatar language, (“*Khan Murad Giray’s Yarlyk to Prince Kasbulat*”) wrote being in Bakhchisarai, the capital of the Crimean Khanate, that “... in case the Tsar of Muscovy get his hands off the Barabashes¹⁸ and Kyiv according to the wish of His Highness the Sublime Porte’s Padeshah [Sultan Mehmed IV], and, in addition, if there are re-estimated the old friendly relations, then no harm will be brought to the country and native land of the Tsar of Muscovy [Tsar Alexey Mikhailovich], ... if you follow our words and contribute to the friendship between our two countries, but if you fail to agree on the said, with the help of our God Almighty on the “Hizir Ilyas” Day”¹⁹, we shall be ready for a military campaign of the Tatar Army against Muscovy...”²⁰. The data from this document is evidence of an attempt at a negotiation process on behalf of the Sultan to peacefully settle the conflict, before settling this conflict under military duress.

To keep on considering the theme we shall note, that the Ukrainian Historiography assesses the appointment of Yuriy Khmelnytsky mainly as negatively, though there was noted, that the Turkish party in the situation that had got then supposed the personality of that Hetman to have been suitable. At the very time Ivan Samoilovych (ruling: 1672–1687), who became the single Hetman at the two banks of the Dnipro, was practicing a pro-Muscovite policy, for which his nomination was not supported²¹. As for the causes of the said military campaign, one has to note, that the declaration of war by the Turkish Governor Mehmed IV against the Tsar of

17 Див.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 429–430.

18 There is said about the Ukrainian Barabash Cossacks (*Turkish* “Barabaş Kazakları”). We may suppose, that this name originated from the family name of the Zaporozhian Cossack Yakiv Barabash. See about that in more detail in Turanly, Fergad. Ibidem. pp. 362, 565.

19 The name of a traditional religious Turkic holiday celebrated in spring (on 5–6 May according to the Christian Calendar).

20 «... malûm bolğay ki eger Al-i Osman padişahı Hundigâr hazretleriniñ muradınca olub Barabaşdan Kiyevden gol tartub mundın ğayrı eski adet milân yahşı bölek berür bolsa Masqva qıralınıñ ülkesine ve yurtuna hiç zarar ve ziyan bolmasdır... bu sözlerimiziñ moynuñuzga alub iki yurtınıñ dost bolmasına sebep bolursın eger bu iş elinden keltür bulmağday bolsa İnşa’Allahu Ta’alâ Hizir İlyâs küni Tatar milân hazır-oq seferimiz Masqva yurtunadır...» (Документы Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / Сост. и транслит. Р. Р. Абдужемилев; науч. ред. И Миргалеев. – Симферополь: ООО «Константа». 2017. С. 299–292) – (*Documents of the Crimean Khanate from the collection of Hussein Feizhanov / Compiled and transliter. By R.R. Abdujemilev; Academ. Editor I. Mirgaliov / Simferopol: “Constanta” LLC. pp. 299–292*).

21 Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 230–233. – (*Mytsyk Yu. Chyhyryn – a hetman capital city. Kyiv : Publishing House “Kyïðv Mohyla Academy”, 2007. pp. 230–233*).

Muscovy Alexey Mikhailovich, which was named in the Ottoman Historiography as “the Chyhyryn Military Campaign”, was aimed most at the liberation of the said Ukrainian town that had been occupied earlier by the enemy’s forces ²².

Declaration of the War

Ismail Hakky Uzuncharshyly also paid a lot of attention in his study to considering the issues, which we have formulated on a base of the above said sources, relating the political activities of the Cossack Hetmans and the causes of the Chyhyryn Military Campaign. For example, the scholar noted: ‘The Tsar of Muscovy, after several unsuccessful operations of Commander-in-Chief Ibragim-Pasha and the Crimean Khan [Selim Giray I] in 1678 ²³, sent [to Sultan Mehmed IV] his envoy with a letter, in which, without reminding Chyhyryn, he wrote about a possible prolongation of their friendship. But the Ottoman Governor did not agree to this and rejected the proposal of the Tsar of Muscovy, while the reason for that turned out to become the conquer of the above said fortress. The Sultan warned the Tsar, that his reply to the Tsar’s letter would be the liberation of Chyhyryn by the Sultan. On 11 April 1678 ²⁴ a war was declared on Muscovy ²⁵. It should be said that, despite the attempts of Ibragim-Pasha and the Crimean Khanate to liberate Chyhyryn ending in failure, and in the Tsar of Muscovy’s addressing the Sultan with a proposal to prolong their peaceful relations between the two states, written documents prove the fact of the Turkish Governor’s decisive intentions in the military campaign, so as to liberate Chyhyryn as the Capital Town of the Cossack-Hetman Ukraine. Developing this idea, Ismail Hakky Uzunchashyly in his academic study said: “Therefore, on 30 April 1678 ²⁶ the Padeshah personally set off for Silistre with Davus-Pasha ²⁷, where he appointed the Grand Vizier Kara Mustafa-Pasha to be Commander-in-Chief, and sent that one to Chyhyryn. When the Army crossed the river of Buh, it was joined by the new-appointed Hetman Yuriy Khmelnytsky and expressed his respect to the said Vizier by kissing the Vizier’s hand ²⁸. When Chyhyryn was in about a three day-and-nights’ travelling, the Crimean Khan Murad Giray (ruling: 1678–1683) also arrived with his army. They together got to the Town of Chyhyryn and after making the sacrificial ceremonies due to the religious dogmas, they

22 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 430–431. Про оборону Чигирин див.: Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 230–287. – (*About the defense of Chyhyryn*. See: *Mytshyk Yu.A. Ibidem. pp. 230–287*).

23 1089 AH.

24 On 18 Sefer, 1089 AH.

25 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 430.

26 In Rebiyülyevvel 1089 AH.

27 Sanjak “Silistre” (*Turkish*), where the Chief Headquarters of the Army was located, the place for mobilising and training of a permanent army “Kapıkulu” (*Turkish*) for the military campaign to the Balkans. Also see.: Note 483.

28 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 430.

surrounded the fortress, where quite a lot of food and military ammunition were available. Then it was known, that to help the fortress some other significant military forces were to come (with 150 cannons for the ground armies) under the head of Romodanovsky, so Kara Mustafa-Pasha jointly with the Crimean Khan [Murad Giray] crossed the River of Tiasmyn and, while moving ahead against the above said military troops, they were defeating the attacks from the fortress itself”²⁹.

We also have learned from the written sources studied, that there was a particularly dangerous situation around Chyhyryn Fortress. As the chronicle-writer Fyndykly Mehmed Aga wrote in the 17th century³⁰, the Muscovite’s Army consisted of about 200,000 persons. In this regard Ismail Hakky Uzunchashyrly noted, that “although the forces of Kara Mustafa-Pasha and the Crimean Khan [Murad Giray], that opposed the warriors of Romodanovsky’s Army, and they managed to stop the enemy attack that was approaching to help the fortress, the next attack by Romodanovsky’s army lasted till the time of the night prayer. The Fortress [Chyhyryn] lost its strength, but the enemy³¹ had not been defeated yet. This situation was reported to the Commander-in-Chief [Kara Mehmed-Pasha, and, since the enemy was planning to send new military forces to support the fortress, the Commander-in-Chief was asked to urgently provide an additional troop³². The Commander-in-Chief indeed sent help at once to his army and owing to a strong attack the enemy was stopped. But another point that made the situation dangerous was that the enemy had managed to break the front line around the fortress of Chyhyryn. Because of that the Commander-in-Chief, jointly with his subordinated commanders, discussed the situation around the fortress. Ішлося про низький і недостатній моральний рівень воїнів. Відповідно до пропозиції головнокомандувача

29 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 430–431; Богданов А. П. Читаем политический документ: указ Феодора Алексеевича о разрушении Чигирина // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: Тезисы докл. и сообщений XV науч. конф., Москва, 30 января – 1 февраля 2003 г. / Сост. Ю. Э. Шустова; редкол.: В. А. Муравьев (отв. ред.), Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, М. Ф. Румянцева, А. Е. Чекунова, Ю. Э. Шустова (отв. секретарь); Рос. гос. гуманитар. ун-т; Ист.-архив. ин-т; Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. Москва, 2003. XI. С. 61–65. – (*Bogdanov A. P. Reading a political document: Edict of Feodor Alexeyevich about the ruining Chygyryn //Comparativistics of Studying Sources and Historical Structuring: Digests of reports and data from the 15th Scientific Conference, Moscow, 30 January–1 February 2003 / Compiled by Yu.E. Shustov; Editing Board: B. A. Muravyov (Editor-in-Charge), D. A. Dobrovolskiy, R.B. / Б.Казаков, М.Ф. Румянцев, А.Е. Чекунов, Ю.Е. Шустова (Secretary-in-Charge); Russian State Humanitarian University; Historical-and-Archival Institute; Department for Studying Sources and Additional Historical Disciplines. Moscow, 2003. XI. pp. 61–65).*

30 سلحدار فندقلیلی محمد آغا سلحدار تاریخی ’نورک تاریخ انجمنی کلیاتی’ عدد: ۱۰ ’برنجی جلد’ سلحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته دائر احمد رفیق بکک بر مقدمه سی ایله نوظلینی حاویدر ’۱۰۹۴ ۱۰۶۵ – ’دولت مطبعه سی ’استانبول’ 1928 ’ص. ۶۵۰ ’ ۷۶۳ ص.

31 The Muscovite military forces are meant.

32 There is meant provision of a support to the joint Ukrainian-Turkish Army.

облогу з фортеці було знято»³³. Hence, when analysing the circumstances related to the events concerning Chyhyryn, one should primarily note the low morale and psychological spirit of the warriors in the Ukrainian-Turkish Army, which did not favor a successful continuance of military actions directed at the liberation of the said town. Ismail Hakky Uzuncharshyly, while continuing to consider the raised problem, pointed to an improvement in the complicated situation the Cossack-Ottoman military forces were in, underlining that that had happened owing to the very thoughtful and reasonable actions of the Vizier.

Chyhyryn Sieged

The further development of military actions is characterised by the following scenario: “The Muscovite troops which were moving to help the fortress [of Chyhyryn] were managing to advance step-by-step ahead, and when they got the upper swampy part of the River of Tiasmyn, the Muscovite’s army ohad got a respective combat site. At night about 50,000 worriers were delivered to the fortress. Despite the complicated situation the Ottoman-Cossack Army happened to get in, the Commander-in-Chief of the Turkish-Ukrainian-CrimeanTatar Army managed to manifest his personal reasonability and thoughtfulness, in addition he tried to increase the moral spirit of the rest of the commanders. It was then, that Barabash Cossacks came to help the Tsarist Army, who attacked the enemy, forming in such a way a separate front for military actions³⁴”. So, one can see from the given text, that a numerous army of the Tsardom of Muscovite held a superior position, and some Ukrainian Cossacks were participating in the actions on its side.

After overcoming the above said difficulties, the Turkish-Ukrainian-Crimean Tatar Army developed military actions in different directions, which were accompanied with violent battles. The said actions resulted in the defeat of the Tsardom of Muscovite’s Army, and the fortress of Chyhyryn was liberated. And so it happened that the said chronicle-writers and the respective archival documents inform us of the application of a new tactics of holding the battle by warriors of the Turkish-Ukrainian Army, specify the chronology of the respective battling events, as well as fix the fact of completing the said military campaign with in the victory of the Ukrainian-CrimeanTatar Army. As the Ottoman Army was fighting, on one side against the army of the Tsardom of Muscovite, which was besieging the fortress of Chyhyryn, and, on the other side – against the armed forces of the very enemy that was approaching the said fortress, and hence it found itself in a serious situation³⁵. However, elite forces soldiers, having used an underground passage, accessed the fortress and twice conducted devastating attacks against the enemy. This was followed by strong attacks from the

33 İsmail Hakki Uzuncharşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S.431.

34 İsmail Hakki Uzuncharşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 432.

35 Богданов А. П. Назв. праця. С. 61-65. – (Bogdanov A.P. *Ibidem*. pp. 61–65).

Sublime Porte's Army. On 21 August 1678, the 33rd day of the battle ³⁶, the military forces of the enemy defending Chyhyryn were defeated, the fortress was raised to the ground and 30,000 of their soldiers were taken prisoner and executed. Based on the written sources available to him, Ismail Hakky Uzuncharshyly wrote the following: "A 200,000-Army of the Tsar of Muscovite, made of the [Barabash] Cossacks and Tatars ³⁷, came onto the opposite bank of the river of Tiasmyn, so as to help the fortress of Chyhyryn, and witnessed the fortress having been conquered. That was the cause for losing all hopes for a success in the military actions, hence it was decided to retreat aside from the river of Dnipro, so as to provide one selves there with conditions for a self-defense. By that time this army had been surrounded directly by the forces of the Crimean Khan [Selim Giray I] and the Commander-in Chief of the Ottoman Army [Kara Mehmed-Pasha]. A bloody battle occurred. The Tsarist Army defended very well, so the try to wipe it out happened to be a failure. The ottoman Army had very little of food, hence the time came to get back home" ³⁸. It should be noted, that, as a result of the Muscovite-Turkish War, the Hetman Capital of Chyhyryn, that was supposed to be the most important of all the Ukrainian fortresses, was liberated. The Turkish Ottomans felt very bad for a long time, though they did manage to stand up owing to the help of the Grand Vizier Kara Mustafa-Pasha. In September 1678 the Army of the Sublime Porte returned home ³⁹. The Crimean Khan Selim Giray I came home with his army too. Restoration of Chyhyryn was absolutely impossible for the town had been raised to the ground. The Chyhyryn Military Campaign demonstrated that the Tsarist Army was a dangerous enemy, which made Sultan Mehmed IV consider the situation very seriously ⁴⁰.

Consequences of the War

Ukrainian historians, when analysing the documents available to them, also made a reconstruction of the military campaign we have considered. For example, Yuriy Myt-syk wrote about the consequences of the war: "The War of the 70s [the 18th century] between Muscovy, from one side, the Ottoman Empire with its vassal – the Crimean Khanate and the Nogay Hords – from the other side, for mastering their lands of the Right-Hand Bank of Ukraine completed in signing in Bakhchisarai on 23 (13) January 1681 a treaty of peace between these states. Due to Bakhchisarai Treaty of Peace the

36 3 Rejep, 1089 AH.

37 The Kazan Tatars are meant (*Turkish* "Kazan Tatarları"), the so called Eshker Tatars (*Turkish* "Eşker Tatarları") and the Tur Tatars (*Turkish* "Tur Tatarları"), as well as the Kalmuks (*Turkish* "Kalmuklar") and others. *See.*: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 432.

38 Gös. yer.

39 Rejep/Shaban 1089 AH.

40 Münir Mehmet Aktepe, Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara, İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, Eskişehir / Türkiye, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, S. 736–738; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 432.

border line between the Ottoman Empire and Muscovite State was to be set up along the river of Dnipro. Turkey was to include to its territory the Northern Kyiv Region, Braclaw Region and Podillia Area, while Muscovy was to have the Left-Bank Ukraine and Kyiv. For a bout 20 years the territory behind the Southern Buh and Dnipro, including Chyhyryn with its outskirts, were to be not settled”⁴¹. The Ukrainian historian thoroughly analysed the consequences of the Chyhyryn War and Yuriy Khmelnytsky’s activities in the revival of Right-Bank Ukraine, partially for Chyhyryn. This was alongside the Crimean military marches made with the joint efforts of the Muscovite-Ukrainian Army, protected by the Polish King of the Polish-Lithuanian Commonwealth Jan III Sobeski of the magnate latifundia on the Ukrainian lands, etc.⁴².

If one should continue to consider the consequences of the Chyhyryn Battle, one cannot do so without paying attention to the data obtained from the works by Turkish chronicle-writers and historiographers, who efficiently used the “vekayiname” materials and documents from the Sultan’s administrative offices. For example, İsmail Hakky Uzuncharşılı stated: “Returning of the Grand Vizier [Kara Mustafa-Pasha] home did not become the end of the Muscovite military campaign”⁴³. The Vizier was appointed Commander-in-Chief of the Ottoman Army, and he stayed in the town of Babadagy. The said Turkish historiographer also underlined, that “the Governor of the Bosnian Area within the Ottoman Empire Defterdar Ahmed-Pasha received the order to construct two fortresses on the Dnipro so as to strengthen his positions there, provide control of the respective border⁴⁴ and guarantee protection of Ukrainian lands. In 1679⁴⁵ the construction of the fortresses was complete and defenders of the fortresses were appointed⁴⁶.

We note, that, despite the victory in the Chyhyryn War, Sultan Mehmed IV intended to continue the military campaign against the Muscovite Tsardom and declared the preparations for the next military march. Among the most important events in the development of the military events of that time we can include the implementation of the above said Crimean military campaigns⁴⁷, organised by the Muscovite Tsar Fiodor III Alexeyevich. It is known, that when the newly appointed Commander-in-Chief Kara Mehmed-Pasha was staying in Babadagy, he received

41 Concerning the Treaty on Peace made between the Tsardom of Muscovy and the ottoman State in 1681, Kinross notes, that according to that treaty, the Turkish party was to cancel all its claims to Ukraine (Lord Kinross. *The prosperity and degradation of the Ottoman Empire. / Transl. from English by M. Palnikova. Moscow : Kron-Press, 1999. p. 368.*

42 Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290–301. – (*Mytshyk Yu.A. Ibidem. pp. 290–301*).

43 İsmail Hakky Uzuncharşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 433.

44 Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290. – (*Mytshyk Yu.A. Ibidem. p. 290*).

45 1090 AH.

46 İsmail Hakky Uzuncharşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, S. 433.

47 Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290–301. – (*Mytshyk Yu.A. Ibidem. pp. 290–301*).

from the Crimean Khan Murad Giray a notice indicating that the Muscovite Army was getting ready again to begin military actions. In September 1680⁴⁸ important statesmen were invited to the Sultan's Palace to discuss the possible development of the events. It was decided, that the military campaign would be headed by the Padeshah himself, and that is why the Governor of the Sublime Porte with its army went to the town of Edirne (Adrianople).

When the Muscovite Tsar discovered that Sultan Mehmed IV was going to set off on a military campaign against him, he addressed the governor of the Sublime Porte, with intermediation from the Crimean Khan Murad Giray, offering to make a treaty of peace. On 11 February 1681⁴⁹ a peace treaty was signed. That treaty consisted of 12 articles, and it was to be valid for 20 years. In particular, the treaty provided, that the lands on the Right-Bank of the Dnipro would stay under the power of the Ottoman Empire, while the city of Kyiv with all its fortification structures and a few palankas (small fortifications of a Cossack regiment) were to remain under the power of the Tsar of Muscovy⁵⁰. Neither the Ottomans, nor Muscovites were to build any fortresses from the borders of the fortress of Kyiv to the borders of the Potkal Cossacks, which is on the territory between the rivers of Dnipro and Buh. The Potkal Cossacks were permitted to sail in the Black Sea for fishing. Due to the said treaty, the Crimean Khan Murad Giray had no right to stand on the offensive on the lands of the Muscovite Tsar, while the people having been taken prisoners beforehand (obviously, meaning the prisoners taken during the Chyhyryn Battle and the Crimean military marches of the Muscovite's Army), were to be given freedom. Because of the said treaty, the military campaign having been planned by the Turkish Sultan was cancelled, and Mehmed IV returned from the town of Edirne to the capital of the Ottoman Empire – Istanbul⁵¹.

Conclusions

Summing up the evaluation of the data from written sources related to one of the most important problems in the History of the Ukrainian-Turkish relations during the respective period, we have made the following conclusions: 1) participants in the Chyhyryn Battle were, on one side, the Ottoman Empire, and on the other, the Tsardom of Muscovy; 2) the cause of the War was the conquering of the fortress of Chyhyryn by the military forces of the Tsardom of Muscovy and the change, under the pressure of the Tsar of Muscovy, by Petro Doroshenko in the course of his foreign policy; 3) because of setting up a diarchy in the Ukrainian Cossack State, the latter behaved in its actions both on the side of the Ottoman Army (Hetman Yuriy Khmel-

48 Shaban/Ramazam 1091 AH.

49 22 Mugarren AH. About the date of signing this Bakhchisarai Treaty *see*: Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290. – (*Mytshyk Yu.A. Ibidem. p. 290*).

50 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, s. 433; Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290.

51 İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5. Baskı, s. 433.

nytsky), and on the side of the Muscovite Army (Hetman Ivan Samoilovych); 4) the aim of the military campaign of the Turkish Sultan Mehmed IV against the Tsardom of Muscovy was to liberate the town of Chyhyryn, but the audacious battles resulted in running that town into the ground; 5) the war between the Tsardom of Muscovy and the Ottoman Empire had serious economic and political consequences for all the states-participants; 6) the military campaign ended in the conclusion of the Bakhchisarai Treaty of Peace in January-February 1681.

Assessments of this war in the Ukrainian and Turkish national Histories differ from each other significantly. The arguments and facts we have presented, having received them based on our analysis of the above said written sources, enable us to come to the conclusion that Turkish historiographers mainly stress the common interests of Turkey and Ukraine in the said war, while the academic studies of Ukrainian scholars, especially the ones belonging to the Soviet period, call this historical period “the Ruin”. However, an analysis based on a study of sources give us grounds to think that nowadays there are no completely objective historical facts to suppose the Ottoman Empire had been the aggressor in the said war. Despite this fact, the archive documents demonstrate evidence of an attempt to negotiate a peaceful process in the hope of a peaceful settlement by the Sultan of the above said conflict before settling that conflict with a military force. The Chyhyryn Military Campaign of Sultan Mehmed IV himself in reply to the aggression of Muscovy ended in the victory of the joint armed forces of Ukraine and Turkey, but, certainly, all those wars came with ruinous consequences as their arena was the territory of Ukraine. Therefore, when studying the history of the development of the relations between the said countries during the last quarter of the 17th century, in order to provide an objective highlight, one has to take into account the information available in the Turkish Ottoman and Crimean-Tatar written sources and in general historiographical documents.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

References

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İbnül-Emin Hariciye, Nu: 52.
- Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Münir Mehmet Aktepe, “Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, Eskişehir / Türkiye 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi. II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, Cilt III, 1. Kısım, 5. Baskı, TTK, Ankara 1995.
- Bohdanov A. P. (2003), Chytaem polytycheskyj dokument: ukaz Feodora Aleksevycha o razrushenyy Chyhyryna // Ystochnykovedcheskaya komparatyvystyka y ystorycheskoe postroenye: Tezysy dokl. y soobshhenyj XV nauch. konf., Moskva, 30 yanvarya – 1 fevralya 2003 h. / sost. Yu. Je. Shustova; redkol.: V. A. Murav»ev (otv. red.), D. A. Dobrovol»skyj, R. B. Kazakov, M. F. Rumyancheva, A. E. Chekunova, Yu. Je. Shustova (otv. sekretar»); Ros. hos. humanyt. un-t ; Yst.-arxiv. yn-t ; Kaf. ystochnykovedenyya y vspomohat. yst. dyscyplyn. M.
- Dokumenty Krymskoho xanstva yz sobranyya Xusejna Fejzخانова (2017) / sost. y translyt. R. R. Abduzhemylev; nauch. red. Y. Myrhaleev. Symferopol»: ООО «Konstanta».
- Kynross Lord (199), Rascvet y upadok Osmanskoj ymperyy / per. s anhl. M. Pal»nykova. Moskva : Kron-Press.
- Mycyk Yu. A. (2007), Chyhyryn – het»mans»ka stolycya. Kyiv : Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans»ka akademiya».
- Try spyska s# lystov Tureckaho vzyryya y druhyx# chynovnykov# k# Hetmanu Petru Doroshenku uverytel»nyx o prysylke k# nemu vspomohatel»nyx# Krymskyx vojsk# // RHADA (Rossyjskyj hosudarstvennyj arxiv drevnyx aktov). F. 89. Op. 2. L. 46. 1675. Okt[yabrya] 2.
- Turanly, Ferhad (2016), Kozac»ka doba istoriyi Ukrayiny v osmans»ko-turec»kyx pysemnyx dzherelax (druha polovyna XVI – persha chvert» XVIII stolitty). K.: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans»ka akademiya».
- Chuxlib Taras (2011), Sekrety ukrayins»koho polivasalitetu. Xmel»nyc»kyj – Doroshenko – Mazepa. Kyiv : Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans»ka akademiya».
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, I-II, nşr. Ahmed Refik, İstanbul 1928.

GENERAL JOHANN GEORG VON BROWNE'UN OSMANLI-HABSBURG HARPLERİYLE İLGİLİ YAZMALARI VE BİR ÖRNEK İNCELEME: 1716 PETERVARADİN MUHAREBESİ

Hakan Karagöz

Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Isparta, Türkiye

Öz

Bu çalışmada ilk olarak General Johann Georg Browne'un askeri kariyeri ve kendisinin Avusturya Arşivleri'nde yer alan Osmanlı/Habsburg harpleri ve münasebetlerine ilişkin yazma eserleri üzerinde durulacaktır. Osmanlı-Habsburg ilişkileri hakkında yapılacak araştırmalar için büyük önem taşıyan ve pek çoğu Avusturya Harp Arşivleri'ndeki kayıtlardan mülhem olan söz konusu yazmalar, 1687-1739 yılları arasındaki Osmanlı/Habsburg muharebelerine ilişkin yazışmaları ihtiva etmekle birlikte, orduların askeri/lojistik faaliyetleri ve tarafların sefer sonunda imzaladıkları barış antlaşmaları hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Çalışmamızda, General Browne'un 1716 yılına ait yazmasının verileri doğrultusunda, II. Viyana Kuşatması'ndan sonraki Osmanlı/Habsburg mücadelelerinin bir örneği olarak Petervaradin Muharebesi üzerinde de durulacaktır. Osmanlılar, Karlofça Barışı'nın olumsuz izlerini silmek adına çıktığı 1716 sefer yılında Habsburgların kontrolündeki Petervaradin'i ele geçirmeyi planlamış, ancak 1697 yılında Zenta Muharebesi'nde gerçekleşen elim başarısızlığın bir benzerini daha yaşamıştır. Osmanlı Devleti nezdinde beklenmeyen ve istenmeyen bu başarısızlığın sebepleri arasında, Habsburgların 1715 yılından itibaren malî ve askerî organizasyonlarını büyük ölçüde tamamlamış olmaları yanında ünlü ve mahir komutanları Prens Eugen'in mücadeleler sırasında uyguladığı harp taktiği gösterilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Avusturya Harp Arşivi, Johann Georg von Browne, Osmanlılar, Habsburglar, Petervaradin.

Bu çalışma, 2016 yılının 23-27 Kasım tarihleri arasında Budapeşte'de düzenlenen uluslararası sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Hakan Karagöz, hakankaragoz@sdu.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 01.10.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 13.12.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19035

Cite this article as: Karagöz, Hakan, "General Johann Georg Von Browne'un Osmanlı-Habsburg Harpleriyle İlgili Yazmaları ve Bir Örnek İnceleme: 1716 Petervaradin Muharebesi", Turk J Hist sayı 70 (2019), s.51-88.

GENERAL JOHANN GEORG VON BROWNE'S WRITINGS ON THE OTTOMAN-HABSBURG WARS: A CASE STUDY, THE 1716 PETERVARADIN BATTLE

Abstract

In this study, the military career of General Johann Georg Browne and his manuscripts available from the Austrian archives on the Ottoman/Habsburgs wars and the relations between the Ottomans and the Habsburgs will be examined. The manuscripts, which are of great importance for researches on Ottoman-Habsburg relations and most of which are included in the records of the Austrian War Archives, include the correspondence concerning the Ottoman/Habsburg battles between 1687-1739, such as the military/logistic activities of the armies, and this gives us remarkable information about the peace treaties signed by both parties. According to the data of General Browne's 1716 manuscript, this study will also deal with the battle of Petervaradin as a case study in the Ottoman/Habsburg battles after the Second Siege of Vienna. The Ottomans planned to capture the Habsburg-controlled Petervaradin in 1716 in order to erase the negative effects of the Karlofça Peace Treaty, but they experienced a heavy defeat similar to the one they had experienced in the battle of Zenta in 1697. Among the reasons for this unexpected and unwanted defeat for the Ottomans, we could say that it was partly due to the fact that the Habsburgs had to a large extent completed their financial and military organization by 1715, and also due to the war tactics of Prince Eugene and his famous and adept commanders' abilities applied in the battles against the Ottomans.

Keywords: The Austrian War Archives, Johann Georg von Browne, The Ottomans, The Habsburgs, Petervaradin.

Giriş

Milletlerin en değerli kültür varlıklarından biri olan yazma eserler, bilim, sanat ve tarih araştırmaları için özgün bilgileri ihtiva eden kaynaklar arasında gelmektedir. Matbaa ürünü eserlerin çokça basıldığı veya okunduğu bilinmekle birlikte yazma eserlerin, bir milletin tarihi ve kültürel mirasını geçmişten günümüze taşıyan en önemli vasıtalar olduğu konusunda şüphe yoktur. Yazmaların, milletlerin kendi tarihi geçmişlerini aydınlatmaları bakımından değerli olmaları yanında, yazıldıkları coğrafya ve kültür dairesi ile temasta bulunan başka milletler için de vazgeçilmez kıymet taşıyacağı aşikârdır. Nitekim Osmanlılar hakkında yazılan bir yazma eserin, Osmanlı Tarihi için bir önem taşımasının yanı sıra örneğin Ruslar veya Habsburgların tarihi için de kıymetli sayılabileceği; Habsburgların tarihi hakkında yazılan bir yazma eserin de ilgili coğrafya ile münasebette bulunan devletler veya imparatorluklar için de değerli olabileceği ifade edilmelidir. Öyle ki Habsburglar zamanında, Osmanlılarla yapılan mücadeleler hakkında yazılan yazma eserler, sadece Habsburglara ilişkin malumatlar vermemiş, aynı zamanda onlarla mücadeleye giren Osmanlılar hakkında dikkate değer bilgiler ihtiva etmiştir. Söz konusu yazmalarda Osmanlılar hakkında kaydedilen bazı nicel veriler zaman zaman objektiflikten uzaklaşıldığı hissi verse de bu bilgilerin tespit edilen başka verilerle bir mukayese imkânını sağlayacağı açıktır. Bunun dışında sözü edilen yazmalarda geçen içerikle Osmanlı Tarihi araştırmacıları, Osmanlı ordusuna rakip/taf olan orduların askeri güçleri/kabiliyetleri, harp hazırlıkları, operasyon planları, harp sonu zayıatları ve

elde ettikleri başarılı sonuçları hakkında malumat edinme imkânını elde edeceklerdir.

Yukarıda bahsedilen özelliklere haiz olan ve halen Avusturya Harp Arşivleri'nde etraflıca etüt edilmeyi bekleyen General Johann Georg von Browne'un 17. ve 18. Yüzyıl Türk Savaşları'na ilişkin yazmaları, Osmanlı-Habsburg ve Osmanlı-Rus münasebetleri hakkında mühim kayıtları ihtiva etmektedir. Bu yazmalar, özellikle askeri tarih ve diplomasi tarihi üzerine araştırma yapanlar için bir hazine niteliğindedir. Avusturya Harp Arşivleri'ndeki vesikalardan mülhem olan söz konusu yazmalar, dönem muharebelerine konu olan yazışmaları, taraf orduların lojistik faaliyetleri ve sefer sonunda imzalanan barış antlaşmaları hakkında ayrıntılı bilgileri içermekle birlikte, Osmanlı-Habsburg siyasi, askeri ve diplomatik ilişkileri hakkında araştırma yapacaklar için paha biçilmez bir değere sahiptir. İncelemeye değerdir; çünkü Browne'un yazmaları, Avusturya arşivlerinin ancak paleografik donanımla okunabilecek yoğun vesika koleksiyonundan araştırmacıyı bir süreliğine de olsa uzaklaştıracak kadar zengin bir muhtevaya sahiptir. Elbette bu uzaklaşma evresi çok uzun sürmeyecektir. Fakat uzaklaşılan bu süre içinde, yani yazmalar üzerinde yapılan etütlerden sonra araştırmacı, Alman paleografisinin temel kurallarına hâkimiyet sağlayacak, incelenen konu üzerinde yeterli düzeyde bilgi sahibi olacak ve neticede Avusturya arşivlerinin zengin koleksiyonuna sükûnetle kendisini dâhil edecektir.

Bu çalışmanın ilk olarak amacı, Avusturya Harp Arşivleri'nde yazma eserleri bulunan General Johann Georg Browne'u¹, aynı ismi taşıyan diğer generallerden ayırt etmek ve yazmaların sahibi Browne'un askerî kariyeri hakkında tespitlerde bulunmaktadır. Çalışmada ayrıca Browne'un 1687-1739 yılları arasındaki (1687-1690, 1697, 1716-1718, 1737-1739) Osmanlı-Habsburg muharebeleriyle ilgili yazma eserlerinin içeriği ve değeri hakkında açıklamalarda bulunulacak; bunlara örnek teşkil etmek amacıyla 1716 yılında Petervaradin Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun Habsburglarla olan mücadelelerini kapsayan bir yazma eserin muhtevası hakkında bilgiler verilecektir.

GENERAL JOHANN GEORG VON BROWNE KİMDİR?

Avusturya Harp Arşivleri'ndeki yazmaların sahibi olan Johann Georg Browne'un (1742-1794) askeri kariyeri ve yazma eserleriyle ilgili izahatta bulunmadan önce, ilk olarak aynı adı taşıyan generaller hakkında kısa bazı bilgiler vererek var olan isim kargaşasının önlenmesi yerinde olacaktır. İlk yazma eserlerin sahibi olan Browne ile kendisiyle aynı ismi taşıyan ve karıştırılma ihtimali yüksek olan kişinin Baba Browne olduğu ifade edilmelidir. Georg Graf von Browne, 1698 yılında İrland

1 Geçen ifadelerden yazmaların Browne'un izniyle (mirası sonucu) harp arşivi koleksiyonuna dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. 1688 Belgrad kuşatmasına ilişkin yazışmalar; Markgraf Ludwig von Baden'in Kayzer'e 26 Ağustos 1689 ile 30 Aralık 1689 tarihleri arasında yazdığı *relationlar*.

dalı bir aileden doğmuş ve 1792 yılında Riga’da ölmüştür². Browne ismini taşıyan diğer general, 1705 yılında Basel’de doğmuş olan Maximillian Ulysses Reichsgraf von Browne’dur. Avusturyalı ve Feldmareşal rütbesine erişmiş olan Maximillian Browne’un, 1734-1739 yılları arasında hem Lehistan veraset savaşlarına hem de Türk savaşlarına iştirak etmiş olduğu bilinmektedir. Yedi Yıl Savaşları’nda (1756-1763) yaralanan Maximillian Ulysses Browne, 1757 yılında Prag’da ölmüştür³. Browne ismini kullanan bir diğer general ise, Philipp Georg Graf von Browne’dur. FML. Philipp Browne, 1727 yılında İtalya’da doğmuş ve 1803 yılında Bohemya’da ölmüştür⁴.

Esasen çalışmamıza konu olan Johann Georg Browne’u diğer generallerden ayırt edecek en önemli husus, onun Türk savaşlarıyla ilgili eserleridir. İkinci önemli husus ise eserlerinin yazıldığı tarihlerde Feldmarschall – leutnant ya da Feldzeugmeister rütbelerini taşıyor olmasıdır. Browne’un, eserlerinin baş kısımlarına sözü edilen rütbelerini, eserlerinin yazıldığı tarihi de kaydederek eklemiş olması kimliğiyle ilgili bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Nitekim Browne, 1716-1718 seferleriyle ilgili yazma eserinin hemen başına, eserin kaleme alındığı tarihi (10 Ocak 1788), 1789 yılına kadar sahip olduğu Feldmarschall – leutnant rütbesiyle birlikte kaydetmiştir. Askeri kariyerinden de anlaşıldığı üzere Johann Georg Browne, 1716-1718 seferleriyle ilgili yazma eserin yazıldığı tarihte Feldmarschall – leutnant rütbesini taşımaktadır⁵.

18 Şubat 1742 ile 14 Ekim 1794 tarihleri arasında yaşayan Johann Georg Browne, kendisiyle aynı ismi taşıyan, Kayzer II. Joseph (1780-1790) tarafından Reich kontluğu unvanına mazhar olmuş bir Rus Feldmareşal’in oğludur. Babasının en büyük oğlu olan Johann Georg Browne, askeri kariyerine 1758 yılında 28. piyade alayında Teğmen (Fähnrich) olarak başlamış ve 1760 yılında Torgau; 1762 yılında Freiberg muharebelerine iştirak etmiştir. Yedi Yıl Muharebeleri’nde Yüzbaşı (Hauptmann), 1767 yılında Binbaşı (Major), 1769 yılında Albay (Oberst), 25 Nisan 1775 tarihinde General Major, 26 Haziran 1786 tarihinde Feldmarschall – leutnant; nihayet 19 Ekim 1789 tarihinde Feldzeugmeister rütbelerini elde etmiştir. Bilhassa 1789 yılında Belgrad Kalesi’nin, Raizenstadt tarafının zapt edilmesi suretiyle geri alınması sürecinde⁶ önemli katkıları olmuştur. Fransız İhtilali muharebelerinde kısa

2 *Militär – Conversations Lexikon*, c. I, Leipzig 1833, s. 725-726.

3 Konstant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, c. II, Wien 1857, s. 161-164; *Militär – Conversations Lexikon*, c. I, Leipzig 1833, s. 726-728; *Hayne’s Biographisches Lexikon*, Leipzig 1884, s. 28; *Allgemeine Deutsche Biographie*, c. III, Leipzig 1876, s. 369-373; *Neue Deutsche Biographie*, c. II, Berlin 1955, s. 640.

4 *Deutscher Biographischer Index*, c. I, Oxford-Paris 1986, s. 267.

5 Bkz. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718).

6 Kale, 1791 Zıstovi Antlaşması gereğince yeniden Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir. Ancak bu üçüncü Habsburg yönetiminden sonra şehrin İslami özellik taşıyan gelişimi ivme kaybetmiştir. Divna Djuric-Zamolo, “Belgrad”, *DİA.*, c. V, (1992), s. 408; konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.

sürelî görevde bulunmuş olan Browne, bir süre sonra Habsburg yönetimi tarafından İmparatorluk Harp Şurası (Hofkriegsrat)'na çağırılmıştır. Bir kısmı basılabilen, Fransızca bir hatırat⁷ kaleme almıştır⁸.

GENERAL BROWNE'UN TÜRK SAVAŞLARINA İLİŞKİN YAZMALARI

Yukarıda da ifade edildiği üzere General Browne'a ait Avusturya Harp Arşivleri'nde toplam 4 yazma eser bulunmaktadır ve bunlar sırasıyla 1687-1690; 1697; 1716-1718; 1737-1739 sefer yıllarına aittir. Söz konusu yazmalarda yapılan tetkiklerden, Browne'un yazma eserlerini inşa ederken Avusturya arşivinde yer alan kayıtları (rapor ve relationları), incelemeler ve etütler yapmak suretiyle istinsah ettirdiği anlaşılmaktadır.

1687-1690 sefer yıllarına ait yazma eser: Browne'un bu tasnifteki Türk savaşlarına ilişkin ilk yazma eseri⁹, 1687-1690 yılları arasında, II. Viyana Kuşatması'ndan hemen sonra cereyan eden gelişmelere dairdir. Bu folyoda, 1687 sefer yılında Herzog Karl von Lothringen'in yazıları ve 1688 Belgrad Kuşatması'na ilişkin yazışmalar yer almaktadır. Ayrıca 1688 sefer yılındaki muharebelerin izahını kolaylaştıracak, Macaristan, Slovenya, Bosna ve Sırbistan coğrafyasını gösteren harita dikkate değerdir. 1688 sefer yılıyla ilgili kayıtlar, öncelikle Feldmareşal Kont von Caprara, ardından Kurfürst Maximilian Emanuel von Bayern'in¹⁰ Habsburg ordusunu Belgrad kuşatmasına kadar geçen sürede sevk ve idare etmeleriyle ilgili hususları içermektedir¹¹. Yaklaşık 100 sayfalık bu uzun kaydın sonunda, 2 Ağustos 1688 tarihi itibarıyla Habsburg ordusu zabitanına (piyade/süvari askerlere¹²; yardımcı kuvvetler/müttefiklerden gelen askerlere) ilişkin önemli nicel bilgiler yer almaktadır. Bunun yanında 28 Haziran 1688 tarihi itibarıyla Habsburgların Petervaradin'deki gemilerinde bulunan toplar ve genel olarak topçu sınıfındaki dağılım¹³ hakkında da ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu bölüm için belki de en önemli kayıtlar, Habs-

Kemal Beydilli, "Ziştovi", *DİA*, c. 44, (2013), s. 467-472.

- 7 *Histoire de la vie de G. de Browne* adıyla basılan hatırat Almanca'ya (*Leben des Reichsgrafen Georg von Browne*, Frsz. terc. L. Schubert, Riga 1795, 8) tercüme edilmiştir. Hatırat daha çok Rus ordusunda görevliken ölen Baba Browne (15 Haziran 1698 - 18 Eylül 1792)'un biyografisi ve evlatları hakkında bilgi vermektedir.
- 8 Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterrich*, c. II, Wien 1857, s. 164-165.
- 9 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1687-1690).
- 10 Kurfürst Maximilian II. Emanuel von Bayern (1662-1726): Habsburg ordularında ilk defa Budin kuşatmasında (1686) kendisini göstermiş; 1688 yılında Belgrad Kalesi'ni kuşatmış ve 1716-1718 muharebelerinde Kayzer'i birlikleriyle desteklemiş meşhur kumandanlardandır. *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, (Hrsg. von Karl Gutkas, Gottfried Stangler, Susanne Dressler, Thomas Karl, Hildegard Leitgeb), Wien 1986, s. 67.
- 11 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1688), fol. 1-103.
- 12 Habsburg ordusunun askeri gücü, piyade (15.104) ve süvari (12.164) olmak üzere 27.268 nefere tekabül etmekteydi. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1688), fol. A.
- 13 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1688), fol. B.

burg ordusunun Belgrad Kuşatması sonrasında aldığı 11 maddeden oluşan lojistik tedbirleriyle ilgilidir. Ardından ordunun 25 Eylül 1688 tarihli¹⁴ kuşatma sonrasındaki askeri durumu (piyade ve süvari sayısı) hakkında malumat verilmiş; Kurfürst Maximilian Emanuel von Bayern'den Kayzer'e yazılan Belgrad/10 Eylül 1688 tarihli mektubun bir kopyası¹⁵ bölüm sonuna ilştirilmiştir. Mektup Kayzer'e Belgrad Kalesi'nin 6 Eylül tarihi itibariyle ele geçirildiği, kuşatmanın nasıl gerçekleştirildiği ve ordunun kuşatma sonundaki genel (ölü-yaralı) durumu hakkında etüde değer bilgiler vermektedir.

Belgrad Kuşatması'yla ilgili yazışmalardan sonra 1689 seferine dair kayıtlar karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümdeki vesikalar, Markgraf Ludwig von Baden'in¹⁶ Osmanlılara karşı Mayıs ayından Ağustos başlarına kadar olan harekâtını konu alan yazışmaları¹⁷ kapsamaktadır. Habsburgların, Niş ve Vidin taraflarındaki muharebeleri; Ludwig von Baden'in Osmanlılara yönelik Sırbistan ve Bosna'daki harp operasyonları; Niş'ten geri dönüşleri ve 1690 yılı Hırvatistan sınırındaki muharebeyle ilgili kayıtlar bu bölüm için önem arz etmektedir. Bölümün sonunda Habsburg ordusunun 16 ve 17 Ağustos 1689 tarihleri itibariyle Sırbistan'daki askeri gücünü gösteren bir tablo yer almaktadır. Tablonun verilerinden anlaşıldığı üzere Habsburg ordusunda 9.262 piyade, 5.096 süvari ve 3.457 Dragon askeri olmak üzere 17.815 nefer efektif olarak görev almaktaydı. Bu tasnifte ayrıca 1689 kışında Sırbistan'da Habsburg ordusunun harp nizamını (Ordre de Bataille) gösteren bir tablonun da varlığı belirtilmelidir¹⁸.

Alt başlığın sınırları içindeki yazılardan bir diğeri ise Markgraf Ludwig von Baden'in Kayzer'e 26 Ağustos 1689 ile 30 Aralık 1689 tarihleri arasını kapsayan *relation*larıdır¹⁹. Ayrıca Baden'in, buna ilave olarak 1690 yılı Şubat başlarında, Sırbistan ve Bosna'da Osmanlılara karşı gerçekleştirilecek operasyonlar hakkında kaleme aldığı raporlar da bu bölümde yer almaktadır. Eser üzerinde yapılan incelemelerde

14 2 Ağustos 1688 tarihinde gösterilen nicel verilere göre çok daha ayrıntılıdır. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1688), fol. F.

15 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1688), fol. G.

16 Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden/Türkenlouis (1655-1707): Markgraf Ferdinand Maximilian von Baden-Baden ve Luisa Christina von Savoyen-Carignao'nun evlilikleri sonucu 8 Nisan 1655 tarihinde Paris'te doğmuştur. 1674 yılında Habsburg ordularında gönüllü olarak istihdam edilmiştir. Feldmarschall – leutnant rütbesiyle Viyana Kuşatması (1683), Feldmarschall rütbesiyle (1686 yılında itibaren) II. Viyana Kuşatması'ndan sonraki muharebelere katılmıştır. 1689 yılında Habsburg orduları başkumandanlığına getirilen Ludwig Wilhelm von Baden, 1691 Salankamen [Szalánkemén] Muharebesi'nde elde edilen başarının ardından, Güney Sırbistan istikametinde akınlar düzenleyerek Osmanlıları mağlup etmiştir (24 Temmuz 1697). *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, s. 66-67.

17 Des Feldzüge gegen die Türken im Jahr 1689 unter Anführung der Markgrafen Ludwig von Baden von May bis 3'ten August, fol. 1-33.

18 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1689).

19 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1689-1690), fol. 136-243.

General Browne'un, pek çok yerde de görüldüğü üzere sözü edilen raporları istinsah ettirdiği anlaşılmaktadır²⁰.

1697 sefer yılına ait yazma eser: Browne, 1687-1690 sefer yıllarından başka, Karlofça Barışı'ndan önce taraf imparatorlukların karşılaştıkları ve Osmanlı ordusu için başarısızlıkla sonuçlanan Zenta Savaşı ile ilgili tasnif, çalışma ve istinsahlar yapmış; bundan önceki seferlerde olduğu gibi bu sefer yılıyla da ilgili önemli bazı kartografik çizimleri bölüm sonuna eklemiştir. Nitekim bu klasörde, Macaristan'da 1697 sefer yılındaki harp operasyonlarını; Habsburg ordusunun dört köşeli muharebe düzenini; Osmanlı ordusunun Zenta'da ikame ettiği tahkimatlarını; Habsburg ordusunun 11 Eylül 1697 tarihindeki saldırı girişimlerini; son olarak Eugen'in Bosna seferini canlandıran haritalar bulunmaktadır²¹. Bu bölüm Eugen'in yönetimindeki İmparatorluk ordusunun 1697 yılında Osmanlı ordusuna karşı yürüttüğü seferi, seferde cereyan eden Zenta Muharebesi'ni, 1697 Bosna seferini konu alan gelişmelerle başlamakta. Bölümün sonuna ise Eugen'in, Habsburg ordusunun Zenta ile Küçük Kanije (Klein Canissa) arasındaki karargâhından 15 Eylül 1697 tarihiyle yazdığı mektup iliştilmiştir²². Eugen'in mektubunda, Habsburg ordusunun Osmanlılara karşı elde ettiği zaferden sonraki nicel durumu, ordudaki ölü (279) ve yaralı (1.169) sayıları²³ hakkında bilgiler yer almaktadır.

1716-1718 sefer yıllarına ait yazma eser: Bir diğer tasnif, Habsburg ordusunun Osmanlılara karşı 1716 yılında başlayan ve 1718 yılına kadar sevk ve idare ettiği seferleriyle ilgilidir. Habsburgların 1787 yılında Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında başlayan muharebelere dâhil olabileceği düşüncesinde olan Browne, bu dönem savaşlarının başlarında, Eugen'in 1716-1718 sefer yıllarıyla ilgili vesikalalarını inceleyerek veya etüt ederek onların istinsahını yapma kararını almıştır. 1788 ile 1717 yılları arasındaki şartlar arasında bir bağ kurma düşüncesinde olan Browne'un yazma eserinin değeri, önemli bir kısmı bizatihi Eugen'in orijinal raporlarına dayanmış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim Browne, 10 Ocak 1788 tarihli bir yazısında, bu minvalde bir harp tarihi yazacağını ve eserini devrin imparatoru [Kayzer II. Joseph]'nun menfaatlerine sunacağını belirtmiştir²⁴.

Habsburgların Eugen'in yönetiminde, 1716/1717 yılında Sirem, Macaristan, Temeşvar Banat, ve Sırbistan'da Osmanlılara karşı gerçekleştirdiği operasyonları kapsayan; ayrıca Petervaradin Muharebesi, Temeşvar ve Belgrad Kuşatması'na ilişkin plan ve haritaların da bulunduğu bu klasör, ekleri hariç 44 sayfadan ibarettir.

20 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10, (1689-1690), fol. 136-243.

21 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 11, (1697); Relation von der durch den Printzen Eugene von Savoye, wieder die Türken bei Csenta erhaltenen Victorie.

22 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 11, (1697); C. fol. 38-42.

23 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 11, (1697); C. fol. 44, 49.

24 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); Giriş.

Habsburg ordusunun zikredilen bölgelerdeki askeri gücü (piyade ve süvari sayısı) hakkında nicel bazı verilerin yer aldığı bu bölümde; 1716 seferinde Habsburg ordusunun harp hazırlıkları ve operasyonları, Petervaradin Muharebesi'nde Habsburg ordusunun aldığı harp nizamı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bunun dışında Petervaradin Muharebesi'nde Prens Eugen'in askeri taktik ve manevraları, Osmanlı ordusunun ikinci karşılaşma sonrasında maruz kaldığı askeri başarısızlığın ayrıntıları; Temeşvar ve Belgrad Kalesi kuşatmaları ve ardından kalelerin tahliye süreçleri incelenen konular arasında yer almıştır²⁵. Bu bölümün sonunda, 1716 yılında Habsburg ordusunun sefer öncesindeki para ihtiyacının kalemlerini gösteren tablolara²⁶; Habsburg ordusunun, Petervaradin Muharebesi'nde elde ettiği başarıdan sonra, Temeşvar Kuşatması öncesindeki harp nizamı ve operasyonlarına dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir²⁷.

1736-1739 sefer yıllarına ait yazma eser: Bu dönem muharebeleri bilindiği üzere hem Rus hem de Habsburg cephesinde cereyan etmiştir. Dolayısıyla 1736-1739 yılları arasındaki gelişmelere dair olan yazma eser, Habsburg cephesinin dışında Rus cephesindeki muharebelerin başlangıcı ve seyri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin ilk sayfalarında Rusların, General Münnich ve Lacy'nin komutasında başta sefer yönetimi (Özi'nin fethi ve ele geçirilmesi; Lacy'nin yönetimindeki Kırım seferi; ordunun Ukrayna'ya geri çekilmesi) olmak üzere 1737 yılındaki harp nizamları, Rus askerlerinin görev alanlarına (Dragon, piyade vs.) göre dağılımı, alayların isimleri ve asker sayıları gösterilmiştir. Bu bölümün sonuna Özi Kalesi'ne ait bir plan iliştilmiştir²⁸.

Rus cephesinde 1737 yılında cereyan eden gelişmelerden sonra 1738 sefer yılı olayları, hem Rus hem de Habsburg cephelerinde ele alınmıştır. Yazma eserin bu bölümünde, 1738 yılında Habsburg ordusunun harp nizamı; Rusların 1738 yılındaki harp operasyonları; General Münnich ve Lacy'nin yönetimindeki Rus ordusunun 1738 seferi; Habsburg ordusunun 1738 sefer yılındaki asker dağılımı hakkında bilgiler verilmiş; bölüm sonuna ise Habsburgların 1738 yılı harp operasyonlarının daha iyi anlaşılması için bir harita eklenmiştir²⁹.

Bu tasnifte yer alan Protestan General Prens Sachsen von Hildburgshausen'in 1737 sefer yılında Bosna cephesindeki görev ve sorumlulukları hakkında Habsburg yönetiminin belirlediği yönergenin önemi tartışılmazdır. Öte yandan Habsburgların

25 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); fol. 1-44.

26 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); A

27 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); C, D, E.

28 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 24, Beilagen zu der Kriegsgeschichte von Jahr 1736 et 1737 - Rus Cephesi Appendix H.H.H.

29 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 22, Türkenkrieg 1738 Rus Cephesi.

Banja Luka'daki muharebelerinin anlatımı ile Sava Nehri üzerinde ve Slovenya'daki harp nizamını gösteren tablo ayrıca değerlidir³⁰.

Yazma eserin 1739 yılına ilişkin bölümünde ise, Habsburg ordusundaki üst rütbeli generallerin (FM. Khevenküller, FZM. Neipperg, FM. Wallis, Harp Şurası Başkanı Kont von Harrach), Harp Şurası ve Kayzer VI. Karl'ın³¹ sefer yılı başındaki plan, görüş ve tekliflerini konu alan yazışmaları; kara ordusuyla Tuna'daki Habsburg donanmasının askeri gücü ve 1739 sefer yılı hazırlıkları; ordunun lojistik faaliyetleriyle ilgili olarak iâşesinin (yem, ot, içki ve gıda maddeleri) temini; kara/su taşımacılığı ve tombaz köprüleri hakkında dikkate değer bilgiler yer almaktadır. Oldukça zengin olan bu koleksiyon, ordunun sefer öncesi hazırlıkları dışında, 1739 yılı muharebeleri (Krotzka, Paçova) ve sonuçları; Habsburgların Osmanlılara karşı Belgrad Kalesi'nde almış olduğu savunma tedbirleri; Osmanlıların kaleyi kuşatma girişimleri ve kalenin Osmanlı idaresine giriş süreci; ön barış (Friedenspräliminarien) ve barış müzakereleriyle ilgili konuları kapsamaktadır. General Browne bu klasörün sonunda, 1739 yılı muharebelerinin başarısızlığında sorumlu olarak görülen Habsburg orduları başkumandanı Wallis³² ve barış müzakerelerinde diplomatik temsilci olarak görevlendirilen Neipperg'in³³ tahkikat raporlarına³⁴ yer vermiştir³⁵.

General Browne'un 1716 Osmanlı-Habsburg Seferiyle İlgili Yazması

Bilindiği üzere 1716 sefer yılı, Osmanlı-Habsburg-Venedik Savaşları (1715-1718) içerisinde yer alan ve muharebelerin seyrini Osmanlıların aleyhine çeviren olayların başladığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu sebepten burada hem 1716 sefer yılı olaylarına hem de General Browne'un bu döneme ilişkin yazmasının ayrıntılarına geçmeden, Venedik cephesinde savaşın hangi şartlarda başladığı hususunda bir ön bilgilendirmenin³⁶ gerekli olduğu ifade edilmelidir.

30 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 24, Beilagen zu der Kriegsgeschichte von Jahr 1736-1737 - Bosna Cephesi.

31 İmparator I. Leopold'un oğlu olan İmparator VI. Karl (doğumu: 01.10.1685 / ölümü: 20.10.1740), 12 Kasım 1711 tarihinde imparatorluk tahtına geçmiş ve 20 Ekim 1740 tarihinde Viyana'da ölmüştür; Walter Kleindel, *Österreich Daten, zur Geschichte und Kultur*, Ueberreuter, Wien-Heidelberg 1978, s. 174-176.

32 Feldmareşal Olivier Wallis (1673-1744): Habsburg orduları başkumandanı (1739 Sefer Yılı). Biyografisi için bkz. *Biographisches Lexikon des kaisertums Österreich*, ed. Constant von Wurzbach, c. LII, Wien 1885, s. 261-265.

33 Kont Neipperg'in (doğ. 27.05.1684 – öl. 26.06.1774) kısa biyografisi için bkz. *Neue Deutsche Biographie*, c. IXX, (ed. Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften), Berlin 1998, s. 49.

34 Yazar, söz konusu tahkikat raporlarına ilişkin bir çalışma hazırlığı içerisinde.

35 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 23-1, Türkenkrieg 1739.

36 Çalışmanın bu bölümü, yazarın "Petervaradin Muharebesi'nde (1716) Habsburgların Osmanlılardan Ele Geçirdiği Silahlar ve Harp ve Teçhizatı", adlı eserinden iktibas edilmiştir. Bkz. *Tarih Dergisi*, Sa. 59, (2014/1), İstanbul 2014, s. 79-112.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren mevcut topraklarını korumak ve Karlofça Barışı'nın kayıplarını telafi etmek isteyen Osmanlı Devleti, 1711 Prut Seferi'yle bunu kısmen gerçekleştirmişti. Venedikliler ise 1715 yılında Osmanlı Devleti'ne başka bir rövanşı gerçekleştirmesi için bazı meşru haklar³⁷ kazandırmıştı. Devlet-i Aliyye bu haklar gereğince H. 1 Zilhicce 1126 / M. 7 Aralık 1714 tarihinde Venedik'e harp ilan etmiştir³⁸. 31 Mart 1715 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Osmanlılar, Mora üzerine hem karadan hem de denizden sefer düzenlemiş ve yarım adayı fethetmiştir. Osmanlı Sadrazamı (Şehit) Ali Paşa (1713-1716), bir sonraki yıl (Nisan 1716) yeni bir sefere çıkarak Venediklilerin elinde bulunan Korfu'yu ele geçirmek düşüncesindeydi. 1715 yılının son aylarından itibaren Venedik donanmasının Preveze, Dubnitsa, Yanya, Karlı-ili ve Delvine taraflarına taarruz edeceklerine dair gelen haberler üzerine Osmanlı Devleti, 1716 yılı seferi hazırlıklarına başlamıştır. Ayrıca Venediklilerin söz konusu emelleri ve faaliyetleri çerçevesinde Karlofça şartlarını ihlal ettikleri Osmanlılar tarafından Habsburglara bildirilmiştir. Osmanlıların tarafsız kalmalarını istemesine rağmen³⁹ kendilerini Venediklilerin yanında taraf görmeye başlayan Habsburglar, Venedik'e karşı üst üste başarı elde eden Osmanlıların gizli planlarının olduğunu, saldırılarını kendilerine yönelteceğini düşünmeye başlamış ve Venedik ile (tecavüzî ve tedafüî) bir ittifak antlaşması imzalamıştır (13 Nisan 1716)⁴⁰. Habsburglar ittifak gereğince Venediklilere Osmanlılar tarafından verilen zararların tazminini, Mora'nın yeniden iade edilerek ihlal edilen Karlofça Antlaşması'nın yenilenmesini istiyordu⁴¹. Bu sırada Osmanlı yönetimi, Korfu seferinin hazırlıklarını sonlandırmış ve

37 Katolik Venediklilerin Mora üzerine baskı uygulayarak buradaki Ortodoks Rumları rahatsız etmesi, Osmanlı Devleti'nde tercümanlık işlerini yürüten ve Eflak/Boğdan voyvodalarına getirilen Fenerli Rumları harekete geçirmiş ve Osmanlı yönetimini Karlofça Barışı'yla kaybedilen Mora'yı geri almaya teşvik etmiştir. Buna ilaveten Venedik'in imparatorluk toprağı olan Karadağ'da isyan çıkarması ve Venedik korsanlarının Karlofça Barışı şartlarına aykırı olarak Akdeniz'deki Osmanlı menfaatlerine zarar vermesi, Osmanlı yönetimi için meşru bazı hakların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Dukakinzade, *1714-1718 Türk – Avusturya Venedik Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s. 1. Hammer teyiden eserinde, savaş kararına ait gerekçeler hususunda Venedik korsanlarının Osmanlı Devleti'ne karşı hasmane faaliyetlerinden bahsetmiştir. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches 1699-1739*, c. VII, Pest 1831, s. 174. Konuyla ilgili ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, TTK, Ankara 1995, s. 101. Nicolae Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, c. IV, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 272-274.

38 M. Yaşar Ertaş, *Mora'nın Fethinde Osmanlı Sefer Organizasyonu (1714-1716)*, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 2.

39 Kemal Beydilli- İsmail Erünsal, "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)", *Belgeler*, XXII/26, (2002), s. 16-17.

40 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Alte Feldakten, 341/Türkenkriege 1716, VIII-58. M. Cavid Baysun, "Ali Paşa, Damad", *DİA*, c. I, İstanbul 1978, s. 329; *Neueste in Kürze gebrachte Lebenbeschreibung des Prinzen Eugens von Savoyen*, Prag 1779, s. 128.

41 Mehmet Topal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme-Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

ordusunu Edirne'ye hareket ettirmiş bulunuyordu. Habsburglar ise sadece barış girişiminde bulunmamışlar, yaklaşık bir yıldır Osmanlılar tarafından kendilerine açılacak seferin hazırlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi. 1711 Prut Antlaşması'nın kazançlarından moral bulan, 1715 yılında Venediklilere karşı elde edilen başarıyı fazlasıyla büyüten Osmanlı yönetimi ise savaş hazırlıklarına başlayan Habsburglarla uzlaşmak yerine onlara karşı da savaş açmayı uygun görmüştür⁴². Bu durum üzerine Mora Valisi Kara Mustafa Paşa'nın karadan ve derya kaptanının donanma ile denizden Korfu üzerine gitmeleri, sadrazamın da Serdar-ı Ekrem unvanıyla Habsburg seferine çıkması kararlaştırılmıştır⁴³. Lakin 1716 sefer yılında yapılan bütün hazırlıklar, Venedik üzerine çıkılacak sefer için yapılmıştı ve sadece bu hazırlıklarla Habsburgların karşısına çıkılamazdı. Osmanlı devlet adamlarından Mirzazâde Şeyh Mehmet Paşa, Prens Eugen'in Zenta'da (1697) Osmanlıları yenilgiye uğrattığının farkında olsa gerek, Habsburglara karşı girişilecek seferin doğru olmadığı ve harp gerekçelerinin yeterince oluşmadığını ifade etmişse de⁴⁴ bu çok da işe yaramamıştı. Zira Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın 24 Nisan 1716 tarihinde sefere çıkma konusundaki nüfuzu ve artan gururu diğer tüm faktörleri

2001, vr. 315a. Bertold Spuler, "Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)", I, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, c. XI, H. 1 (1935), s. 86. Prens Eugen, Osmanlı Sadrazamı Ali Paşa'ya gönderdiği 14 Nisan 1716 tarihli mektubunda Karlofça Muahedesi ahkâmına riayet etmesi yönünde bir ihtarda bulunmuştur. Lakin Ali Paşa, nakz-ı ahd edenin Habsburglar olduğunu ve onlara harp ilan edeceğini bildirmiştir. Baysun, a.g.mad., s. 329. Bernhard R. Kroener, "Prinz Eugen und die Türken", *Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit*, (1986), s. 121. Eugen'in söz konusu mektubunun Osmanlı sadrazamı tarafından müşavere edilmesiyle ilgili bkz. Ahmed b. Mahmud (Göynüklü), *Tarih*, Berlin Staatsbibliothek, Ms.or.quart, nr. 1209, vr. 270a.

- 42 Kroener, a.g.m., s. 121-122. Osmanlılara karşı sefer hazırlıklarını sürdüren Habsburglar, 1 Haziran 1716 tarihinde Osmanlılardan gelen ultiyatı geri çevirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Otto Fenzl, *Zustandekommen, Vorbereitungen und Durchführung des Türkenkriegs 1716-1718*, (phil. Diss.), Wien 1950.
- 43 Göynüklü, *Tarih*, vr. 270a; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 109; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. V, İskit Yayınevi, İstanbul 1971, s. 2419-2421; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972, s. 9. Osmanlı ordusunun 1716 sefer yılında gerçekleştirdiği tüm lojistik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Gökımar, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014.
- 44 Mirzazâde Şeyh Mehmet Efendi: "Şimdi Başvekilin [Prens Eugen] bir nefer menzil ile gelen mektubuna binaen Nemçe Çasarı hudûd-ı İslâmiyyeye ta'arruz ettiği sabit olmadıkça nakz-ı ahde nice hüküm olunabilir? Mazmûn u mektûb teşâbüh ü şübehât ile meşûb olduğundan nâşî, bir kerre taraf-ı Devlet-i Aliyye'den istikşâf-ı hâl olunup nakz-ı ahde meterettip olan ahkâm ana göre sü-pürde-i uhde-i ihtimâm kılınsa münâsib değil midir?" şeklindeki ifadeleriyle Habsburglara karşı itidalli davranılması gerektiği yönünde görüş bildirmişti. *Tarih-i Râşid*, s. 999; Mustafa Öksüz, *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'î-î-Tevârih Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidî Metni*, Mimar Sinan GSÜ. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 320.

ortadan kaldırmıştır. Osmanlı sadrazamı ve nüfuz dairesindeki diğer devlet ricali, Macaristan'ın dahi Habsburglardan geri alınacağı düşüncesine kendilerini inandırmışlardı. Buna karşın Kırım Tatarlarını muhtemel bir Rus saldırısına karşı geride bırakan⁴⁵ ve bir kısım birliklerini Arnavutluk'a gönderen Osmanlı sadrazamı, ordusunu bundan sonra girişeceği muharebeler için savunmasız bırakmıştı.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlılar, 1716 sefer yılı hazırlıkları konusunda özensiz bazı tedbirler dışında yeterli düzeyde bir askeri organizasyon gerçekleştirememiştir. Habsburglar ise daha 1715 yılında Osmanlıların Venedik cephesindeki başarılı girişimlerinin farkına vardıldıktan sonra sıranın kendilerine gelebilme ihtimalini düşünerek önemli bazı tedbirler almışlardır. Avusturya arşivlerindeki vesikaların verilerine sadık kalan General Browne'un eseri de bu durumu doğrular niteliktedir. Habsburg askeri gücü ve genel durumunun vesikalar aracılığıyla kesin olarak tespitinin mümkün olmadığı düşüncesinde olan General Browne yazmasında ilkin, genel olarak bir gerileme hali içerisinde olan Habsburg askeri teşkilatına dair bazı tespitlerde bulunduğundan sonra⁴⁶ askeri durum ve hazırlıklar hakkında önemli bilgiler vermiştir⁴⁷. Buna göre:

*Habsburg ordusunun 1716 seferi öncesinde 200.000 zentner⁴⁸ un, 4.000 ila 5.000 metzen⁴⁹ yulafa ihtiyacı bulunmaktaydı.

*Orduda, 3-6 libre⁵⁰ çapında 80 ila 100 civarında alay ve falkaune topu; 12 obüs topu; 80 ila 100 civarında batarya topu (çoğunlukla 24 libre çapında yarım kartaune⁵¹, birkaçı da 12 libre çapında Quartier Schlange); 30/60/100 pfund/libre

45 *Tarih-i Râşid*, s. 1001. Göynüklü, *Tarih*, vr. 271a.

46 Browne'a göre bir Habsburg piyade alayı 2300; bir Alman süvari alayı 1000; bir İspanyol süvari alayı 500; nihayet husar süvari alayı 600 askerden müteşekkildi. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 1.

47 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716; (Summarische Tabelle über die Geld Erfordernissen für den 1716 jährigen allseitigen Militair – Staat; Litt-A); Anmerkung, s. 1-2.

48 1 zentner, yaklaşık olarak 100 libreye tekabül etse de söz konusu değer yüz yıllara göre değişiklik arz etmektedir. Viyana'da XVII. yüzyıldan 1756 yılına kadar 1 zentner 56,12 kilograma karşılık gelmiştir; Ayrıntılı bilgi için bkz. Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 304, 308.

49 1 Avusturya metzeni, yaklaşık olarak 1/30 muda, yani 61,4781 kg'a karşılık gelmektedir; bkz. F. Wielandt, *Gewichte und Maße*, In Aubin Zorn I, 1971, s. 658; 1 müd ise, 20 kileye (buğdayda 513,12 kg.; arpada yaklaşık 445 kg.) karşılık gelmektedir. Walter Hinz, "İslâm'da Ağırlık Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, s. 59.

50 Ágoston'a göre, 1 okka ya 1,8 ya da 2,4 Nürnberg libresine karşılık gelmektedir. Bununla birlikte, Habsburg ordularında ve Macaristan'da, Habsburgların ellerinde bulunan kalelerin mühimmat envanterlerinde, 560 gram ağırlığındaki Viyana libresi (Wiener pfund) de yaygın olarak kullanılmıştır. Viyana libresine göre okkanın libreye oranı hesaplanacak olursa, XVII. yüzyılın sonuna kadar standart okka 2,2 libre (pfund)'ye karşılık gelecektir; Ágoston, *a.g.e.*, s. 305-306.

51 Cannon-Karthaun, büyük çaplı kuşatma ve kale topudur. Yarım kartaunelerin (Almanca Halbe-Karthaun) gülle ağırlıkları 24 okka-13 kg civarındadır; Ágoston, *a.g.e.*, s.108, 304.

çapında taş fırlatan, 40 ila 50 civarında küçük havan topu bulunmaktaydı.

*Ordunun nakliye gücünü artırmak için çok sayıda gemi ve yeter düzeyde tombaz köprü tesis edilmiştir. Tombaz köprülerin 3'ünün Tuna, 2'sinin Tissa (Alm. Theis), 1'inin de Drava (Alm. Drau) nehirlerine kurulmaları planlanmıştır. Bunların dışında 1716 seferi için, daha önceki Osmanlı muharebeleri sırasında kullanılan tarzda 12 büyük ve orta büyüklükte harp gemisi ve bir miktar teçhiz edilmiş şayka tertip edilmiştir. Bunda asıl amaç, imparatorluk donanmasını, tecrübeli ve sayıca fazla olan Osmanlı donanması karşısında güvenli/etkili bir duruma kavuşturmaktır.

General Browne eserinde, Karlofça Barışı'ndan sonra Habsburg yönetiminin, imparatorluğa bağlı devletlerden Macaristan ve Erdel'de (Budin/Ofen, Szegedin, Esseck, Klausenburg, Arad, Petervaradin gibi) yıkılan ve hasar gören kalelerde bazı tamir işlerinde bulunduğunu ve sınıra pek çok cephanelik tesis ettiğini; ayrıca Tuna'da, Habsburg ordusu ve sınırdaki diğer karargâh noktalarıyla irtibat halinde olacak şekilde, çok sayıda Harp gemisi ve muhtelif diğer gemiler inşa ettirdiğini ifade etmektedir⁵². Browne burada, sefer başlamadan önce Tuna Nehri ile irtibat kuracak askerî birliklerin sınırdaki nerelerde ikame edilecekleriyle ilgili önemli bir tasnif çalışması yapmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki doğal bir savunma hattı olan Tuna Nehri, Habsburg yönetimi tarafından ziyadesiyle önemsenmiş, sözü edilen hat üzerine çok sayıda piyade ve süvari askerî sevk edilmiştir⁵³.

Tüm bu hazırlıklardan sonra Habsburg ordularının başkumandanı Prens Eugen, 2 Temmuz'da Viyana'dan Macaristan'a gitmek üzere yola çıkmış⁵⁴ ve 9 Temmuz'da Petervaradin'in⁵⁵ yakınlarında bulunan Futack'ta orduya katılmıştır. Burada orduya ait bir dizi askerî hazırlıklarda bulunmuştur. İlk orduya, topçu bataryalarından sonra katılması gerektiği halde intikal etmeyen alayların katılımını ve düzenini sağlamak konusunda tedbirler almıştır. Habsburg tarafında hazırlıkların sürdüğü sırada, Osmanlı ordusu süvarilerininin 26 Temmuz'da; yaya birliklerinin de 27 Temmuz'da Belgrad Kalesi'ne geldiği haberi⁵⁶ alınmıştır. Osmanlı ordusu 28

52 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 1-3.

53 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Ekler/Tablolar/Tablo-1/10.

54 Prens Eugen'in nihai hedefi Belgrad'ı ele geçirmektir. Lakin sefer güzergâhı üzerinde baş gösteren kuraklık ve aşırı yağmurlar onu bu fikrinden vazgeçirmiştir.

55 Petervaradin (Almanca Peterwardein, Macarca Pétervárad), Belgrad'ın kuzeybatısında, Tuna'nın sağ (güney) kıyısında kurulmuş meşhur bir kale şehirdir. *Orts-, Namen- und Sach-Register*, Verlag des k. und k. Generalstabes, Wien 1892, s. 648.

56 Osmanlı ordusunun Belgrad'a intikal ettiği sırada Güney Macaristan'daki birliklerine ulaşan Prens Eugen, 27 Temmuz'da Petervaradin'deki Habsburg ordugâhına gelerek burada Osmanlı sadrazamının kendisine yaklaşmasını beklemiş ve yaklaşan Osmanlı ordusuna mecbur kalmadıkça herhangi bir müdahalede bulunulmasını istemişti. *Geschichte der Feldzüge Prinzen Eugen von Savoyen, vom Jahre 1716 bis zum Frieden von Passarowitz 1718*, ÖMZ., Ersten Jahrgang, 4. Heft, (1808), s. 509. 1716 sefer yılına ait yazmada istinsahı yapılan ve Eugen'in, Osmanlıların hazırlıkları, harp operasyonları, 1716 sefer yılı faaliyetleri ve nihayet onlara yönelik

Temmuz'da, Osmanlı sadrazamının da katılacağı Zemun (Alm. Semlin) ile Banofze (Banovce/Panowce) arasında bir mahalle karargâhını kurmuştur. Browne'ün ifadelerine göre burada toplanan Osmanlı ordusunun yaklaşık sayısı 200 bin civarındaydı⁵⁷. Habsburglara 1716 sefer yılında casuslardan gelen haberler, Osmanlı ordusunun 200 ila 250 bin civarında bir askeri güce ulaşacağını bildirirse de⁵⁸ Avusturyalı

tertiplettiği planlara ilişkin Kayzer'e yazdığı mektupta şu ifadeler yer almaktadır: (In dem an den Kaiser in Betref des Feindes Anmarche erstatteten Bericht drücket sich der Prinz Eugene folgender massen aus): "Euer May. soll ich berichten dass die türkische Armee und zwar die Cavallerie den 26'ten dieses Monat die Janitscharen aber den 27'ten den Sau – Strohm passiret und in ein Lager bei Panofze an der Donau, wo die sogenannte Kuperly Schantz lieget, eingerücket seie, auch der Gross – Vizier am 28'ten von Belgrad dahin nachfolgen werde. Von der Staerke, composition und vorhaben der feindlichen Armee ist veraenderlich einlaufenden Nachrichten, welche bald zu 200/m, und bald 250/m Mann ausrechnen wollen, dormalen noch keine Verlaeslichkeit zu geben, so viel dennoch gewiss, dass diese türkische Macht sehr ansehnlich gross und mit allen noch ihrer Art wohl versehen ist. Ihr bei dieser unvermuteten Passirung führendes Absehen wird sich bald zeigen und aeußern müssen, und daerfte vielleicht gegen den Sau – Strohm, mithin auf Patscha gerichtet sein, um ihre Schiffe aus der Drina in die Sau frei passiren, sodann aber, wie sie selbst aussagen, es zu einen Haupt – Action kommen zu machen. Der Commandant in Ratscha ist zu Vorbereitung seiner Mesuren, zu guter Hut, vorsichtigen Wachsamkeit, und fleissiger Arbeit anermahnet worden. Meines Orts werde ich die feindliche Bewegungen, und andere Umstaende absehen, und sodann einen Mouvements und Unternehmungen mit Vorteil und Vorsichtigkeit danach regulieren, bevorderst, Euer May. Waffen nicht weiters exponieren, als es die Raison de Guerre und Conjunteren unumgaenglich erheischen werden. Indessen sind die entfernte Corps nach Futack in Anzug und die naehere insolch fertige Bereitschaft gestellet, dass man mit naechsten Tagen die Donau zu Peterwardein passieren, und sich jenseits lagern, mithin den Feind, und seinen Mouvements in der Nahe besser wird observieren können". HHSStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 8-10. Eugen Kayzer'e hitaben yazdığı mektubunda mealen ve özetle, Osmanlıların -Habsburglarca beklenilmemesine rağmen- 27 Temmuz'da Sava Nehri'ni geçtikten sonra Banofze'de bir karargâh kurdukları; söz konusu birlikleri arkalarından takip eden Osmanlı sadrazamının 28 Temmuz'da Belgrad'dan harekete geçtiği; gelen değişken haberlere göre Osmanlıların oldukça büyük ve dikkate şayan bir orduya sahip oldukları ve sayılarının 200 bin, hatta 250 bine yaklaşacağı bildirilmiştir. Eugen mektupta, ana bir askeri harekât gerçekleştirerek isteyen Osmanlı ordusunun kendilerine yaklaşmasını bekleyeceğini, mecbur kalınmadıkça herhangi bir müdahalede bulunmayacağını ifade etmiş; ileri harekâtını ise uygun şartlar geliştirmesinde dikkatle gerçekleştireceğini bildirmiştir. Ayrıca Futak'ta bulunan ordusunu Tuna Nehri üzerinden Petervaradin tarafına geçireceği ve burada Osmanlı ordusunun girişimlerini daha yakından gözleyebileceğinden bahsetmiştir.

57 HHSStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 8. Pezl, Sybel, Anger ve Arneth bu sayının 200 bin; Johann Pezl, *Eugens Leben und Thaten*, Wien 1791, s. 242. Heinrich von Sybel, *Prinz Eugen von Savoyen – Drei Vorlesungen*, München 1861, s. 91. Hilbert Anger, *Geschichte der k. k. Armee*, Wien 1887, s. 924. Alfred Ritter von Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen (1708-1718)*, II, Wien 1858, s. 391. Dukakinzade, Kausler ve Martens ise Osmanlı ordusundaki asker sayısının 150 bin olduğunu görüşündedir. Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 13; Friedrich von Kausler, *Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen*, Freiburg 1839, s. 574; Carl von Martens, *Allgemeine Geschichte der Türkenkriege in Europa von 1356 bis 1812*, Stuttgart 1829, s. 106.

58 Bkz. dipnot 56.

modern tarihçiler⁵⁹, Osmanlı ordusunun sayısını, 40 bini piyade, 30 bini süvari, 50 bini düzensiz birlikler olmak üzere 120 bin civarında göstererek daha anlaşılır/kabul edilebilir bir tahminde bulunmuşlardır. Osmanlı kaynakları, Osmanlı ordusunun toplam sayısı hakkında büyük ölçüde suskun kalmışlardır. Sadece *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Osmanlı ordusunun Petervaradin Muharebesi'ndeki toplam sayısını, 40 bini piyade, 30 bini süvari, 15 bini Kırım süvari askeri, 35 bini eyalet askeri, gönüllüler, Eflak ve Arnavut askerleri olmak üzere 120 bin⁶⁰ olarak göstermiştir. Dukakinzade ise⁶¹ Hammer'den naklen⁶² Osmanlı ordusunun askeri gücünü 150 bin (40 bin yeniçeri, 30 bin sipahi, 80 bin vilayet askeri) olarak kaydetmiştir.

Petervaradin'e gitme niyetinde olan Osmanlılar, 1 Ağustos'ta Salankamen'e; 2 Ağustos'ta ise Habsburglara karşı yüksek avantaj sağlamayı planladıkları Friedenskapelle⁶³ yakınlarındaki Karlofça'ya gelerek etrafı wagenburglarla⁶⁴ çevrili karargâhını⁶⁵ kurmuşlardır. Bucowar'da bir dizi hazırlık içerisinde bulunan Habsburglar ise aynı gün, FM. Pálffy maiyetindeki 1.400 süvari (Bayreuth-contrecourtischen Regiment) ve 400 husarla birlikte Osmanlılara yönelik keşif harekâtına başlamışlardır. Browne'un da ifade ettiği söz konusu birlik, Osmanlıların 20.000⁶⁶ kişilik bir süvari birliği tarafından, 4 saat süren çatışmadan sonra bozguna uğratılmış; yaklaşık 400 civarında kayıp vererek Petervaradin'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelede FML. Brcuner Osmanlılara esir dahi düşmüştür⁶⁷.

Taraflar arasında geçen bu ilk karşılaşmadan sonra FZM. Alexander von Württemberg 3 Ağustos'ta, Szegedin'de bulunan ordusuyla Petervaradin'e intikal etmiştir. Ağustos'un 3'ünü 4'üne bağlayan gece 30.000 kişi, bir o kadar Arnavut

59 Broucek, Peter, Erich Hillbrand, Fritz Vesely, *Prinz Eugen – Feldzüge und Heerwesen*, Wien 1986, s. 38.

60 Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2422.

61 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 13.

62 Hammer, *GOR.*, c. VII, s. 206.

63 1699 yılında Karlofça Barışı'nın anısına inşa edilen kilise.

64 Wagenburg (Arabakale): Arabalardan teşkil edilen tahkim edilmiş ordugâh.

65 Arneth, *a.g.e.*, c. II, s. 392. Osmanlı sadrazamının otağı, Petervaradin'e 5 km/1 saat uzaklıkta bulunan Wezirac tepesine dikilmişti. Hugo Kerchnawe, *Prinz Eugen von Savoyen*, Amsterdam – Berlin – Wien 1944, s. 122.

66 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 13. Osmanlı birliklerine ait sayı, Alman ve Türk kaynaklarında dikkat çekici farklılıklar göstermektedir. Zinkeisen Osmanlı birliklerine ait sayının 70 bin olduğunu ifade ederken; Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 533. Pezl, bu sayıyı 40 bin olarak kaydetmiştir. Pezl, *a.g.e.*, s. 242. Yine bazı Alman kaynaklarında ise sözü edilen sayı 20 bin olarak gösterilmiştir. Johann Rocka, *Kriegs und Friedens Geschichte zwischen der Krone Hungarn und der ottomanischen Pforte seit dem Jahre 1526*, Ofen 1785, s. 378. Die Geschichte der Feldzüge des Prinzen Eugen in den Jahren 1716 bis 1718, s. 6; Josef Odenthal, *Oesterreichs Türkenkrieg 1716-1718*, Düsseldorf 1938, s. 37.

67 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 9-11. Eugen, Osmanlıların 4 saat süren bu ilk muharebede önemli bir avantaj elde etmedikleri düşüncesindeydi. Muharebede Habsburgların, 401 askeri ölmüş ve 295 askeri de yaralanmıştır. Odenthal, *a.g.e.*, s. 40.

ve sipahi askerinden müteşekkil olan Osmanlı ordusu, Petervaradin önlerindeki siperlerin (caprarische Retrenchement) önünde bulunan bir vadiden siperlere doğru bazı yerlerde 50, bazı yerlerde 100 adım ilerlemiş, aynı zamanda bataryalarındaki top ve havanlarından atış yapmaya başlamıştır. Habsburglar ise söz konusu atışlara, siperlerindeki toplardan ateşle karşılık vererek Osmanlı birliklerini geri püskürtmüşlerdir⁶⁸.

Bu sırada harp meclisini dahi toplamayan, 65 bin⁶⁹ kişilik bir askeri gücüyle evvelce Sürmeli Ali Paşa tarafından yaptırılmış tahkimatın⁷⁰ arkasına mevzilenen Eugen, 3-4 Ağustos 1716 (H. 14 Şaban 1128) tarihlerinde yaklaşma hendekleri kazdırma ve top ateşine başlayan Osmanlı sadrazamına fırsat vermeden saldırı kararı almıştır (5 Ağustos 1716)⁷¹. Sefer öncesinde Habsburg ordusunun bütün generalleri Eugen'e, Petervaradin Kalesi'nin müstahkem olduğu ve bir meydan muharebesinden kaçınması gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdi. Generaller ayrıca Osmanlıların kuşatma işlerinden yorulana kadar beklenmesi gerektiğini ifade etmişlerse de Eugen, daha önceki muharebelerin tecrübelerinden Osmanlıların ani bir saldırıya dayanamayacağı düşüncesindeydi⁷².

Habsburgların muharebe alanının sol cenahı bataklıklarla, sağ cenahı ise harekât icrasına mani olacak kayalık yüksek tepelerle çevrili bulunmaktaydı. Eugen'in ordusunda yer alan ağır zırhlı süvarilerine o zamana kadar rastlamayan Osmanlılar ise ağırlıklarından dolayı muharebe alanındaki saflarına büyük topların yerine sadece 3 hafif muharebe bataryası ikame edebilmişti⁷³.

68 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 11-12.

69 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Alte Feldakten, 341/Türkenkrieg 1716, VIII – 58. Sybel, *a.g.e.*, s. 110. Österreichische Militärische Zeitschrift'in ilgili sayısında Habsburgların askeri gücünün 64.200 (41.500 piyade, 22.700 süvari) kişiden müteşekkil olduğu kaydedilmiştir. Die Geschichte der Feldzüge des Prinzen Eugen in den Jahren 1716 bis 1718, s. 5. Ancak Peter Broucek çalışmasında, Petervaradin Muharebesi'ndeki Habsburg ordusunun askeri gücünü 73 bin olarak göstermektedir. Broucek, süvari (22 bin) ve piyadelerden (41 bin) oluşan Habsburg ordusunda *Grenzer* adında 10 bin kişilik bir milis gücün daha bulunduğunu zikretmiştir. Broucek, Hillbrand, Vesely, *a.g.e.*, s. 38.

70 Tahkimat, şehrin Serdar-ı Ekrem Sürmeli Ali Paşa tarafından muhasarası sırasında yaptırılmıştı. *Târih-i Râşid*, s. 1017. Hammer, *GOR.*, c. VII, s. 205. *Mitteilungen...*, s. 244. Sürmeli Ali Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Ali Paşa, Sürmeli", *DİA.*, c. II, s. 427. Osmanlılar siperlerin ve sol kanadın idaresinden, ordunun Petervaradin istikametine yürütmesi yönünde görüş bildiren Rumeli Beylerbeyi Sarı Ahmet Paşa'yı sorumlu tutmuştu. *Târih-i Râşid*, s. 1016; *Nusretname*, vr. 315b; *Mür'î-î-Tevârih*, vr. 319a; Hammer, *GOR.*, c. VII, s. 206. Söz konusu bölgede 1694 yılında General Caprara, Osmanlılara karşı önemli bir mukavemet göstermişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rocka, *a.g.e.*, s. 378. Die Geschichte der Feldzüge des Prinzen Eugen in den Jahren 1716 bis 1718, s. 6.

71 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 12-13.

72 Hans von Urbanski, *Prinz Eugen*, Wien 1986, s. 28. Gustav Bancalari, *Prinz Eugen*, Salzburg 1880, s. 50.

73 Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 533. Osmanlıların kuşatmaya başladığı sırada 30-40 hafif topu bulun-

Browne yazma eserinde, Avusturya Harp Arşivleri'ndeki kayıtları kullanmak suretiyle Habsburgların Petervaradin Muharebesi'nde aldığı harp nizamı (Ordre de Bataille) hakkında bazı tasnif çalışmaları yapmıştır⁷⁴. Buna göre Habsburg ordusundaki süvariler Petervaradin Muharebesi'nde altı kıtaya⁷⁵ taksim edilmişti. Ordunun sol kanadı FM. Kont Johann Pálffy'nin idaresinde olup aşağıdaki şekilde kategorize edilmişti.

1. kıta, süvari komutanı Kont von Mercy'nin idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Fürst Lobkowitz, General Major Graf Eck idi. Süvari alayları ise: Ba[y]reuth (1), Hanover (2), Palfy (3), Mercy (4)'nin birliklerinden müteşekkildi.

2. kıta, süvari generali Kont von Falkenstein'in idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Croix, FML. Viard, General Major St. Amour idi. Süvari alayları ise: St. Amour (5), Falkenstein (6), Martigny (7), Grave (8)'in birliklerinden müteşekkildi.

3. kıta, General Kont von Martigny'nin idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Hochberg, FML. Contrecourt, General Major Jörger idi. Süvari alayları ise: Althan (9), Croix (10), Hautois (11), Viard (12)'in birliklerinden müteşekkildi.

4. kıta, süvari generali Kont von Batte'nin idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Veterany, FML. Hautois, General Major Schilling idi. Süvari alayları ise: Schönborn (13), Lobkowitz (14), Contrecourt (15), Emanuel Savoye (16)'nin birliklerinden müteşekkildi.

5. kıta, süvari generali von Nadazty'nin idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Kont von Althan, FML. Prens Fried. von Württemberg idi. Süvari alayları ise: Galbes (17), Jörger (18), Vasquetz (19), Spleny/Esterhazy'nin⁷⁶ (20) birliklerinden müteşekkildi.

6. kıta⁷⁷, süvari generali Kont von Ebergony'nin idaresindeydi. Bu kıtadaki diğer generallerin isimleri: FML. Kont von Hauben, General Major Galbes, General Major Hamilton idi. Süvari alayları ise: Rabutin (22), Cronsfeldt (23), Darmstadt (24), Cordua (25)'nin birliklerinden müteşekkildi.

Habsburgların Karargâhı: Karargâhın savunması ve komutasıyla FML. Grave görevlendirilmiştir. Maiyetindeki süvari alayları ise, Batée (26), Ebergony

maktaydı. Ağır toplar ancak 4 Ağustos'ta Osmanlı ordugâhına intikal edilebilmiştir. Odenthal, *a.g.e.*, s. 44.

74 Ayrıntılı bilgi için bkz. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 14-20.

75 Petervaradin muharebesi planı için bkz. Harita-1.

76 Bu alaydaki askerler, husar süvari askerlerinden müteşekkil olup icap ettiğinde ordunun sağ kanadına sevk edileceklerdi.

77 Başlangıçta ordunun sağ kanadında görev alacaklardı.

– Husar (27), Nadazty – Husar (28), Baboczay – Husar (29) birliklerinden müteşekkildi.

Piyadelerin Genel Düzeni: 6 taburdan müteşekkil olan piyadeler, Prens Alexander von Württemberg'in idaresindeydi. Piyadeleri kumanda eden diğer generallerin isimleri: FML. von Lancken ve General Major Diesbach idi.

Habsburglar sol kanada, süvarilerin sağına ve Tuğla Fırını (Alm. Ziegelofen) ile Petervaradin Kalesi arasına, Neipperg (30), Alexander Württemberg (31), Pálffy (32)'e ait piyade taburlarını ikame etmeyi planlamış; birinci siperler ve sağ kanadın idaresini ise FZM. Kont Maximilian Starhemberg'e vermişlerdi. Bu tarafa yani birinci siperler ve sağ kanada görevlendirilen birlikleri komuta eden diğer generallerin isimleri: FML. Bonneval⁷⁸, General Major Guelen idi. Piyade taburları ise, Guido Starhemberg (33), Alt – Daun (34), Guelen (35), Fried. Württemberg (36) tarafından sevk ve idare edilecekti.

Ordunun sol kanadı, FZM. Regal'in idaresine verilmişti. Bu tarafa görevlendirilen birlikleri komuta eden diğer generallerin isimleri: FML. Kont Wallis, General Major Ô Dwyer idi. Piyade taburları ise, Wetzel (37), Alt – Württemberg (38), Harrach (39) tarafından sevk ve idare edilecekti.

Petervaradin Muharebesi'nde İkinci Karşılaşma ve Harp Nizamı (Ordre de Bataille)

Habsburg ordusunun sağ kanadı, FZM. Maximilian Starhemberg'in arkasında yer almak üzere FZM. Prens von Bevern'in idaresine verilmişti. Bu tarafa görevlendirilen birlikleri komuta eden generallerin isimleri: FML. Kont von Wellenstein, General Major Livingstein idi. Piyade taburları ise, Bagny (40), Jung – Daun (41), Gschwind (42) tarafından sevk ve idare edilecekti.

Sol kanat ise, FML. Regal'in arkasında yer almak üzere FZM. Kont Harrach'ın idaresine verilmişti. Bu tarafa görevlendirilen birlikleri komuta eden generallerin isimleri: FML. Daun ve General Major Wallis idi. Piyade taburları ise, Jung – Lothringen (43), Regal (44), Harrach (45) tarafından sevk ve idare edilecekti.

En dıştaki siperler, FZM. Kont Löffelholz'ün idaresine verilmişti. Bu tarafa görevlendirilen birlikleri komuta eden generallerin isimleri: FML. Ahumada, General Major Marsigly ve General Major Steinlöffel idi. Piyade taburları ise, Alt – Daun (46), Max Starhemberg (47), Hasslinger (48), Sickingen (49), Bonneval (50), Lancken (51), Trautson (52), Bevern (53) tarafından sevk ve idare edilecekti.

⁷⁸ Feldmarschall – leutnant (FML.) rütbesi ve aynı zamanda Harp Şurası üyeliğiyle Petervaradin muharebesinde yer alan generaller arasında Bonneval, nâm-ı diğer Humbaracı Ahmet Paşa da bulunmaktaydı.

İç siperlerde görevli piyade taburları ise Durlach (54), Wallis (55), Ahumada (56), Marully (57), Alt – Lothringen (58) tarafından sevk ve idare edilecekti.

Dış istihkâmlarda görevli piyade taburları, Heister (59), Alcaudette (60), Faber (61) tarafından sevk ve idare edilecekti.

Habsburg ordusunun yukarıda gösterilen Petervaradin Muharebesi'ndeki ni-zamının dışında Petervaradin Kalesi Löffelholz⁷⁹ taburunun kontrolü altındaydı.

Habsburg ordularına, başkumandan Prens Eugen tarafından verilen ilk emir, Prens Alexander von Württemberg'in Osmanlıların sağ kanadına saldırımları yönün-deydi. Plana göre 6 taburu kontrol eden Prens Alexander von Württemberg'in ateşi başlar başlamaz piyadeler siperlerden dışarı çıkacaklardı. Generaller ise daha bir gün önceden muharebe alanının keşfini yapacaklar, uyumla nasıl bir çıkış hareketi yapacaklarını planlayacaklardı. Piyadelerin sol kanadı ateş etmeye başladığında, ordunun sağ kanadı ileri atılacak ve Osmanlılara buldukları yükseklikte saldırarak; süvari birlikleri ise piyade askerlerinin siper dışına çıktıkları ana kadar büyük ölçüde hareketsiz kalacaklardı. General Ebergony ve birliklerinin görevi ise sağ kanadın yanlarını tutmak ve Osmanlılarla muhtemel bir ikinci karşılaşma için hazır bulunmaktı⁸⁰.

Petervaradin Muharebesi

Yukarıda ifade edilen hazırlık ve planlardan sonra Prens Alexander von Württemberg, 5 Ağustos 1716 tarihinde sabah 7 sularında Osmanlıların sağ kanadına saldırmıştır. Ardından General FZM. Kont von Regal'in komutasında bulunan ordunun sol kanadı ve birinci hat üzerindeki birlikler ileri atılmışlardır. Bu saldırı girişiminden sonra Osmanlılar buldukları mahalli terk ederek dağılmışlardır. Benzer bir harekâtı, General FZM. Kont von Starhemberg ordunun sağ kanadı için uygulamıştır. Osmanlı ordusunun sağ kanadında görülen bu bozulmadan sonra bu defa Maximilian Starhemberg'in kontrolünde bulunan sağ kanattaki piyadelerde yeniçerilerin saldırıları sonucu bir karışıklık⁸¹ ortaya çıkmıştır. Habsburg ordusunun sağ kanadındaki piyadelerde baş gösteren bu bozulma ve düzensizliğin bir benzeri sol kanattaki piyadelerde de ortaya çıkmıştır. Osmanlılar hızla avantajlı bir konum elde etmeye başlamış ve fevkalade güçlü bir şekilde hem

79 Petervaradin Kalesi, FZM. Löffelholz'un kumandasında yaklaşık 8000 kişi tarafından muhafaza edilmekteydi. *Mitteilungen des K. und K. Kriegs – Archivs*, c. V, (1891), s. 242. Die Geschichte der Feldzüge des Prinzen Eugen in den Jahren 1716 bis 1718, ÖMZ., 4. Heft, (1811), s. 6.

80 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 20-22.

81 Habsburgların sağ kanadında bulunan başta Bonneval olmak üzere Lancken, Hoensbroeck ve Wellenstein gibi generallerin Habsburgların onurunu kurtarmak adına verdiği mücadele övgüye değer olmakla birlikte yeterli değildi. Ağır yaralanan Bonneval, maiyetinde kalan birkaç yüz neferle Osmanlı hattını yararak Petervaradin Kalesi istikametinde kaçmayı başarabilmiştir. Bonneval'in Petervaradin muharebesindeki başarılı girişimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wilhelm Zimmermann, *Prinz Eugen der edle Ritter und seine Zeit*, Stuttgart 1838, s. 541. Heinrich Benedikt, *Der Pascha Graf Alexander von Bonneval 1675-1747*, Graz – Wien 1959, s. 31.

1. siper (istihkâm) hattından içeriye sızmışlar hem de 2. siper hattının köşesine tırmanmışlardır. Ancak Browne'un ifadelerine göre Osmanlıların avantaj elde etmeye yönelik bu girişimleri, Ebergony ve Nadatzy'nin komutasındaki sağlı sollu süvarilerin hızla sağ kanadın yardımına koşması üzerine neticesiz kalmış ve piyadeler yeniden düzenlerini tesis etmişlerdir⁸². Piyadeler toparlandıktan sonra yeniden ileri çıkmışlar ve Osmanlıları siperlerden geri püskürtmüşlerdir. Geri püskürtülen ve yaklaşma hendeklerinden atılan Osmanlılar, bir süre sonra kendilerini koruyacakları yüksek bir mevkie ulaşmışlarsa da Habsburg piyadeleri tarafından bir kez daha geri atılmışlardır. Başlangıçta Osmanlıların top atışlarından zarar gören sol kanattaki Habsburg süvarileri, Osmanlılara ait wagenburgların üzerine atılarak onlara önemli bir bozgun yaşatmışlardır. Osmanlılar, muharebe alanında sadece wagenburglarını değil aynı zamanda ordugâhını (Otağ-ı Âsâfi), kançılıyasını, toplarını, her türlü iaşe, teçhizat ve mühimmatını Habsburglara zafer ganimeti olarak bırakmışlardır. Çokça çadır (50.000), nakliye arabası, camus ve deve (2.000) Habsburglar tarafından ele geçirilen diğer ganimetlerdi. Habsburgların muharebe alanında bırakılan iaşe, mühimmat ve teçhizatı ele geçirdiği sırada Osmanlılar, büyük bir gayret içinde Sava Nehri'ne ulaşmanın yollarını aramaktaydılar⁸³.

Browne'un ifadelerine göre Habsburglar, Osmanlılardan küçük ve büyük olmak üzere 168 top⁸⁴; imha edilen ve kaybolmuş olanlar hariç olmak üzere 156

82 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 23. Montecuculi'nin taktiğini bir kez daha icra eden Eugen'in, sol kanatta bulunan hem Pálffy'nin kontrolündeki zırhlı süvari (Kürassier) birlikleri hem de Prens Alexander von Württemberg'in piyadelerini, sağ kanada yeniçerilerin yanlarına saldırmak üzere sevk etmesiyle muharebenin kaderi değişmiştir. Osmanlı sipahilerinin saldırıları karşısında sarsılmayan Eugen'in ağır zırhlı süvarileri, süvari generali Kont Pálffy'nin yönetiminde yeniçerilerin yoğun saflarını kırmıştır. Bu arada toparlanarak zırhlı süvarileri arkalarından destekleyen Habsburg piyade askerleri, Osmanlı süvari birliklerini yeniçerilerin yardımına gitmekten alkoymuşlardır. Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 533-534; Pezl, *a.g.e.*, s. 248-249; Zimmermann, *a.g.e.*, s. 540-541. Bu muharebede, Alman süvarileri yan cenah saldırılarıyla (Flügelschlacht) Osmanlı süvarilerine karşı; merkezdeki Habsburg piyadeleri de hat ve istikametlerini koruyan harp nizamlarıyla (Lineartaktik) yeniçerilere karşı üstünlüğünü kanıtlamıştır. Karagöz, *a.g.m.*, s. 87.

83 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 24-25.

84 Avusturya arşivlerinin verdiği bilgilere göre ele geçirilen top sayısı, 3'ü obüs, 23'ü havan olmak üzere toplam 175'tir. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Alte Feldakten, 341/Türkenkrieg 1716, VIII – 56a. Bu sayıyı teyit eden Zimmermann ve Rocka'dır: Zimmermann, *a.g.e.*, s. 541. Rocka, *a.g.e.*, s. 380. Bununla birlikte yukarıda General Browne'un zikrettiği sayı Kausler tarafından da teyit edilmiştir; Kausler, *a.g.e.*, s. 577. Osmanlı Külliyyatı yazarı Zinkeisen, Pezl ve FAMA bu sayıyı 164 olarak kaydetmiştir. Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 534. Pezl, *a.g.e.*, s. 245. *FAMA*, 189/1716, s. 768. Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, Osmanlı ordusunun muharebe alanında 160 top bıraktığını ifade etmiş; *Nusretname*, vr. 315b. Iorga ise Osmanlılardan elde edilen top sayısını 156 olarak göstermiştir. Iorga, *a.g.e.*, s. 285. Türkçe kaynaklardan iktibasta bulunduğu düşündüğümüz Hammer ve Ponjoulat, ele geçirilen top sayısını 114 olarak belirtmişlerdir. Hammer, *GOR.*, c. VII, s. 208. Baptistin Ponjoulat, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Leipzig 1853, s. 189. Son olarak zikredilen top sayısı (114) Uzunçarşılı ve Mufassal Osmanlı Tarihi'nde de teyit edilmiştir. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/1, s. 122. Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2423. Habsburglar tarafından ele geçirilen toplar, Osmanlıların XVI. ve XVII. yüzyıllarda Macaristan'da giriştiği muharebeler sonrasında elde ettiği harp ganimeti arasında yer almaktaydı. Dolayısıyla Habsburglardan ganimet olarak ele geçirilen toplar, yine ganimet olarak kendilerine terk edilmiştir. Petervaradin Kalesi kumandanı

sancak; 5 tuğ; 3 adet davul ele geçirmişlerdi⁸⁵.

Petervaradin Muharebesi'nde Osmanlıların süvarilerine nazaran piyadele-
rinin daha fazla müşkül anlar yaşadıkları⁸⁶ bilinmekteydi. Browne'a göre Osman-
lıların muharebedeki asker kayıplarının tespit edilmesi mümkün değilse de bu sayı
tahminen, Osmanlı sadrazamı dâhil olmak üzere 30.000⁸⁷ kişi civarındaydı⁸⁸.

Habsburg ordusunun süvarileri, muharebede kendilerinden her istenile-
ni yerine getirdiklerinden dolayı büyük bir şan ve şeref elde etmişlerdir. Bununla
birlikte Habsburgların 4 generali (Lanken, Wellenstein, Honsbruck und Guelen),
muharebede hayatını kaybetmiş; 3 generali (Bonneval, Ô Dwyer ve Schilling) ise
yaralanmıştır. Ayrıca yüksek rütbeli subayların da dâhil olduğu 6.000 ila 7.000⁸⁹
askerin yaralandığı ve hayatını kaybettiği bilinmektedir⁹⁰.

Sonuç

Buraya kadar yapılan incelemeler, 1742 ile 1794 yılları arasında yaşayan Ge-
neral Johann Georg Browne'un, Avusturya Harp Arşivleri'nde bulunan Türk savaşı-
larıyla ilgili yazma eserlerin sahibi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Browne'un yazma
eserlerinin değeri ise 1716 Petervaradin Muharebesi ve sonuçları hakkında verilen
malumatın ayrıntılarından anlaşılmalıdır. Bununla birlikte Browne'un büyük ölçüde
bir kalemden çıktığı anlaşılan yazma eserleri, araştırmacının Avusturya Harp Arşiv-
leri'nin yoğun koleksiyonundan ürkmelerini engellemesi ve bizzat arşiv vesikaları
etüt edilmek suretiyle tertip edilmesi bakımından değerlidir. 18. yüzyılın sonlarında

FZM. Löffelholz'ün ifadeleri için bkz. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Alte Feldakten, 341, Tür-
kenkrieg 1716, VIII – 51. Ludwig Matuschka, *Der Türken – Krieg 1716-1718 – Feldzug 1716*,
Verlag des k. und k. Generalstabes – In Comission bei C. Gerald's Sohn, Wien 1891, s. 204-205.

85 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 26.

86 Prens Eugen, muharebede geri çekilmeyi başarabilen Osmanlı süvarilerinin, yalnız bırakılan ve
iyi yönetilmeyen piyadelere nazaran daha az kayıp verdiğini zikretmiştir. HHStA./Kriegsarchiv
(KrA.)/Alte Feldakten, 341/Türkenkrieg 1716, VIII – 65; *FAMA*, 189/1716, s. 768. Eugen, söz
konusu kanaate 10 Ağustos 1716 tarihinde bir Osmanlı kaçgınının ifadeleri üzerine varmıştır.
Sözü edilen firari, Habsburgların Osmanlıları peşlerinden saldırmaya devam etmeleri halinde,
süvarilerin de çok fazla kayıp verecekleri düşüncesindeydi. Matuschka, *a.g.e.*, s. 203.

87 *FAMA*, Pezl ve Buchmann da Osmanlıların muharebede kaybettiği asker sayısını 30 bin olarak
kaydetmişlerdir. *FAMA*, 189/1716, s. 770; Pezl, *a.g.e.*, s. 245. Buchmann, *a.g.e.*, s. 171. Ancak
Iorga, Bancalari ve Anger gibi yazarlar, Osmanlıların kaybettiği asker sayısının 6 bin olduğunu
ifade etmişlerdir. Iorga, *a.g.e.*, s. 285. Bancalari, *a.g.e.*, s. 51. Anger, *a.g.e.*, s. 925. Uzunçarşılı,
ölen asker sayısını 6-7 bin olarak göstermiştir. Uzunçarşılı, c. IV/1, *a.g.e.*, s. 122.

88 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 26.

89 Matuschka ölü sayısını 2122, yaralı sayısını ise 2357 olarak göstermiştir. Matuschka, *a.g.e.*, s.
206. Zimmermann bu sayının 8 bin; Zimmermann, *a.g.e.*, s. 541. Buchmann, 5 bin; Bertrand Mi-
chael Buchmann, Österreich und das Osmanische Reich, Wien 1999, s. 171. *FAMA* ve Pezl ise 4
bin civarında olduğu görüşündedir. *FAMA*, 189/1716, s. 770. Pezl, *a.g.e.*, s. 245.

90 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 27.

yaşamısına rağmen tarihi geçmişle bağını koparmayan Browne, özellikle Habsburg orduları başkumandanı Prens Eugen'in orijinal raporlarından ilham almış ve iyi bir asker olduğunu elde ettiği kariyeri ve başarılarıyla göstermiştir. General Browne'un Prens Eugen'den örnek aldığı teyit eden en önemli husus, 1789 yılında Belgrad Kalesi'ni Osmanlılardan geri almaya yönelik gerçekleştirdiği operasyonlarıdır. Nitekim Avusturya kaynakları⁹¹, bir süreliğine de olsa kalenin Habsburgların kontrolünde kalmasında Browne'un önemli katkılarının olduğu düşüncesindedir.

Browne Petervaradin Muharebesi'yle ilgili yazma eserinde, yukarıda ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere, Habsburgların 1716 sefer yılı hazırlıkları, Osmanlı ordusuna yönelik aldığı askerî ve lojistik tedbirleri, harp öncesinde Habsburg ordusunun harp nizamı (Ordre de Bataille) ve operasyonları hakkında dikkate şayan bilgiler vermiştir. Bununla birlikte Prens Eugen'in Petervaradin Muharebesi'ndeki ordusunu sevk ve idare ediş şeklini ve muharebeden sonra elde ettiği muazzam başarının ayrıntıları hakkında da önemli tespitlerde bulunmuştur.

Browne, 1716 seferiyle ilgili yazma eserinde Osmanlılarla ilgili beklenenin aksine ayrıntılı bilgiler verememiştir. Bununla birlikte Osmanlıların Petervaradin Muharebesi öncesindeki yürüyüş güzergâhları, asker sayıları, harp teçhizatları ve muharebe sonrasındaki zayıatları hakkında bilgiler verdiği görülmüştür. Lakin Browne, Osmanlı ordusunun askeri gücü hakkındaki incelemelerinde sadece casuslardan gelen haberlere itibar ederek makul bir yaklaşım sergileyememiş; neticede Osmanlı askeri gücü, savaş düzeni ve taktikleri hakkında hatırı sayılır bir izahatta bulunamamıştır.

Petervaradin Muharebesi, bundan önceki muharebelerden çok daha kısa sürmesine rağmen hem Osmanlı Devleti'nde bıraktığı etkileri hem de Habsburgların bundan sonra girişeceği muharebeler için moral ve güç vermesi açısından büyük bir önem arz etmiştir. Muharebenin Osmanlılar tarafından kaybedilmesinde, aynı anda iki cephede sefere çıkılması başta olmak üzere, yeterli mühimmatın ve askerinin zamanında sevk konusunda başarılı olunamayışı, Habsburgların taarruzuna Osmanlı sadrazamının cevap verme konusunda geç kalması ve nihayet Prens Eugen'in taktiklerine yönelik ciddi herhangi bir önlemin alınamayışı etkili olmuştur.

Petervaradin Muharebesi'nde elde ettiği başarıyla moral bulan Eugen, Temeşvar Kalesi'nin kuşatılması için hazırlıklarını başlatmış, FM. Pálffy'nin süvarileri ve Prinz Alexander von Württemberg'in 12 piyade taburu ile birlikte Tissa Nehri üzerinden Temeşvar istikametine hareket etmiştir. Prens Eugen, Banat'ın kilidi konumunda ve 164 yıldır Osmanlıların hâkimiyetinde olan Temeşvar'ı da bir buçuk ay süren bir kuşatmadan sonra Osmanlılardan almıştır (16 Ekim 1716). Habsburgların, elde ettikleri bu başarıyla yetinmeyecekleri aşikârdı. Nitekim 1716 sefer yılı başla-

91 Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterrich*, c. II, Wien 1857, s. 165. Ayrıca teyiden bkz. dipnot 6.

rından beri Belgrad Kalesi'ni ele geçirme hayaliyle operasyonlarını sürdüren Eugen, 1717 sefer yılında, kendisine has askeri taktik ve yöntemleriyle Dârü'l-cihâd'ı Osmanlıların elinden almayı başarmıştır (16 Ağustos 1717).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Avusturya Arşiv Belgeleri

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Alte Feldakten, 341/Türkenkrieg 1716

VIII – 51; VIII – 56a; VIII – 58; VIII – 65.

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Kriegskarten

Peterwardein 1716, H III d 906.

Avusturya Arşivleri Almanca Yazmalar

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 10; (1687-1690).

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 11, (1697).

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718).

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 22; Türkenkrieg 1738 Rus Cephesi.

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 24; Beilagen zu der Kriegsgeschichte von Jahr 1736 et 1737 - Rus Cephesi Appendix - H.H.H.

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 24; Beilagen zu der Kriegsgeschichte von Jahr 1736-1737 - Bosna Cephesi.

HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS. Kg. No. 23-1; Türkenkrieg 1739.

Almanca Gazeteler

Die europäische FAMA, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt, Der 189. Teil, 1716, s. 759-772.

Türkçe Yazmalar

Ahmed b. Mahmud (Göynüklü), *Tarih*, Berlin Staatsbibliothek, Ms.or.quart, nr. 1209.

Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. II, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2013.

Mustafa Öksüz, *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-Tevârih Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidi Metni*, Mimar Sinan GSÜ. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Topal, Mehmet, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme-Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Viyana Müzesi/Wien Museum

HMW 62084.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ágoston, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Allgemeine Deutsche Biographie, c. III, Leipzig 1876.

Anger, Hilbert *Geschichte der k. k. Armee*, Wien 1887.

Arneth, Alfred Ritter von, *Prinz Eugen von Savoyen (1708-1718)*, II, Wien 1858.

Bancalari, Gustav, *Prinz Eugen*, Salzburg 1880.

Baysun, M. Cavid, "Ali Paşa, Damad", *DİA*, c. I, İstanbul 1978, s. 328-330.

Benedikt, Heinrich, *Der Pascha Graf Alexander von Bonneval 1675-1747*, Graz – Wien 1959.

Beydilli, Kemal, "Ziştovi", *DİA*, c. 44, (2013), s. 467-472.

Beydilli, Kemal, İsmail Erünsal, "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)", *Belgeler*, XXII/26 (2001)'dan ayrı basım, Ankara 2002.

Broucek Peter, Erich Hillbrand, Fritz Vesely, *Prinz Eugen – Feldzüge und Heerwesen*, Wien 1986.

Buchmann, Bertrand Michael, *Österreich und das Osmanische Reich*, Wien 1999.

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. V, İskit Yayınevi, İstanbul 1971.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972.

Deutscher Biographischer Index, c. I, Oxford-Paris 1986.

Die Geschichte der Feldzüge des Prinzen Eugen in den Jahren 1716 bis 1718, ÖMZ., IV. Heft, (1811), s. 3-52.

Djuric-Zamolo, Divna, “Belgrad”, *DİA.*, c. V, (1992), s. 407-409.

Emecen, Feridun, “Ali Paşa, Sürmeli”, *DİA.*, c. II, s. 427.

Ertaş, M. Yaşar, *Mora'nın Fethinde Osmanlı Sefer Organizasyonu (1714-1716)*, (Doktora Tezi), İstanbul 2000.

Fenzl, Otto, *Zustandekommen, Vorbereitungen und Durchführung des Türkenkriegs 1716-1718*, (phil. Diss.), Wien 1950.

Feridun Dukakinzade, *1714-1718 Türk – Avusturya Venedik Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.

Geschichte der Feldzüge Prinzen Eugen von Savoyen, vom Jahre 1716 bis zum Frieden von Passarowitz 1718, ÖMZ., Ersten Jahrgang, 4. Heft, (1808), s. 501-534.

Gökpinar, Bekir, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2014.

Hammer, Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches 1699-1739*, c. VII, Pest 1831.

Hayne's Biographisches Lexikon, Leipzig 1884.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ağırlık Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

Iorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), c. IV, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Karagöz, Hakan, “Petervaradin Muharebesi'nde (1716) Habsburgların Osmanlılardan Ele Geçirdiği Silahlar ve Harp ve Teçhizatı”, *Tarih Dergisi*, Sa. 59, (2014/1), İstanbul 2014, s. 79-112.

Kausler, Friedrich von, *Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen*, Freiburg 1839.

Kerchnawe, Hugo, *Prinz Eugen von Savoyen*, Amsterdam – Berlin – Wien 1944.

Kleindel, Walter, *Österreich Daten, zur Geschichte und Kultur*, Ueberreuter, Wien-Heidelberg 1978.

Kroener, Bernhard R. “Prinz Eugen und die Türken”, *Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit*, (1986), s. 113-125.

Leben des Reichsgrafen Georg von Browne, (Frsz. terc. L. Schubert), Riga 1795.

- Martens, Carl von, *Allgemeine Geschichte der Türkenkriege in Europa von 1356 bis 1812*, Stuttgart 1829.
- Matuschka, Ludwig, *Der Türken – Krieg 1716-1718 – Feldzug 1716*, Verlag des k. und k. Generalstabes – In Comission bei C. Gerald's Sohn, Wien 1891.
- Militär – Conversations Lexikon*, c. I, Leipzig 1833.
- Mitteilungen des K. und K. Kriegs – Archivs*, c. V, Wien, 1891.
- Neue Deutsche Biographie*, c. II, Berlin 1955.
- Neue Deutsche Biographie*, c. IXX, (ed. Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften), Berlin 1998.
- Neueste in Kürze gebrachte Lebenbeschreibung des Prinzen Eugens von Savoyen*, Prag 1779.
- Odenthal, Josef, *Oesterreichs Türkenkrieg 1716-1718*, Düsseldorf 1938.
- Orts-, Namen- und Sach-Register*, Verlag des k. und k. Generalstabes, Wien 1892.
- Östr. Militär-Konversations-Lexikon, Herausg. von Hirtenfeld u. Dr. Meynert, I. Bd., Wien 1851.
- Pezl, Johann, *Eugens Leben und Thaten*, Wien 1791.
- Ponjoulat, Baptistin, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Leipzig 1853.
- Prinz Eugen und das barocke Österreich*, (Hrsg. von Karl Gutkas, Gottfried Stangler, Susanne Dressler, Thomas Karl, Hildegard Leitgeb) Wien 1986.
- Rocka, Johann, *Kriegs und Friedens Geschichte zwischen der Krone Hungarn und der ottomanischen Pforte seit dem Jahre 1526*, Ofen 1785.
- Spuler, Bertold, “Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)”, I, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, c. XI, H. 1 (1935), s. 53-115.
- Sybel, Heinrich von, *Prinz Eugen von Savoyen – Drei Vorlesungen*, München 1861.
- Urbanski, Hans von, *Prinz Eugen*, Wien 1986.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, TTK, Ankara 1995.
- Wielandt, F., *Gewichte und Maße*, In Aubin Zorn I, 1971.
- Wurzbach, Konstant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, c. II, Wien 1857.
- Wurzbach, Konstant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, c. LII, Wien 1885.
- Zimmermann, Wilhelm, *Prinz Eugen der edle Ritter und seine Zeit*, Stuttgart 1838.

EXTENDED ABSTRACT

To identify the identity and military career of General Johann Georg Browne (1742 - 1794), whose manuscripts are available in the Austrian Archives, is one of the first objectives of this study. However, due to some confusion over the name caused by the fact that several generals are referred to as Browne in the literature, we had some difficulty establishing whether the owner of the manuscripts, General Johann Georg Browne, was the true owner of those manuscripts available in the Austrian archives. Concerning this issue, the problem was solved upon examination of the short notes included in the texts by Johann Georg Browne himself about the legacy and military ranks he acquired at certain times which can be seen in his collections of manuscripts available in the archives. This study aims to find out the true owner of those manuscripts and it also deals with revealing the identities of the other generals of the name Browne and includes short biographies of them. I first give information about Johann Georg Browne, whose is the sole owner of the manuscripts, in order not to confuse him with Baba Browne (1698-1792). Secondly, I give some information about Maximillian Ulysses Reichsgraf von Browne with same name as Browne who was born in Basel in 1705. It has been mentioned that Maximillian Brown, who was an Austrian and achieved the rank of Field Marshal, participated in both the Lehistan succession wars and the Turkish wars between 1734-1739, and finally, he was wounded in the Seven Years Wars and died in Prague in 1757. Another general also under the same name Browne was FML. Philipp Georg Graf von Browne who was born in Italy in 1727 and died in Bohemia in 1803 is also mentioned. The first and most important thing distinguishing Johann Georg Browne from other generals of the same name was that he published works on the Turkish wars, whereas the other generals did not write about the Turkish wars. The second important point is that Johann Georg Browne had the rank of Field Marshall- Lieutenant or Feldzeugmeister when he wrote his works. The fact that Browne wrote his military ranks at the top of his writings as well as their dates gives no room for doubt about the true owner of those manuscripts and the true identity of the author of those works. For instance, Brown wrote his military rank of Field Marshall- Lieutenant until 1789 at the top of his manuscript about the military campaigns staged between 1716-1718 and he also put the date of writing of this manuscript, namely 10 January 1788. As his military career reveals, Johann Georg Browne was a Field Marshall-Lieutenant during the campaigns of 1716-1718.

Johann Georg Browne, who lived between February 18, 1742 and October 14, 1794, was named after Kaiser Joseph II (1780-1790), was the son of a Russian Field Marshall, and was granted the title of Count of Reich by Joseph.

Johann Georg Browne, as the eldest son of his father, started his military career in 1758 as a Lieutenant (Fähnrich) in the 28th infantry regiment and he was

in Torgau in 1760. He participated in the battles of Freiberg in 1762. His military ranks are as follows: He was the Captain (Hauptman) in the battles of the Seven Years Wars (1756-1763), Major in 1767, Colonel (Oberst) in 1769, General Major on April 25, 1775, Field Marshall on June 26, 1786, and finally, he became Feldzeugmeister on 19 October 1789. It is known that he contributed a lot to taking back of the Fortress of Belgrade captured by Raizenstadt. Browne, who served in the French Revolutionary battles for a short time, was called by the Habsburg administration to the Imperial War Council (Hofkriegsrat). He wrote a memoir in French, some of which was printed. Another aim of this study is to explain and discuss the history, content and value of the manuscripts on the Ottoman-Habsburg Battles written by Johann Georg Browne available in the Austrian archives. In this part of the study, I will try to explore the first manuscript of General Browne on the Turkish wars which is very important for the research and researcher on Ottoman-Habsburg relations. The said manuscript deals with the Ottoman-Habsburg relations which took place in the aftermath of the Second Siege of Vienna between 1687-1690 and later developments are mentioned as well. It also examines and includes the classification and indictments of the Battle of Zenta faced by both empires before the Karlowitz Peace Treaty in 1697 in which the Ottomans had a defeat. It mentions the period 1716-1717 (including the campaigns of the Habsburg army against the Ottomans, which began in 1716 and were led and directed until 1718), the period 1737-1739 (battles that began on the Russian front in 1736 and continued on both Russian and Habsburg fronts from 1737 until 1739), and subsequent peace negotiations / treaties, and those manuscripts on campaigns are to be discussed.

I will also explore the manuscripts, which are of great importance for the researchers on the Ottoman-Habsburg relations and most of which are included in the records of the Austrian War Archives, including the correspondence concerning the Ottoman/Habsburg battles between 1687-1739 such as the military/logistic activities of the armies. These manuscripts give us remarkable information about the peace treaties signed by both parties.

These manuscripts have inestimable value for those who will investigate and carry out research on the Ottoman - Habsburg political, military and diplomatic relations.

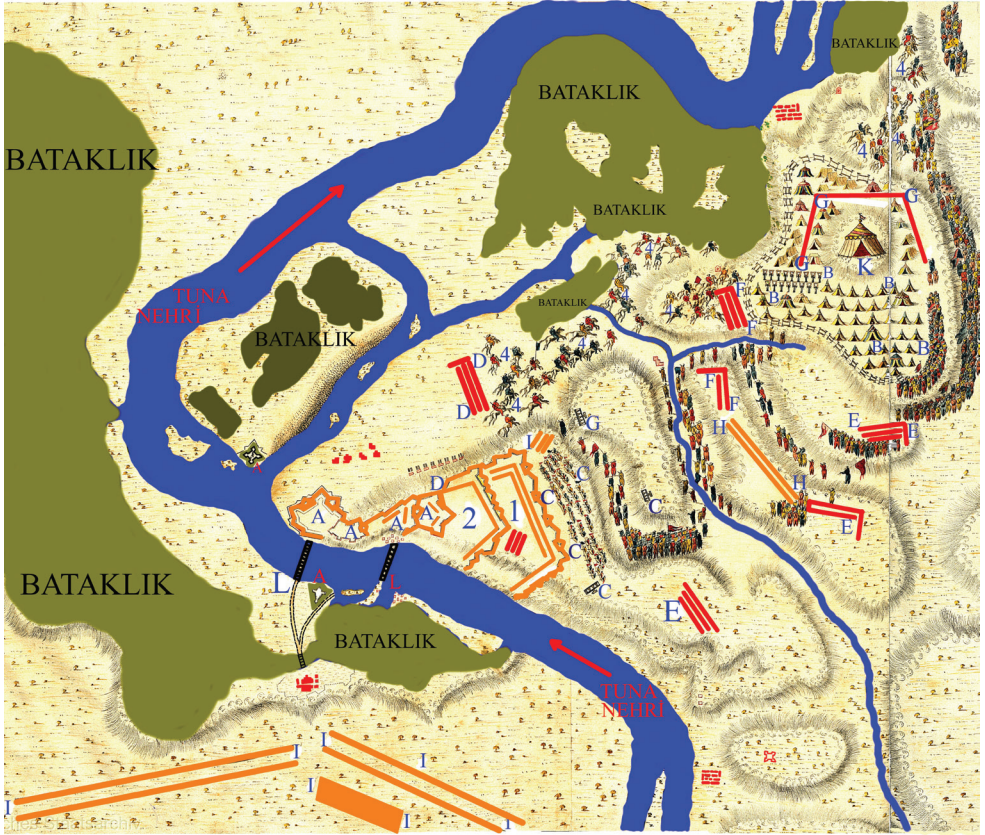
Browne's manuscripts will attract the attention of experts in the field with his poignant and clear-cut writing style and they will help those researchers not to get lost in the complexity of the Austrian War Archives' extensive document collection. Such researchers will greatly benefit from Browne's manuscripts.

According to the data of General Browne's 1716 manuscript, this study will also deal with the battle of Petrovaradin as a case study in the Ottoman Habsburg

battles after the Second Siege of Vienna. The Ottomans planned to capture the Habsburgs-controlled Petrovaradin in 1716 in order to erase the negative effects of the Karlowitz Peace Treaty, but they experienced a heavy defeat similar to the one they had experienced in the battle of Zenta in 1697. It has been observed that Browne's manuscript on the Battle of Petrovaradin shows how the Habsburgs prepared for the 1716 campaign, the measures taken by the Ottoman army, and the war order and operations of the Habsburg army prior to the war. Furthermore, it has also been discussed how Prince Eugen led and commanded his army in the battle of Petrovaradin and the details of his enormous success after the battle. Although the battle of Petrovaradin lasted much shorter than the previous battles, it had greater impact on both sides: the Ottomans and the Habsburgs. It was very significant for the Habsburgs from the perspective of morale and power for the upcoming war undertakings. The reason why the Ottomans lost the battle was the lack of sufficient ammunition and timely dispatching of the troops, especially simultaneous expeditions on two fronts. I could also state that another major reason for the loss or defeat on the Ottoman side was that the Ottoman grand vizier was late in responding to the Habsburgs' offensive and no serious measures were taken against Prince Eugen's tactics. In addition to these reasons, it can be stated that the prudent approach of Prince Eugen, the ingenious general of the Habsburgs, took important steps in financial and military preparations about a year and a half before the start of the battles.

All the research investigation reveals that General Johann Georg Browne, who lived between 1742 and 1794, was the owner of manuscripts in the Austrian War Archives related to the Turkish wars. It could be stated that the value and importance of Browne's manuscripts will be understood from the details of the information given about the 1716 Battle of Petrovaradin and its consequences. Moreover, it is obvious that Browne's manuscripts were penned by a sole author. His manuscripts will help those would-be future researchers have an easy access to the documents in the Austrian Archives which comprise a dense and complicated collection. Although he lived in the late 18th century, Browne remained in touch with the historical past, and was inspired by the original reports of Prince Eugene, the Commander-in-Chief of the Habsburg armies, and his military career and achievements as a soldier are good proof of it. General Browne took Prince Eugene as a role model because of his historical past. In particular, the operations Eugene carried out in 1789 to reclaim Belgrade from the Ottomans inspired Browne greatly. According to German sources, General Browne played a significant role in keeping the fortress under the control of the Habsburgs, though it was only for a while.

Ekler

Harita 1. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/Kriegskarten, Peterwardein 1716, H III d 906.

Harp Planı Çizelgesi (Harita-1)

A-Petervaradin Kalesi ve istihkâmları; 1/2 numaralı siperlere ikame edilmiş piyadelerin yeri.

B-Süvari generali Johann Pálffy'nin harekâtından sonraki Osmanlı ordugâhının konumu (2 Ağustos 1716).

C-Osmanlıların Habsburg istihkâmları karşısındaki yaklaşma hendekleri ve bataryaları.

D-Habsburg ordusunun sol kanadı. Habsburgların Osmanlı süvarilerine (No. 4) saldırarak onları geri püskürttükleri yer.

E-Habsburgların sağ kanadındaki süvarilerinin, yeniçerileri ordugâhları istikametinde geri püskürttükleri yer.

F-Osmanlıların wagenburglarına saldıran Habsburgların sol kanattaki süvarileri.

G-Habsburg süvarilerinin muharebeden sonra Osmanlı ordugâhında aldığı nizam.

H-Taraflar arasındaki muharebeden sonra Habsburg piyadelerinin aldığı nizam.

I-Habsburg ordugâhının muharebeden sonra (6 Ağustos 1716 tarihinde) aldığı düzen.

K-Birinci karşılaşmada Habsburglardan ele geçirilen esirlerin de bulunduğu Osmanlı sadrazamının çadırı.

L-Tuna'daki iki tombaz köprü.

Tablolar**Habsburgların Tuna Nehri Boyunca Kurduğu Savunma Hattına İkame Ettiği Piyade ve Süvari Birlikleri¹**

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Guttenstein	1	Cronsfeldt	7
Hasslinger	1	Savoie Dragonu ²	7
Guido Starhemberg	3	Württemberg ³	7
Bevern	2	Toplam	21
Lanken	2		
Toplam	9		

Tablo 1. Peşte'nin altında yer alan Vetsche'de, Tuna'nın sol kıyısında, FZM. Regal ve FML. Lanken'in yönetiminde yer alacak olan piyade ve süvari birlikleri⁴.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Gschwind	2	Falkenstein	7
Alt-Württemberg	3	Martigny	7
Fried Württemberg	2	Hautois	7
Guelen	2	Lobkowitz	7
Trautson	2	Savoie Emanuel	7
Toplam	11	Batee Dragoner	7
		Schönborn	7
		Toplam	49

Tablo 2. Baja'da süvari generali Kont von Martigny ve maiyetindeki generallerin (Hautios Lobkowitz, Grave ve Bonneval) komutasındaki piyade ve süvari birlikleri⁵.

92 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 3-7.

93 Felemenk diyarından gelerek orduya Zenta'da katılmışlardır.

3 Felemenk diyarından gelerek orduya Zenta'da katılmışlardır.

4 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 3.

5 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 3-4.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Bagny	3	Darmstadt	7
Regal	3	Palfy	7
Alt-Lothringen	2	Croix	7
Durlach	2	Jörger Dragoner	7
Wallis	2	Galbes Dragoner	5
Ahumada	1	Rabutin Dragoner	7
Marully	1	Bareuth	7
Toplam	14	Toplam	47

Tablo 3. Bacz'ta General Montecuculi, Ahurmada, Croia ve Schilling'in komutasındaki piyade ve süvari birlikleri⁶.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Heister	3	Hannover	7
Wetzel	3	Caraffa	3
Jung-Daun	2	Toplam	10
Alcaudette	1		
Faber	1		
Toplam	10		

Tablo 4. Esseck ve Buccowar'da süvari generalleri Kont Nadatzy, Galbes ve Jung-Daun'un komutasındaki piyade ve süvari birlikleri⁷.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Alt-Daun	3	Grave	7
Loeffelholz	2	Toplam	7
Harrach	3		
Bonneval	3		
Toplam	11		

Tablo 5. Futack'taki⁸ süvari ve piyade birlikleri.

6 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 4-5.

7 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 5.

8 Futack, Neusatz (Macaristan/Petervaradin'de)'ın batısında, Tuna'nın sol kıyısında yer alan bir şehirdir. *Orts-, Namen- und Sach-Register*, s. 307. Söz konusu bölge Habsburg ordusunun 2 Tem-

1716 PETERVARADİN MUHAREBESİ

Süvari/Bölük	Adedi
Montecuculi	7
Zollern	7
Toplam	14

Tablo 6. Varad (Grosswardein)'daki birlikler⁹.

Süvari/Bölük	Adedi
Mercy	7
Viard	7
Toplam	14

Tablo 7. Csongrad'da General Viard komutasındaki birlikler¹⁰.

Süvari/Bölük	Adedi
Uhlefeldt	7
Cordua	5
Morais	5
Toplam	17

Tablo 8. Onoth'da General Hochberg'in komutasında, Szegedin üzerinden Petervaradin'e yürüyecek olan süvari birlikleri¹¹.

muz 1716 tarihinde tüm birlikleriyle bir araya geldiği ordugâhı olmuştur. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 5.

9 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 6.

10 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 6.

11 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 6.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Neipperg	2	Althan Dargoner	7
Alexander	3	St. Amour	7
Palfy	3	Spleny (Husar) ¹²	5
Toplam	8	Esterhazy (Husar) ¹³	5
		Nadazty	5
		Ebergony	5
		Baboczay	5
		Toplam	39

Tablo 9. Szegedin’de General Prens Alexander Württemberg ve Veterany’nin komutasındaki süvari ve piyade birlikleri¹⁴.

Piyade/Tabur	Adedi	Süvari/Bölük	Adedi
Virmont	2	Steinville ¹⁵	7
Ottokar Starhemberg	1	Neuburg ¹⁶	7
Browne	1	Toplam	14
Toplam	4		

Tablo 10. Erdel’deki süvari ve piyade birlikleri¹⁷.

12 Orduya sonradan katılmışlardır.

13 Orduya sonradan katılmışlardır.

14 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 7.

15 Temeşvar kuşatması sırasında orduya katılabilmişlerdir.

16 Temeşvar kuşatması sırasında orduya katılabilmişlerdir.

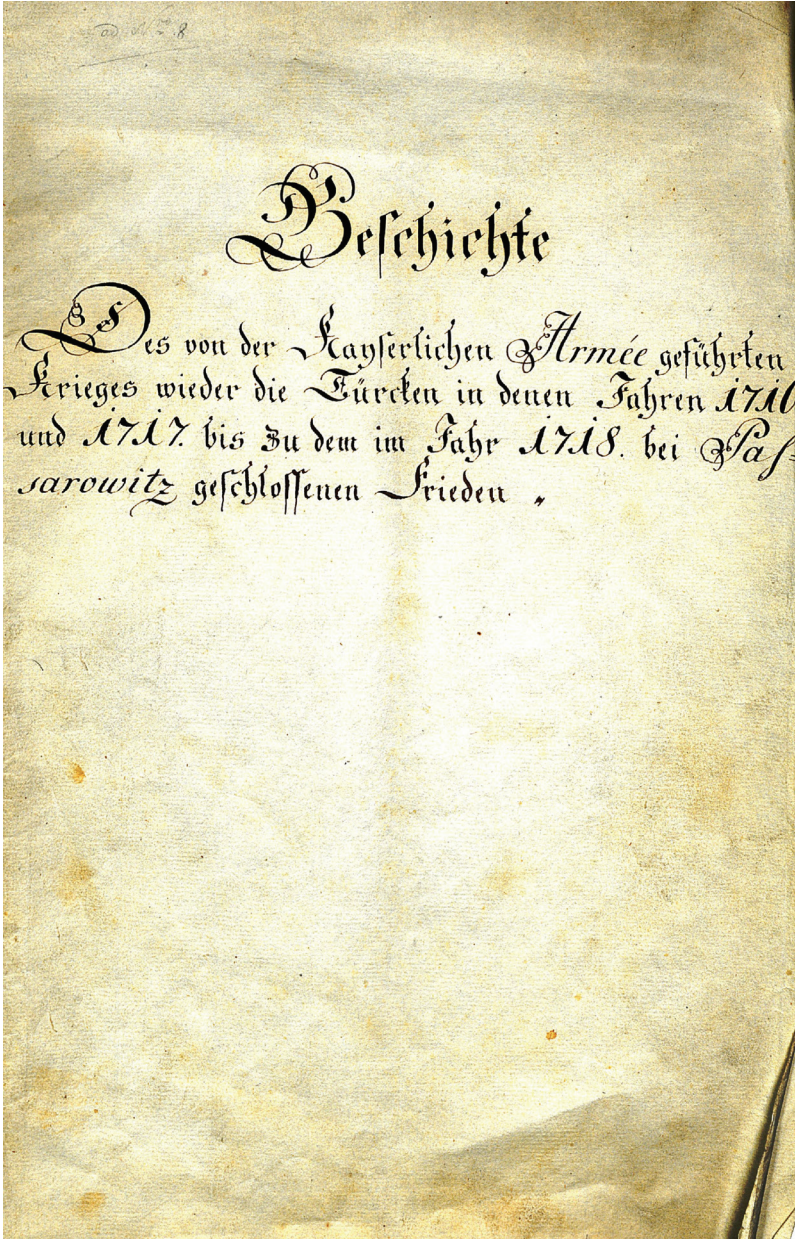
17 HHStA./Kriegsarchiv (KrA.)/MS-Kg. Nr. 17/Türkenkrieg 1716, s. 7.

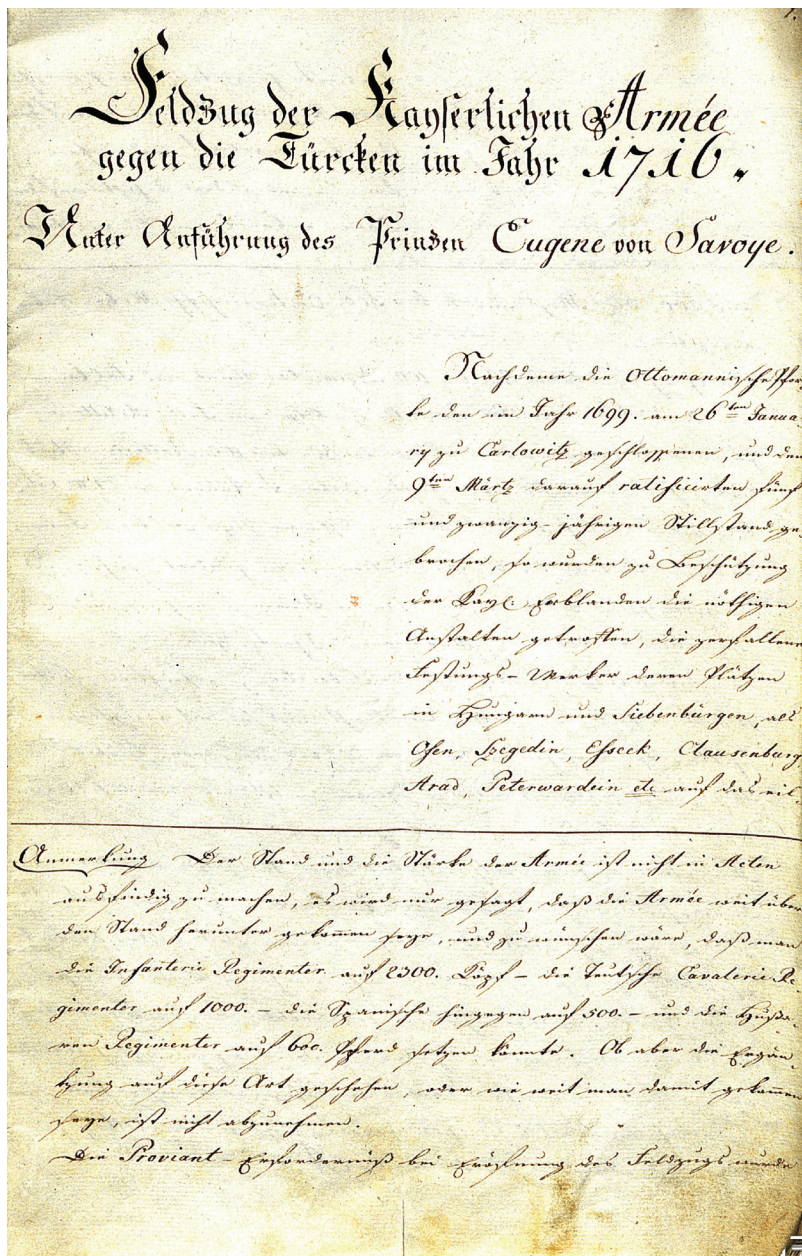
Resim-1. Johann Georg Graf von Browne - 1789¹⁸

18 Wien Museum, HMW 62084.

Belgeler

Belge-1. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); Yazmanın Kapak Sayfası.

Belge-2. HHStA./Kriegsarchiv (KrA.), MS. Kg. No. 17, (1716-1718); Yazmanın İlk Sayfası.

TÜRKİYE’DE HARF DEVRİMİ’NİN ARDINDAN TEK KİTAP KANUNU VE TİCARİ OLUŞUMLAR

Niyazi Çiçek*, Nurhan Kabakulak**

*Prof. Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

* Uzman, Yeditepe Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı, İstanbul, Türkiye

Öz

Harf Devrimi'nin ardından basımevlerinin düştükleri darboğaz, yayımlanan eserlerin kalitesini olumsuz yönde etkilemiş, ilk zarar gören yayın türlerinden biri de ders kitapları olmuştur. Kullanılan kalitesiz kâğıtlar, dizgi ve baskıda özensizlik ile dağıtımda yaşanan sorunlar, ders kitabı basan kitapçılarla ilgili şikâyetleri artırmıştır. Bu makalede, belirtilen şikâyetleri yakından takip eden hükümet yetkililerinin almaya çalıştığı önlemler ve buna karşı basımevlerinin tutumu incelenmiştir. Özellikle okullarda ders kitaplarıyla ilgili problemler ortaya çıkınca, gerek Cumhuriyet Halk Partisi üyeleri ve gerekse Maarif Vekâleti yetkilileri alınabilecek önlemler üzerine görüşmeler yapmıştır. Düşünülen tedbirlerden biri, bütün okullarda tek kitap uygulamasına geçilerek, her yerde aynı kitapların okutulması şeklindeydi. Vekâletin karar vereceği kitapların tedariki ise ihaleyle belirlenecek bir yüklenici marifetiyle gerçekleştirilecekti. Bu durumdan hiç hoşnut olmayan basımevleri, hem gazetelerde yapılan haberlerle hem de yetkililerle doğrudan görüşerek, Hükümetin bu işten vazgeçmesini, aksi halde bu uygulamanın kendilerine zarar vereceğini yüksek sesle dile getirmeye çalışmışlardır. Devlet'in kararlı olduğu görülünce, geri adım atarak, tutum değiştirmişlerdir. Tek başlarına bu işin altına giremeyeceklerini anlayan matbaacılar ve kitapevleri, durumu lehlerine çevirmek için aralarında güç birliği yapmaya karar vermişlerdir. Okul kitapları basanlar ile satanların iki ayrı grup oluşturduğu görülmüştür. Basım işiyle uğraşan matbaacılar daha önce kurdukları Türk Kitapçılığı Limitet Şirketini tekrar canlandırmışlardır. Okul kitaplarının satış ve dağıtım işiyle uğraşan kitapevleri ise Kitapçılar Kooperatifi adıyla ayrı bir ortaklık kurmuştur. Kooperatifin başkanlığına ise aynı zamanda Kitapçılar Cemiyeti Başkanlığını yürüten Suudi Bey getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harf Devrimi, İstanbul Kitapçıları, Okul Kitapları, Tek Kitap Kanunu, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, Kitapçılar Kooperatifi.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Niyazi Çiçek, ncicek@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 07.11.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 18.12.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19017

Cite this article as: Çiçek, Niyazi; Kabakulak, Nurhan, “Türkiye’de Harf Devrimi’nin Ardından Tek Kitap Kanunu ve Ticari Oluşumlar”, Turk J Hist sayı 70 (2019), s.89-115.

*STANDARD BOOK LAW AND COMMERCIAL ORGANIZATIONS
AFTER THE ALPHABET REFORM IN TURKEY*

Abstract

The bottlenecks of the printing houses after the Alphabet Reform adversely affected the quality of published books, the first of which were textbooks. Due to the problems of distribution, the use of poor paper, the lack of stringency, and oppression, complaints about bookstores increased during this period. In this article, the measures taken by the government authorities of the time who closely followed the complaints mentioned, and the attitude of the printing houses against these measures are examined. It was particularly when complaints about the school textbooks increased that both the members of the Republican People's Party and the officials of the government's wing discussed the measures that could be taken. One of the measures considered was the practice of one book in all schools and the same books everywhere. The procurement of the books approved by the Ministry of Education was to be carried by a contractor determined by the tenderer committee. Not being pleased with this situation at all, the publishing houses held direct negotiations with the officials to persuade them to give up such a practice and struggled to have their voices heard in the papers. When the state was found to be very determined on the issue, printers and bookstores, who understood that they would not be able to conduct this business alone, decided to join forces to turn the situation into their favor. It was seen that the sellers and the printers of school books formed two separate groups. The printers involved in the printing business revived the previously established Turkish Bookselling Limited Company. The bookstores dealing with the sale and distribution of school books established a separate partnership under the name of the Bookstore Cooperative. Suudi Bey, who was already the President of the Association of Bookstores, was appointed to the chairman of the cooperative.

Keywords: Alphabet Reform in Turkey, Istanbul Bookstores, Printing Houses, Textbook, Standard Book Law, Turkish Bookselling Limited Company, Bookstores Cooperative.

Giriş

Türkiye’de Harf Devrimi’nin doğrudan etkilediği alanlardan birinin matbuat olduğu bilinmektedir. Devrim’in ardından başta İstanbul’daki basımevleri olmak üzere bütün matbaalar büyük zorluk çekmiştir¹. Arap harfleriyle basılmış olan kitapların satılmayıp elde kalması, Latin harflerinin hemen tedarik edilememesi gibi sebeplerle darboğaza düşen basımevlerinin bir kısmı kapanacak hale gelmiş, bazıları aşırı borçlanarak kredi batağına saplanmış, birkaçı da ortaklıklar kurup güç birliği yaparak zor şartları atlattırmaya çalışmıştır². Bu sıkıntılı süreci aşmak için sık sık devlet yetkililerinin kapısını çaldıkları da bilinen bir gerçektir.

Matbuata doğrudan tesir eden yazı değişikliğinin artçı sarsıntıları okul kitaplarının basım ve dağıtımında da etkisini göstermiştir. Arap harfleri kullanımdan

1 Osman Akkil, *Cumhuriyet’in İlanı Sonrası Türk Kitap Yayıncılığının Gelişimi ve Devlet-Özel Sektör İlişkisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2009, s. 17.

2 Naci Kasım, *Matbuat Buhranı*, Türkiye Neşriyat Yurdu, İstanbul 1929, s. 7-9.

kaldırıldığı için yıl içinde satılmayan okul kitapları tamamen işe yaramaz hale gelmişti. Bunun üstüne, kabul edilen yeni harflerle okul kitabı basılsa da hemen ardından harflerin tadilata uğrayıp değişmesiyle, ilk basılanların okullardan geri iade edilmesi, böylece kitapların satılmayıp elde kalması, basımevlerine ikinci bir darbe olmuştu.

Oysa, basılacaklar önceden belirli ve müşterisi de hazır olan okul kitapları, çoğu basımevi için ayakta kalmayı sağlayan önemli bir sektördü. Devamlılığı bulunan bir ticari alan olduğundan tüm olumsuzluklara rağmen yine de okul kitaplarının mali sıkıntıları aşmada kurtarıcı rolü önemliydi. Okul kitaplarının basım ve dağıtım işini Devlet yönettiğinden, hangi kitaptan ne kadar basılacağı ve satış fiyatları Maarif Vekâletince önceden belirlenip, matbaalara bildiriliyordu.

Özellikle bu kitapları basarak ayakta kalmaya çalışan matbaalar, Devlet'in koyduğu düşük satış fiyatları yüzünden kâr oranlarının azalmasıyla yeni kitap basmakta zorlanmışlardır. Ucuza kitap satışı ve kâr marjlarının düşmesi, basımevlerine göre yayın kalitesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Kâğıt kalitesi yanı sıra baskı ve cilt işlerinin harc-ı âlem olması, yetkilileri birtakım önlemler almaya yöneltmiştir. Bu önlemlerin ilki ders kitaplarının basım ve dağıtım işini, basımevlerinin keyfi tutumuna bırakmadan Devlet'in kendi kontrolünde yapmak istemesi şeklindeydi. Böylece hem bunların hangi kalitede basılması gerektiği belirlenecek hem de dağıtım kontrol altına alınarak kitapların ülkenin her köşesine aynı anda gitmesi sağlanacaktı.

Cumhuriyet dönemi eğitim yayınları üzerine bilimsel çalışmaları bulunan Erdal Aslan'a göre okul kitaplarının basım ve dağıtımını önceden beri başta İstanbul kitapçıları olmak üzere özel teşebbüslere bırakılmıştı. Özellikle birkaç kitapçının bu işi tekellerine alarak istedikleri kitapları basmak, istemediklerini basmamak gibi zaman içerisinde keyfi tutumların geliştiğini iddia etmektedir. Böylece okul kitaplarının nasıl bir kâğıda basılacağına, dizgisinin nasıl olacağına bu basımevleri karar vermekteydi³. 1932-33 yılı eğitim-öğretim yılı başından itibaren özellikle okul kitaplarının kâğıt ve baskı kalitesi oldukça düşmüştü. Kitapçılar bu durumu raporlarında şöyle izah etmişlerdir: 1928 yılının Ağustos ayında Harf Devrimi'nin ilan edilışinden beş on gün öncesine kadar bütün mektep kitapları, Arap harfleriyle basılmış olduğundan piyasadaki kâğıt mevcudu azdı⁴. Kitapçılar, ani olduğunu düşündükleri bu Devrim karşısında kâğıt stoku yapamadıklarından sıkıntı çektiler-

3 Erdal Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları", *Eğitim ve Bilim*, 35/158, 2010, s. 220.

4 "Tek Kitap Kanununa Dair: Mektep Tabilerinin Bazı Dilekleri", *Resimli Şark Dergisi*, No: 28, 1933, s. 12.

ini iddia etmişlerdir⁵. Mektep kitaplarını alalacele yeni harflerle basıp yetiştirmek için piyasadaki herhangi cinsteki bir kâğıdı kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu sefer de kâğıt şikâyetleri ortaya çıkmıştır⁶. Bu şikâyetin yalnızca 1928-1929 ders senesi için basılan bir kısım kitap ile ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Matbaacılara göre sonraki yıllar durum düzeltilmiştir⁷.

Başka bir şikâyet mevzu kitapların baskı kalitesiydi. Kitapçılara göre bu şikâyetler de yersizdi. Çünkü yazı değişikliğinin ardından yeni harfleri temin etmek kolay olmamış; ayrıca, harflerin tadilata uğrayarak başta kabul edilen birtakım harflerin sonradan değişmesi, baskı kalitesini düşürmüştü. Aynı zamanda müretteplerin bu yeni harflere alışık olmamaları bir takım dizgi hatalarına sebep olmuştu⁸. Çünkü özellikle Latin harfleriyle ilk basılan kitaplarda harf çeşidi ve puntosu ihtiyaca göre değil, mevcuda göre uydurulmuştu⁹.

Yetkililerin sorun olarak gördüğü diğer konu okul kitaplarının dağıtımı meselesiydi. Kitapçılar, önceden beri ülkenin en ücra köşesindeki bir köy okuluyla dahi münasebetleri olduğunu söyleyip, talebi hazırlamak ve postaya vermek noktasında problemleri olmadığını; asıl, nakliyede sorun yaşadıklarını ifade ediyorlardı. Özellikle postanelerde kaybolan ve sahibine gitmeyen kitap paketlerinin bedellerinin onlara zarar olarak döndüğünü söylüyorlardı¹⁰.

Basımevleriyle alakalı bir şikâyet konusu da kitap fiyatlarıydı. Fiyatlardaki pahalılık gazete sütunlarına da taşınmıştır. Mesela, “Mektep kitapları pahalıdır¹¹” ifadesi günlük gazetelerde çıkan haber başlıklarından bir tanesidir. Şark Kitaphanesi sahibi Hüseyin Kasım Bey, Harf Devrimi’nden 1932 yılına kadar basılan 4.000 kitabın satılmayıp elde kalması neticesinde, yeni basılan kitapların fiyatlarının pahalıya geldiğini belirtmiştir¹². Okul kitaplarının fiyatı, her zaman Maarif Vekâleti tarafından tayin edilmekteydi¹³. Kitapçılar, Harf Devrimi’nin ilk senesinde (1928) basılan kitaplara eskisinden fazla fiyat konulduğu ve Maarif Vekâletinin de buna göz yumduğunu iddia etmişlerdir¹⁴. Buna sebep olarak da matbaalarda yeni harflerin az olması, müretteplerin acemi olması, tertibin üç misli fiyata mâl olması gösterilmek-

5 A.y.

6 A.y.

7 Sonraki senelerde kitaplar, Avrupa’dan sipariş edilen gayet iyi cins kâğıtlara basılmıştır. Kitapçılar bu şikâyetlerin uygunsuz olduğuna dair iddialarına 1930, 1931, 1932 senelerinde basılmış kitaplarla bunu ispatlamaya çalışmışlardır (“Tek Kitap Kanununa Dair...”, s. 16.)

8 Arslan Kaynaradağ, “Türkiye’de Yayıncılığın Gelişimi ve Sorunları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim, İstanbul 1987, s. 2825.

9 “Tek Kitap Kanununa Dair...”, s. 12.

10 A.y.

11 “Mektep Kitapları Pahalıdır”, *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1932.

12 “Halk mı Okumuyor Muharrirler mi Yazmıyor?”, *Milliyet*, 9 Aralık 1932.

13 “Tek Kitap Kanununa Dair...”, s. 12.

14 “Harf İnkılabından Sonra Bizde Kitapçılığın Bugünkü Hali ve İstikbali”, *Resimli Şark Dergisi*,

tedir¹⁵. 1929 yılında Devlet Matbaasında Ali Canip Bey'in denetiminde "Kitaplara Fiyat Koyma Komisyonu" kurulmuştu¹⁶. İstanbul Kitapçıları, komisyonun belirlediği fiyatlara itiraz etmişler, *Milliyet* gazetesine komisyonun kararından memnun olmadıklarına dair beyanda bulunmuşlardır¹⁷. Kitapçılara göre bu komisyon, "bir düşmanla harp meydanında karşılıklı anlaşma yapar gibi kitapçılarla pazarlık yaparak fiyatları indirip yeni kitaplara asgari fiyat koymuştur"¹⁸.

Tüm bu şikâyetler, dikkatlerin basımevlerine çevrilmesine sebep olmuştur. Bu durum bazı partililer (CHP) ile hükümet yetkililerini harekete geçirmiştir. Parti üyelerinin tavsiyesi, Maarif Vekâletinin uygun görmesiyle birtakım kararlar alınma sürecine girilmiştir. Devlet, okul kitaplarının basım ve dağıtım işini kendi kontrolünde ama ihaleyle devredilmiş yükleniciler yani müteahhitler eliyle yapmak niyetindeydi. İstanbul kitapçılarına göre Hükümet bu düzenlemelerle okul kitapları yayıncılığını ellerinden almak istiyordu¹⁹. Tüm bu işlerin akabinde yetkililer, sonucu tek kitap kanununa gidecek yeni düzenlemelere girişmiştir.

Literatür İncelemesi

Türkiye'de Kasım 1928'de gerçekleştirilen Harf Devrimi ile ilgili akademik alanda onlarca yüksek lisans ve doktora tezi tamamlanmış, çeşitli ilmi toplantılar düzenlenmiş, bilimsel yayınlar yapılmış çok sayıda da makale hazırlanmıştır. Bunlar genellikle Devrim'in nasıl gerçekleştirildiği, taraf olanlar ile karşısında duranların münakaşaları, Türk tarihinde yazı değişikliği teşebbüsleri, Devrim'in sosyal ve psikolojik etkileri, modern ulus olmaya katkısı ve okuma-yazmaya olan tesiriyle alakalı çalışmalardır. Kütüphanelere²⁰ ve bürokrasiye²¹ etkilerinin nasıl olduğuyla ilgili olarak daha özel nitelikte çalışmalar da yapılmıştır.

Tüm bu çalışmalara rağmen Devrim'in doğrudan tesir ettiği matbuatla ilgili ilmi eserler sınırlıdır. Gerek Server İskit'in²² gerekse Alpay Kabacalı'nın²³ kitaplarında yazı değişikliğinin o günkü basın ve yayına olan tesiri kısmen ele alınmıştır. Genel malumatlardan ibaret olan açıklamalardan hareket edilerek daha derinlemesine araştırmaların yapılması, o günkü koşulların doğru anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ülkenin ilim ve kültür hayatının şekillenmesinde önemi yadsınamayacak

15 A.y.

16 "Kitapçılar Ankara'ya Heyet Gönderiyorlar", *Milliyet*, 6 Eylül 1929.

17 "Kitap Fiyatları", *Milliyet*, 30 Eylül 1929.

18 "Harf İnkılabından Sonra Bizde Kitapçılığın Bugünkü Hali ve İstikbali", s. 18.

19 "Tek Kitap Kanununa Dair...", a.g.m., s. 12.

20 Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelere Yansımı*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

21 Niyazi Çiçek, *Harf Devrimi'nin Kamu Yönetimine ve Yazışma Geleneğine Etkileri*, ATAM, Ankara 2017.

22 Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Maarif Vekâleti, Ankara 1939, s. 248.

23 Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 176-177.

olan ve değişikliğin sonuçlarından doğrudan etkilenen matbaalar ve yayıncılarla ilgili müstakil çalışmalarına ihtiyaç vardır. Yapılacak yeni çalışmalarla o dönemde kitap yayıncılığının neden irtifa kaybettiği, gazete ve dergilerin tirajının neden hızlıca düştüğü gibi birçok soruya doğru cevap verilebilir.

Değişikliğin ardından hem psikolojik hem de ekonomik olarak olumsuz yönde etkilenen basımevleri, bu tesirin büyüklüğünü düştükleri ekonomik sıkıntılarını izah ederek açıklamaya çalışmışlardır. Günlük gazetelere verilen demeçler, yapılan haberler, hazırlanan köşe yazıları ve raporlarla hem sıkıntılarını kamuoyuyla paylaşmışlar hem de yetkililere seslerini duyurmak istemişlerdir. O dönem çıkmış olan *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Tanin* ve *Hakimiyeti Milliye* gibi gazetelerde matbuatın içine düştüğü sıkıntılarını dile getirildiği birçok habere rastlamak mümkündür. Bu gazetelerde çıkan haber, makale ve demeçlerden makalede çokça yararlanılmıştır. 1929'dan 1934'e kadar yayımlanan günlük gazetelerin çoğunda matbaacıların çektikleri ekonomik güçlükleri bildiren onlarca haber yer almaktadır.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünün çıkardığı *Türkiyat Mecmuası* dergisinin 2017 yılının ilk sayısında ve 2018 yılının ise ikinci sayısında çıkan makalelerde yazı değişikliğinin matbuata olan tesiri ve yardımlar konusu ele alınmıştı. “Harf Devrimi'nin İstanbul Kitapçılarına Ekonomik Etkileri” başlıklı birinci makalede, değişikliğin mali etkileri açıklanarak, ortaya çıkan bir takım olumsuz sonuçlar izah edilmişti²⁴. İçine düştükleri ekonomik krizi aşmak için çareler arayan basımevlerinin çeşitli resmi organlara müracaat ettikleri, raporlar hazırlayıp gazetelere demeçler verdikleri görülmüştü. Bu konunun ele alındığı “Harf Devrimi'nin Ardından İstanbul Kitapçılarının Yaşadıkları Zorluklar Nedeniyle Hükümetten Yardım Talepleri” başlıklı ikinci makalede, basımevi sahipleri ve imtiyaz sahibi müdürlerin seslerini duyurmak ve yardım talebinde bulunmak üzere o yıllardaki milli eğitim bankaları başta olmak üzere farklı mercilere nasıl müracaat ettikleri, müracaatlarının sonucunda neler olduğu, yardım alıp alamadıkları hususları detaylı olarak açıklanmıştır²⁵. Devrim sonrası bir gelişme olarak okul kitaplarıyla ilgili problemlere ve Devlet'in bu konuda almaya çalıştığı tedbirlere yeteri kadar değinilmemişti.

Tek Kitap Kanunu'na Giden Yol

Özel basımevleri Devlet'in koordinesinde okul kitabı bassalar da asıl görev Maarif Vekâletininindi. Şöyle ki 24 Nisan 1926'da kabul edilen 823 Sayılı “Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tabı Hakkında Kanun” ile okul kitaplarını basma

24 Niyazi Çiçek - Nurhan Kabakulak, “Harf Devrimi'nin İstanbul Kitapçılarına Ekonomik Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, s. 121-137.

25 Niyazi Çiçek - Nurhan Kabakulak, “Harf Devrimi'nin Ardından İstanbul Kitapçılarının Yaşadıkları Zorluklar Nedeniyle Hükümetten Yardım Talepleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, 2018, s. 1-18.

yetkisi adı geçen Vekâlete verilmişti²⁶. Kanun'un ilk maddesinde, bastırılan kitapların maliyetinin üzerine en fazla %10 kâr payı konarak satılacağı belirlenmişti. Kitap satışları bu oran üzerinden yapılıyordu.

Okul kitabı harcamalarını Devlet karşılıyordu. Adı geçen Kanun'da Vekâletin yıllık bütçesine bu masrafı karşılamak üzere her sene müstakil bir fasıl konulacağı açıklanmıştı. Kanun'un ikinci maddesinde "bu iş için satın alınacak kâğıt, basım vesaire masrafı, belirtilen fasıldan ödenir" denilmişti. Üçüncü maddede ise satılacak okul kitaplarının geliri bir taraftan genel bütçeye aktarılırken, diğer taraftan kitap temini faslına ilave edilecek, böylece "... senesi içinde devrolunan miktar aynı sene-i maliye bütçesine ek tahsisat olarak ilave edilmek üzere Büyük Millet Meclisinin onayına arz edilir." deniliyordu. Bu iş ve işlemlerin Bakanlar Kurulunca hazırlanacak bir talimatname ile yürütüleceğini, Kanun'un dördüncü maddesinden öğreniyoruz²⁷.

Okul kitapları yayını işi bu Kanun kapsamında yürütülürken, Kasım 1928'de gerçekleştirilen yazı değişikliğinin ortaya çıkardığı zorluklar okul kitabı basımıyla uğraşan matbaaları doğrudan etkilemişti. Değişikliğin ardından elde kalıp hurdaya dönen eski harfli yayınlar sermayelerini eritirken, yeni basılacak olanların kâr oranının da hayli düşük olması ciddi zarar olarak görülüyordu.

Matbaacılarla tartışmaların yaşandığı bu yıllarda, okul kitaplarının basım ve dağıtım işleriyle ilgili düzenlemelerin, hükümet tarafından daha dikkatlice ele alındığı görülmektedir. Kitapların maliyeti, basımı ve satışı konularında zaman zaman bütçe çalışmaları yapılmıştır. Satışı gerçekleştirilen kitaplardan sağlanan gelirin, 823 sayılı Kanun'dan dolayı Maarif Vekâleti bütçesine ek tahsisat olarak konulmasına devam edilmiştir. Bu uygulamanın kanun çıkarılarak yapıldığı görülmektedir. Fakat bu düzenlemelerin her yılın sonunda bir önceki yılın düzenlemesi şeklinde değil de farklı periyotlarda yapıldığı, bazılarının da birleştirildiği görülür. Mesela 1927 yılına ait gelirle ilgili düzenleme, 1928'de değil 1929'da 1386 sayılı Kanun²⁸ ile 1928 ve 1929 yıllarına ait gelirlerle ilgili düzenlemeler ise birleştirilerek 1931'de 1812 sayılı Kanun²⁹ çıkarılarak yapılmıştır. Bu kanunların ardından 1 Nisan 1933'de

26 "Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tab'ı Hakkında Kanun", Sayı 823, *Resmi Gazete*, t. 01.05.1926, s. 262.

27 A.y.

28 Uygulama 1927 yılına ait olsa da düzenleme 1929 yılında yapılmıştır, ("Satılan Mektep Kitapları Bedellerinden 16460 Liranın Maarif Vekâleti 1927 senesi Bütçesinin 558 inci Faslına Tahsisatı Munzama Olarak İlavasının Tasdikına Dair Kanun", Kanun Sayısı: 1386, *Resmi Gazete*, 07.02.1929, s. 1113).

29 Bu kanun ile kitap satışlarından elde edilen 1928 yılı için 9.747 lira 40 kuruş ve 1929 yılı için 11.661 lira 77 kuruş, toplamda 21.409 lira 17 kuruş yıllık bütçeye devretmiştir ("Mektep Kitaplarının Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun", Kanun Sayısı: 1812, *Resmi Gazete*, 31.05.1931, s. 1310).

Meclis'te benzer iki prosedür kabul edilmiştir. Bu prosedürlerin ilki 2132 sayılı Kanun'dur. Burada da 1812 sayılı Kanun'da olduğu gibi Maarif Vekâleti'nce bastırılıp satılan kitaplardan elde edilen gelirin ek tahsisat olarak bütçeye eklenmesiyle alakalı düzenleme bulunmaktadır³⁰.

Bunun dışında Devlet'in basıp sattığı kitaplarla ilgili olarak farklı konuların ele alındığı başka bir kanun daha aynı gün kabul edilmiştir. 2133 sayılı bu Kanun'da Devlet'çe bastırılıp satılan kitaplardan elde edilen gelirin Maarif bütçesine ek tahsisat olarak konulması yanı sıra satılmayan kitapların durumu, satışlardaki iskonto oranı ile yeni bastırılacak okul kitapları için kullanılmak üzere 350.000 bin liraya kadar hesap açtırmak için Maliye Vekâletine yetki verilmesi meseleleri karara bağlanmıştır³¹. Bu Kanun'da ilginç bir madde bulunmaktadır: Önceden bastırılmış olmasına rağmen satılmayan veya satışına izin verilmeyen kitapların durumu. Satışa çıkarılmasına Maarif Vekâletince müsaade edilmeyen kitapların sermayeden düşülmesi karara bağlanmıştır. Diğer bir konu, daha önce yine Kanun³² ile tespit edilmiş olan, kitap satışlarındaki iskonto meselesidir. Öyle anlaşıyor ki kitapların maliyetlerine önceden belirlenmiş olan %10 kâr payı konularak satılabileceği kararı serbest piyasa ekonomisinde gerektiğinde indirim yapma gücünü kısıtlıyordu. Bu sebeple maliyetin üzerine kâr payı koyma oranı %30'a çıkarılmış, bunun üzerinden de %20'ye kadar iskonto yapılabileceği bildirilmiştir³³. Böylece kitapların maliyetinin üzerine en fazla %10 kâr payı konulabileceği mecburiyeti ortadan kalkmıştır. Zaten, bu Kanun'un beşinci maddesi 1926'da kabul edilen, okul kitaplarını basma yetkisini Maarif Vekâleti'ne veren 823 sayılı Kanunu da yürürlükten kaldırmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nde 2133 sayılı Kanun müzakere edilirken günlük gazetelere de yansıyan ciddi münakaşalar olmuştur³⁴. Oturuma ait zabıtlara bakıldığında özellikle Maarif Vekili Dr. Reşit Galip, İzmir Milletvekili Kitapçı Hüsnü, Ordu Milletvekili Ahmet İhsan Bey, Isparta Milletvekili Mükerrerem, Ankara Milletvekili Aka Gündüz Beyler arasında ciddi tartışmalar yaşandığı anlaşılmak-

30 Kitap satışlarından 1930 yılı için 39.798 lira 97 kuruş, 1931 yılı için 37.562 lira 69 kuruş toplamda ise 77.361 lira 66 kuruş bütçeye devretmiştir ("Mektep Kitaplarının Mütedavil Sermayesine Muzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun), Kanun Sayısı: 2132, *Resmi Gazete*, 01.04.1933, s. 2370).

31 Kanun çıkmadan, basında bu konuda çeşitli haberlerin yer aldığı görülmektedir: "Mektep kitaplarının Maarif Vekâleti tarafından bastırılması için hazırlanan kanun lâyihası Maarif Encümeninde görüşülmektedir. Bu lâyiha ile Maarif Vekâletine sermaye olarak 350 bin lira verilecektir" ("Mektep kitapları için Vekâlete sermaye veriliyor", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1933); "Devlet Kitapları Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun", Kanun Sayısı: 2133, *Resmi Gazete*, 04.04.1933, s. 2370.

32 "Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tab'ı Hakkında Kanun".

33 "Devlet Kitapları Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun".

34 "Dün Mecliste Hararetli Münakaşalar Oldu", *Milliyet*, 2 Nisan 1933.

tadır³⁵. Daha önceleri kendisinin de okul kitabı basımı işinde olduğunu dile getiren Kitapçı Hüsnü, özel basım evlerinin hakkını savunarak Devlet'in okul kitabı işine girmesinin doğru bir uygulama olmadığı, dahası ek bütçe hazırlamakla hem Devlet'in maliyesine ek bir maliyet yüklediği hem de yaşadığı tecrübeleri de örneklerle aktararak matbaacıların rekabet edemez hale getirildiğini hararetle savunmuştur³⁶. Görüşme esnasında karşılıklı tartışmalar çıktığı, Hüsnü Bey'in tam aksini savunanların da olduğu görülmektedir. Özellikle Ordu Milletvekili Ahmet İhsan Bey, Hüsnü Bey'in söylediklerinin aksi yönünde fikir beyan etmiş, kitapçıların aşırı kâr amacı güttüğü, ucuza kitap basıp pahalı sattıkları, asıl emek ve kitap sahibi olan müelliflerin telif ücretlerini zamanında ödemedikleri, zamana yararak geç ödemek eğiliminde oldukları şeklinde görüş açıklamıştır³⁷. Milletvekillerinin matbaacılar aleyhine Meclis'teki bu çıkışlarına karşılık olarak, tabilerin de basın yayın yoluyla onlara cevap verdikleri görülmektedir. Matbaacıardan Ahmet Halit Bey 5 Nisan 1933 tarihli *Milliyet* gazetesine verdiği beyanatta, Ordu Milletvekili Ahmet İhsan Bey, okul kitaplarının basım işinin yıllardır bu işin zahmetini çekmiş insanlardan alınarak Devlet Matbaasına verilmesini isterken, arka planda, Matbaa bu işi yetiştiremeyeceği için işin bir kısmını kendisinin alması gibi bir düşüncesinin olduğunu iddia etmiştir³⁸.

Okul kitaplarını basma ve satma yetkisi Maarif Vekâletinde olunca özel matbaalar istedikleri gibi kitap basıp, diledikleri fiyattan satamıyorlardı. Hem hangi okul kitaplarının basılacağı hem de bunların kaç liradan satılacağı Vekâlet tarafından önceden belirleniyordu. Bu durum, okul kitaplarının basımı ve satışıyla ilgili olarak özel matbaalara birtakım kısıtlamalar getiriyordu. Alan da satan da bu rakamlar üzerinden alışveriş yapıyordu.

35 “Mektep kitapları için açılacak hesabı cari hakkında 1/498 numaralı kanun lâyihası ve Maarif ve Bütçe encümenleri mazbataları”, *T.B.M.M.Z.C.*, İ:35, 4.4.1933, C:14, s. 6-14.

36 “Mektep kitapları için açılacak...”, s. 6.

37 Aka Gündüz, kendi de bir yazar olarak kitapçılardan dert yanıp şöyle demiştir. “Ben 31 senedir muharrirlik ediyorum. Kitapçılar benim iliğimi emdiler. Ahmet İhsan Efendinin dediği gibi Şemsettin Sami Beyin iliğini emdiler, tabutunu kemirdiler. Feragat, ne yapmışlardır. Biz göz nuru dökerek kitap yazarız, kitapçılara veririz. Formasını 450 kuruşa satar, fiyatlı olduğu için çabuk satılmaz, bizim paramız da sürünür gider (“Mektep kitapları için açılacak hesabı cari hakkında 1/498 numaralı kanun lâyihası ve Maarif ve Bütçe encümenleri mazbataları”, s. 10); “İhsan Bey çok iyi hatırlarlar ki, Şemseddin Sami Beyin eserlerini sabah gazetesi sahibi Mihran Efendi basmıştır. Bu kitapların bir ikisini de İkdam matbaası basmıştır ve kitapçılarla hiçbir alakası yoktur. Şemsettin Sami Bey aldığı telif haklarının bir kısmı ile muhteşem bir köşk sahibi olmuştur.... Ahmet İhsan Bey Aşkı Memnu muharririne Mavi ve Siyah için telif hakkı olarak kaç lira verdiklerini acaba hatırlıyor mu? Bizim hatırımızda kaldığına göre 12 lira verilmiştir. Herhalde Şemsettin Sami Bey bunun birkaç yüz mislini almıştır.” (“Kitap tâbileri A. İhsan Beye cevap veriyorlar”, *Milliyet*, 5 Nisan 1933).

38 “Kitap tâbileri A. İhsan Beye cevap veriyorlar”, a.g.m.

Tek Kitap Kanunu

Her ne kadar özellikle okul kitaplarının basım ve dağıtımının özel matbaaların vicdanına bırakmadan Maarif Vekâletinin bütçesine yeni düzenlemeler³⁹ yaparak işe el koyma gayretleri olsa da bunun da kâfi gelmediği, hem kitap baskılarında kalitesizlik⁴⁰, matbaacıların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar⁴¹, satışlarda kurnazlık, dürüst davranmamak⁴² ve pahalılık⁴³, hem de okullara zamanında ulaştıramamaktan kaynaklanan gecikmeler çeşitli şikâyetlere sebep oluyordu. Özellikle Harf Devrimi'nin ardından okul kitapları konusunda özel basım evleriyle yaşanan sıkıntılar, Hükümeti bu konuda yeni arayışlara sevk etmişti.

Cumhuriyet hükümetlerinin neşriyat alanındaki en mühim işlerinden birisi okul kitaplarının seçimi, basımı ve dağıtımını işlerini organize etmektir. Ardı ardına yapılan devrimler ve değişikliklerin sonuçlarının yaygınlaşması için okuyan, aydın bir genç neslin yetişmesi çok önemlidir. Bu yüzden Devlet okula, okumaya ve yayın işlerine ehemmiyet veriyordu. Durum böyle olunca, özellikle okul kitaplarının yönetimi her dönem devlet kontrolü altında olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi de bu konuyu gündemine almış, parti içerisinde görüşmeler yapılarak çözüm yolları aranmıştır. Aralık (1932) ayında bir araya gelen parti grubunun görüştüğü konular arasında okul kitapları meselesi de vardı. Grupta yapılan görüşmeler sonucu alınan kararlardan biri okul kitaplarının Devlet tarafından basılmasının Hükümete teklif edilmesi⁴⁴. Özellikle özel basımevleriyle yaşanan tartışmalar işi bu noktaya getirmişti. Bunların yanı sıra Maarif Vekâleti de mektep kitaplarını kâğıt, fiyat, dağıtım

39 “Devlet Kitapları Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun”.

40 “Kitap ve kitapçılar”, *Milliyet*, 8 Mart 1933.

41 Maarif Müsteşarı Salih Zeki Bey, kitapçıların kendi aralarında anlaşamadıkları, her gün farklı tekliflerle geldiklerinden şikâyet etmiştir (“Mektep kitapları”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1933); Basınla uğraşanlar tarafından da kitapçıların istediklerini elde edememelerinin bir sebebinin de her birinin kendi hesabına çalışması, gizlice şahsi teşebbüslerde bulunmalarından dolayı olduğu kabul edilmektedir (“Harf İnkılabından Sonra Kitapçılığın Bugünkü Hali İstikbali”, s. 17).

42 Maarif Vekâletinin bazı kitaplarda değişiklik yaptığı sıralarda, daha önce basmış oldukları kitapları elden çıkarmak için kitapçıların bir kısmı, okullara duyuru yaparak, kitaplarını şimdiden tedarik etmeleri gerektiğini, Vekâletin kitap listesi yayımlamayacağını bildirmiş ve özellikle taşradaki okullara kitaplarını satmış; fakat, listeler belirlenip temin edilen kitapların okutulmayacağını öğrenince, okullar öğrencilere yeniden kitap aldırılmak durumunda kalmışlardır (“Bazı kitapçıların kurnazlığı!”, *Milliyet*, 5 Eylül 1932).

43 “Mektep kitapları”, *Milliyet*, 1, 6, 8, Aralık 1932; “Mektep Kitapları: Yüzde 40 pahalı olduğunu söyleyenler de var”, *Milliyet*, 13 Ocak 1933; “Mektep kitapları pahalı mı, değil mi?”, *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1932; “Ne denir? Mektep kitapları pahalıdır”, *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1932.

44 Cumhuriyet Halk Partisi idare heyeti, 14.12.1932 tarihinde Afyon Milletvekili Ali Bey'in başkanlığında toplanarak milletvekillerinin kendi seçim bölgeleri ve ülkenin farklı bölgelerine yaptıkları gezi ve ziyaretlerde tespit ettikleri konuları ele alınıp görüşmüştü. Partide görüşülüp önemli olduğu değerlendirilen konuların bir kısmı, müzakere edilmek üzere Millet Meclisine gönderilmesine karar vermişlerdi. Bunlardan biri de okul kitaplarıyla alakalıydı. “Mektep kitaplarının hükümet tarafından basılması ve sanat, yatırı mekteplerinin umumi bütçeye alınmasına dair takrirlerin maarif vekâletine gönderilmesine” (“Fırka grubunun verdiği mühim kararlar”, *Vakit*, 15 Aralık 1932).

ve basım noktasında ıslaha muhtaç görüyordu⁴⁵. Bu konunun çözümüyle alakalı olarak gazetelerde çeşitli haberlerin yapıldığı bilinmektedir⁴⁶.

Gerek basın-yayın yoluyla yapılan tartışmaların, gerekse Cumhuriyet Halk Partisinin konuyu gündemine alarak bir teklif sunması aynı zamanda Meclis'te gerçekleşen münakaşalar, okul kitaplarının basımı ve dağıtımıyla ilgili gerekli kamuoyunu oluşturmaya yettiği anlaşılmaktadır. Konu, Meclis'te görüşmeye açıldı. Görüşme ve öneriler, konunun bir kanun teklifi haline getirilmesine sebep oldu. Tek Kitap Kanunu adıyla bilinen 2259 sayılı “Maarif Vekilliğine Bağlı Mekteplerde Okutulacak Ders Kitaplarının Basılması ve Dağıtılmasına Bu Maksat İçin Kurulacak Mektep Kitapları Sandığı Hakkında Kanun”, 3 Haziran 1933 tarihinde Meclis'te kabul edildi⁴⁷. Kanun'da geçen hükümlere göre ülkede ilk ve orta dereceli okulların kitaplarının basımı ve dağıtımı Maarif Vekâleti üzerinden özel müteşebbislere bırakılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından müteahhitler olan bu müteşebbisler, kapalı zarf usulü teklif sunarak ihaleye katılabileceklerdi. En uygun teklifi verende ihale kalacak, ihaleyi alan firma üç yıl boyunca ülkedeki okul kitaplarını temin edecekti. Aynı Kanun'dan bir kitabın üç yıllık okutulma süresi olduğunu öğreniyoruz⁴⁸. Belirtilen yılın sonunda kitap güncellenip değiştirilebilirdi. Telif haklarını satın alan Bakanlık, gerekli gördüğü değişiklik ve eklemeleri yapma yetkisine sahipti.

Bu kapsamda bir prosedürün çıkarılması, okul kitabı basım işleri halkçı bir devletin esas hizmetleri arasında görülerek, kitapların devletleştirilmesi anlamına da geliyordu⁴⁹. Yazı değişikliği ile mağdur olduklarını her defasında dile getiren basımevleri bu Kanun'dan rahatsız oldular. Daha önce de farklı vesilelerle hükümet yetkilileriyle görüşmeler yapan Ahmet Halit, İbrahim Hilmi, Kanaat, Resimli Ay ve Tefeyyüz Kitaphaneleri, bu rahatsızlıklarını açıklamak aynı zamanda kendilerine yönelik yapılan haksız eleştirilere cevap vermek için bir rapor hazırlayarak durumlarını izah etmeye çalışmışlardır⁵⁰. Burada ısrarla “tek kitap” usulünden vazgeçilmesini talep etmişlerdir⁵¹. Bastıkları yeni eserler için takdir beklerken, bu Kanun'un

45 *Vakit* gazetesinde çıkan bir haberde, Maarif Vekâleti'nin okul kitapları hakkında bir kanun tasarısı hazırladığını öğreniyoruz (23 Mart 1933).

46 “Mektep kitapları lâyihasına gelince, bu lâyiha Maarif Vekâletinin mektep kitaplarını bizzat basmak kararı ile alakalıdır”, *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1933; “Tek kitap usulü: Maarif Vekâleti mes'eleyi kökünden hallediyor.” *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933.

47 “Maarif Vekilliğine Bağlı Mekteplerde Okutulacak Ders Kitaplarının Basılması ve Dağıtılmasına Bu Maksat İçin Kurulacak Mektep Kitapları Sandığı Hakkında Kanun”, Kanun Sayısı: 2259, *Resmî Gazete*, 13 Haziran 1933, s. 2426.

48 “Tek kitap usulü”, *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1933.

49 Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Maarif Vekâleti, Ankara 1939, s. 248.

50 “Tek Kitap Kanununa Dair Mektep Kitapları Tabilerinin Bazı Dilekleri”, a.g.m., s. 14.

51 Erhan Kanbolat, *Harf Devrimi'nden Köy Enstitülerine Türkiye'de İlköğretim (1928-1940)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 180.

kendileri için bir yıkım olacağını yüksek sesle ifade etmişlerdir⁵². Bu yıkımın maddi açıdan nasıl bir süreci beraberinde getirmiş olduğunu, raporlarında ve bazı gazetelere verdikleri demeçlerle ortaya koymaya çalışmışlardır.

Her ne kadar bu Kanun'a kitapçılar tarafından ilk başlarda karşı çıkılsa da kanunla konulmuş bir kuralın kişilere göre değiştirilemeyeceğini çabuk kavramış ve harekete geçmişlerdir. Çünkü okul kitaplarının basım ve dağıtım işi Maarif Vekâletine verilse de bu işin ihale ile özel müteşebbislere yaptırılacağı durumu, bir an önce harekete geçmeyi gerektiriyordu.

Madde 1- Mektep kitaplarının tab'ı ve tevzii Maarif Vekilliğine ait hizmetlerdendir. Bu hizmet ya doğrudan doğruya Maarif Vekilliğince yapılır veya aşağıdaki maddelerde gösterilen şartlarla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından müteahhitlere bırakılır⁵³.

Kanun'un çıkmasıyla bu işin altından tek başlarına kalmayacaklarını anlayan basımevleri, güç birliği arayışlarına girişmişlerdir. Birlikte hareket etme düşüncesiyle, bir ticari oluşum etrafında toplanmaya karar vermişlerdir. O dönem iki müessesenin teşekkül ettiğini görüyoruz. Maarif Vekâletinin de, okutulacak mektep kitaplarının, bütün Türk kitapçılarının işbirliğiyle vücuda gelecek bir kooperatif tarafından basılmasına karar vermesiyle⁵⁴ tek kitap usulünü benimseyen kitapçıların dahil olduğu Kitapçılar Kooperatifi⁵⁵, diğeri ise daha önce kurulmuş ama önceki faaliyetleriyle ilgili henüz yeteri kadar bilgi sahibi olamadığımız Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi adlı müessesedir⁵⁶.

Kitapların Dağıtım ve Satışı İle İlgili Ticari Teşebbüsler

Yazı değişikliğinin ardından zor duruma düşen basımevlerinin zararlarının telafisi için hükümetin kredi açma teklifi yanı sıra bir önerisi de kitapçıların birleşerek bir şirket kurmaları yönündeydi. Bu konuda ilk tavsiyelerden birinin, Nisan 1929'da o zamanki Maarif Vekili Hüseyin Vasıf Bey tarafından yapıldığı daha önce de belirtilmişti⁵⁷. Fakat o dönemde ses getiren ciddi bir teşebbüs olmamıştı.

Benzer bir teklifin, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Başkanı Mehmet Emin [Erişirgil] Bey tarafından da gündeme getirildiği bilinmektedir. 5 Ocak (1930) günü İstanbul'daki Maarif Eminliğinde Mehmet Emin Bey başkanlığında

52 "Harf İnkılabından Sonra Kitapçılığın Bugünkü Hali İstikbali", s. 19.

53 "Maarif Vekilliğine Bağlı Mekteplerde Okutulacak Ders Kitaplarının Basılması ve Dağıtılması Bu Maksat İçin Kurulacak Mektep Kitapları Sandığı Hakkında Kanun", Kanun Sayısı: 2259, *Resmî Gazete*, 13 Haziran 1933, s. 2426.

54 "Kitapçılar Memnun", *Milliyet*, 8 Şubat 1933.

55 "Kitapçılar Kooperatifi", *Cumhuriyet*, 6 Mart 1933.

56 "Tek Kitap Meselesinden Kitapçılar Telaşlı", *Milliyet*, 12 Şubat 1933.

57 "Kitapçılar", *Vakit*, 3 Nisan 1929.

kitapçılar ve matbaa temsilcileri bir araya gelmişti⁵⁸. Toplantıda temsilciler, kitap ve dergilerin ülke çapında dağıtım ve satışında yaşanan güçlükler ile bayi teşkilatının çok iyi olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdi. Bunun üzerine Emin Bey Vekâlet'in bir bayilik şirketi kurması yönünde teklif getirmişti⁵⁹. Şirketin nizamnamesi tanzim edilerek ve ikinci bir toplantıda gene matbaacıların katılımı ve incelemesiyle kabul edilecekti⁶⁰. 9 Ocak tarihli bir haberden basılan kitapların dağıtım, satış ve tahsilatını yürütecek bayilik sistemi düşüncesini Emin Bey'in daha da olgunlaştırmaya çalıştığı ve bayilik sistemi projesi olarak değerlendirdiğini görüyoruz⁶¹.

Kitapçılar da bir takım ticari oluşumlarla ilgili olarak Mehmet Emin Bey gibi arayış içindeydiler. Haberdan, içeriği hakkında kesin bir bilgi edinilemese de Türkiye Matbaacılar Cemiyeti Genel Müdürü Raşit Bey'in İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ile görüştüğü anlaşılmaktadır⁶². O günlerde matbuat hakkında yapılan görüşme ve münasebetlere bakılırsa, Cemiyetin bir ticari oluşum hakkında görüş sorduğu kanaati güçlenmektedir.

Türkiye'deki kitap ve dergi dağıtımını ile satışının kolaylaştırmak için Mehmet Emin Bey tarafından önerilen dağıtım şirketi projesinin bir örneğini Haşet Kitapeviyle (Librairie Hachette) yapılan görüşmelerde görüyoruz. 8 Nisan'da (1930) çıkan bir gazete haberine göre "Haşet kütüphanesi umum müdürü ile Maarif vekâleti arasında Türkiyenin her tarafında gazete, risale, kitap satışını teshil edecek bir anlaşma hasıl oldu" denilerek dağıtım işinin bir firma tarafından yapılacağı bildiriliyordu. Haşet Kitapevi bu işleri yapacak bir şirket kuracaktır. Şirketin şube ve acenteleri bulunacak, bütün çalışanları Türk olacak, çok gerekli görülürse Maarif Vekâleti'nin uygun mütalaasıyla yabancı görevliler de olabilecekti. Haşet idarecileri, İstanbul'daki gazete yöneticilerini ziyaret ederek kurulacak olan Gazeteler Mesajeri Türk Şirketi adlı dağıtım firması hakkında bilgi vermişlerdir⁶³. Aynı gazete haberine göre kurulacak şirkete bir yıl geçerli olmak üzere Vekâlet nakdî yardım da yapacaktır⁶⁴. Ne yazık ki bu girişim, Maarif Vekili Cemal Hüsnü Talay Bey'in görevinin 15 Eylül 1930'da sona ermesiyle sonuçsuz kalmış, dağıtım firması kurulamamıştır⁶⁵. Tüm bu girişimler olurken, kitapçıların tahsil edemediği alacakları için Maarif Vekâleti'nin müesseselere gönderdiği tamimden olaya el koyduğu anlaşılmaktadır.

58 "Gazeteci ve kitapçılar bu sabah toplanıyorlar", *Vakit*, 5 Ocak 1930.

59 "Maarifte dünkü içtima: Maarif vekaletinin bir bayi teşkilatı yapması tekrarr etti", *Hakimiyeti Milliye*, 6 Ocak 1929.

60 *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1930.

61 "Mektepler: Maarif müsteşarının teftişleri", *Hakimiyeti Milliye*, 9 Ocak 1930.

62 7 Nisan 1930.

63 Hasan Üstün, "Türkiye'de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)", İletişim Fakültesi Dergisi, 2008, 34 (1), s. 114.

64 "Gazete, risale ve kitap satışının teshili için", *Milliyet*, 8 Nisan 1930.

65 Adı geçen firmaya ait dağıtım şirketinin kurulamama sebepleriyle ilgili farklı yorum ve kanaatler için bk. Hasan Üstün, s. 115-117.

Vekâlet, kitapçılara taşra bayilerinde kimlerde alacakları olduğunu sormuş ve alacak listenin bulunduğu bir cetvelin kuruma gönderilmesini, bu paraların tahsili için yardımcı olacağını ifade etmiştir⁶⁶. Böyle bir uygulamanın sebebi ne olabilir tam emin olamıyoruz. Ancak, Vekâletin bir dağıtım kooperatifi kurma düşüncesi olup, bu işe girişmeden piyasadaki sıkıntıları temizleyerek hem daha rahat hem de daha güvenli bir çalışma ortamı oluşsun şeklinde bir düşüncesi olabileceğini akla getirmektedir.

Kitap yayıncılığı ve basım evleriyle alakalı olarak ülkede yaşanan çalkantılar, gerek özel teşebbüsler ile kitapçılar cemiyeti gibi sivil toplum örgütlerini, gerekse Devlet Matbaası gibi kamu iktisadi teşekkülü ve ticaret odası gibi kamu kurumu niteliğindeki örgütleri harekete geçirmişti. Bunun bir örneğini ticaret odasında görüyoruz. İstanbul Ticaret Odası'ndan Kitapçılık ve Matbaacılık Komisyonu teşkil edildiği haberlerine rastlıyoruz⁶⁷. Öyle anlaşılıyor ki, bu komisyonla basım işiyle uğraşan firmalar için bir danışma mecrası oluşturulmuş oluyordu.

Kitapçılar arasında ortaklık veya kooperatif şeklinde teşekkül edecek oluşumlar, daha çok Devlet'in tek kitap usulüne geçme kararının ardından canlanmıştı. Hükümetin bu isteği, o günkü şartlarda okullara kitap temininde yaşanan sıkıntılardan kaynaklanıyordu. Okul kitaplarının pahalı satıldığı haberleri hükümeti harekete geçirmişti. Bu konuyu incelemek üzere Aralık (1932) ayının başında Maarif Vekâleti tarafından İstanbul'da bir komisyon oluşturulduğunu görüyoruz⁶⁸. Komisyon incelemelerini yapacak, neticeyi bir raporla Ankara'ya bildirecekti. Çalışmasına başlayan komisyon matbaacıları da dinlemiştir⁶⁹. 11 Aralık'ta çalışmasını bitiren komisyon hazırladığı raporu Vekâlete göndermiştir⁷⁰. Gazete haberinden bu raporun Maarif Vekili Reşit Galip Bey'in başkanlığında teşekkül edecek üst komisyonda görüşüleceğini öğreniyoruz⁷¹. Rapor hazırlanırken matbaacılar arasında iki ayrı grubun olduğu anlaşılıyor. Biri, okul kitaplarının pahalı olmadığını iddia eden Muallim Ahmet Halit Bey ve onun gibi düşünenler ile kitapların pahalı olduğunu savunan ve bu iddialarının nedenlerini açıkladıkları bir telgrafı Ankara'daki komisyona gönderen grup⁷². Bu farklı düşünce ve eylemler, devlet yetkililerinin⁷³ de belirttiği gibi matbaacıların kendi aralarında anlaşamadıklarına işaret etmektedir.

66 "Alınmayan kitap paraları", *Milliyet*, 14 Nisan 1930; "Kitapçıların alacakları", *Milliyet*, 22 Nisan 1930; *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1930.

67 "Kitapçılık ve Matbaacılık Komisyonu", *Hakimiyeti Milliye*, 10 Aralık 1930.

68 Komisyon Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin, Pertevniyal Müdürü Hamdi Emin, Pertevniyal Lisesi Tarih Öğretmeni Amin Ali ve İstanbul Kız Lisesi Edebiyat Öğretmeni Süleyman Şevket Beylerden oluşmuştur (*Milliyet*, 1 Aralık 1932).

69 "Dün beş matbaacı dinlendi", *Milliyet*, 6 Aralık 1932.

70 "Kitap komisyonu işini bitirdi", *Milliyet*, 12 Aralık 1932.

71 "Mektep kitapları tetkikati", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1932.

72 "Mektep kitapları: Yüzde 40 pahalı olduğunu söyleyenler de var", *Milliyet*, 13 Ocak 1933.

73 "Mektep Kitapları", *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1933.

Maarif Vekâleti, 1933 yılında Tek Kitap Kanunu'nu Meclis'ten geçirerek, bunun kabul gerekçesini “mekteplerin tab ve tevzi noktalarında daha mükemmel hale getirmek ve fiyatlarını ucuzlatma gayesi”⁷⁴ olarak ifade etmiş, tek kitap usulünün tatbikinden sonra 9 kuruşa satılabilecek olan kitabın bu usule kadar 25 kuruş ile 38,5 arasında satıldığı ve ayrıca, tek kitap usulünün ilerleyen yıllarda tüm mekteplerine uygulanmasıyla velilerin senede verdiği 400 bin liranın yerini 250 bin liraya bırakacağı ifade edilmiştir⁷⁵. Tek kitap uygulamasından sonra ders kitaplarının okullara zamanında teslim edilmesi konusunda ise bazı sorunlar yaşanmış, bu durum gazetelere de yansımıştır. Kitabını zamanında tedarik edemeyen bir grup öğrencinin *Milliyet* gazetesine giderek şikâyetinde bulunduğu⁷⁶ gazetelere yansıyan haberlerdendir.

Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi

Böyle bir şirketin adı, her ne kadar Tek Kitap Kanunu ile daha çok duyulmaya başlasa da aslında 1931 yılında bu şirketin varlığından haberdarız. 24 Nisan 1931 tarihli *Hakimiyeti Milli* gazetesinde yer alan “Kitapçılık Limitet Şirketi Resmen Teşekkül Etmiştir” başlıklı bir haberden bu müessesenin o tarihte kurulduğunu öğreniyoruz⁷⁷. Fakat, o günden Tek Kitap Kanunu'nun gündeme geldiği Mart (1933) ayına kadar Alpay Kabacalı'nın Maarif Vekâleti ders kitaplarını Devlet Matbaası yanı sıra bu Şirkete de bastırıldığı bilgisi⁷⁸ dışında faaliyetlerinden şimdilik pek haberdar değiliz.

Harf Devrimi'nde yaşadığı zorluklar neticesinde yaptıkları bazı eksikliklerden dolayı⁷⁹ Devlet'in Tek Kitap Kanunu çerçevesinde “tek ders kitabı okutulması” kararıyla kitapçılığın en canlı çeşidi olarak ifade ettikleri okul kitaplarının yayımlanması işinin İstanbul'daki özel basımevlerinden alması⁸⁰, onlar için mükâfat beklerken çok ağır bir ceza olmuştu⁸¹. Çünkü Millet Meclisindeki görüşmelerde, İzmir Milletvekili Kitapçı Hüsnü Bey, bu Kanunla özellikle okul kitapları basım ve dağıtım işini tamamen Devlet'in kendi tekeline aldığı düşünüyordu. Buna karşı, basımevlerinin kolektif çalışmak yerine ferdi hareket etmeleri tazminat taleplerini boşa çıkarıyordu⁸². Tüm bu hadiseler, münferit teşebbüsler yerine İstanbul kitapçı-

74 “Tek Kitap Kanununa Dair: Mektep Tabilerinin Bazı Dilekleri”, s. 11.

75 “Çocuk Velileri Senede 250 Bin Lira Kazanıyorlar”, *Milliyet*, 10 Ağustos 1933.

76 “Mektep Kitapları Yetişmedi”, *Milliyet*, 21 Eylül 1933.

77 Haberdan şirketin ortaklarının Ahmet Halit, Tefeyyüz kütüphanesi, Resimli Ay ve Kanaat kütüphanesi sahiplerinin olduğunu öğreniyoruz (*Hakimiyeti Milliye*, 24 Nisan 1931).

78 Kabacalı, s. 177.

79 “Tek Kitap Kanununa Dair: Mektep Kitapları Tabilerinin Bazı Dilekleri”, a.g.m., s. 11.

80 Akkil, a.g.m., s. 16.

81 A.g.m., s. 18.

82 “Mektep Kitapları Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1933, C.14, 35. intikat, s. 7, (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c014/tbmm04014035.pdf> 15 Şubat 2016).

larının birlikte kolektif hareket ederek bu zorlukların üstesinden gelebileceklerini gösteriyordu⁸³. Okul kitaplarının “tek kitap usulüyle” okutulmasına karar verildikten sonra, uygulamanın içinde yer alabilmek için böyle hareket etmek gerekiyordu. Bu uygulamaya karşı olan İstanbul Kitapçılarından Kanaat Kütüphanesi sahibi İlyas, Tefeyyüz Kitaphanesi sahibi Parsih, Muallim Ahmet Halit, İbrahim Hilmi ve Suhulet Kitaphanesi sahibi Semih Lütfi Beyler Türk Kitapçılığı Limitet Şirketini canlandırmaya karar vermişlerdir⁸⁴. Gazete haberine göre bu Şirketin adı geçen ortakları, diğerlerine göre daha güçlü sermayeye sahip matbaacılar⁸⁵.

Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi ortaklarından Ahmet Halit Bey, tek kitap usulüne ilişkin düşüncelerini 13 Şubat 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde açıklamıştır. Halit Bey’e göre, mektep kitapları basım işi senelerden beri bu işle meşgul olan insanların işidir. Ömründe kitap basmamış hatta dükkânında mektep kitabı satmamış olanların bile mektep kitabı işine karışarak bu yüzden ekmeğe yeme sevdasına düştüklerini ifade etmektedir. Ayrıca, bu sene mektep kitabı basanların, şirkete girdiklerinde rekabete meydan kalmayacağını, bu suretle 1934’de hem kitapların ucuzlayacağı hem de aracı konumundaki kitap satıcılarının fazlasıyla ciro yapacaklarını belirtmiştir⁸⁶. Halit Bey, ilk mektep kitaplarının basım işinin bugünkü matbaacıların elinde kalması şartıyla stoklarını hiçbir talep beklemeden feda edebileceklerine de değinmiştir.

Şirket idarecileri, özel yayınlar yapmak için büyük bir şirket kurmaya hazır olduklarını⁸⁷ söylerken, mektep kitapları için aynı şeyi düşünmemektedirler. Ahmet Halit *Cumhuriyet* gazetesindeki röportajının devamında, “Mektep kitapları meselesi yalnız sermaye meselesi değil, aynı zamanda ilim, ihtisas ve bilhassa teşkilat meselesidir. Bunu ancak senelerden beri bu işle meşgul olan sermayelerini bu uğurda tehlikeye koyan, Harf Devrimi’ne ve geçen seneki (1932) program değişikliğinde henüz tatmin edilemeyen yüz binlerce liralık zarar görmüş bulunan hakiki mektep kitapçıları yapabilirler. Bu iş açıkça onların haklarıdır⁸⁸” açıklamasını getirmiştir. Matbaacılarından Hüsnü Bey, istenilen kâğıda basılmayan, tertibinde hatalar görülen kitapların sattırılmaması işinin Maarif Vekâletine ait olduğu, tab ve tevzi işini başaramayan kitapçıların elinden bu hakları yine Maarif Vekâletinin alabildiği konularını kabul etmekte; fakat, Devlet Matbaasının bu işe karıştırılması işine anlam verememektedir⁸⁹. Özellikle Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi ortağı olan kitapçılar, kendilerine yönelik yapılan kâğıt, basım, dağıtım ve iskonto şikâyetleri üzerinde

83 “Harf İnkılabından Sonra Kitapçılığın Bugünkü Hali İstikbali”, s. 17-18.

84 A.g.m., s. 18.

85 “Tek Kitap usulü ve kitapçılar: Tabı işini Devlet Matbaası yapmalı diyorlar”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1933.

86 “İlk Mekteplerde Tek Kitap”, *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1933.

87 “İlk Mekteplerde Tek Kitap”, a.g.m.

88 A.y.

89 “Mektep Kitapları Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun”.

durularak bunun neticesinde ortaya çıkan, “bin bir türlü fedakârlıkla ve kredilerle çıkarabildikleri ve beş senede adedi bini geçen yeni eserler için teşekkür beklerken 1933 yılında kabul edilen Tek Kitap Kanunu’nu yeni bir darbe⁹⁰” olarak adlandırmışlardır. Bundan dolayı Ahmet Halit, İbrahim Hilmi, Kanaat, Resimli Ay ve Tefeyyüz Kitaphaneleri, tek kitap usulünün uygulanmamasına yönelik dileklerde buldukları bir rapor hazırlamışlar ve bu raporu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal başta olmak üzere Muhterem Başvekil İsmet Paşa, Muhterem Maarif Vekili Doktor Reşit Galip Beyefendilerle bütün muhterem Millet Vekillerine, Maarif Erkânına, Matbuata⁹¹ takdim etmişlerdir. Ayrıca, Şirket üyeleri bu konuyla ilgili olarak Ankara’ya Maarif Vekili ile görüşerek durumlarını anlatmışlardır⁹².

Maarif Vekâletine mektep kitapları konusunda her gün yeni teklifler gelmekte⁹³, Müsteşar Salih Bey’in ifadesine göre de iki gruba ayrılan kitapçılar aralarında anlaşamamaktadırlar⁹⁴. Kitapçılık Şirketi adına Ankara’ya giden Ahmet Halit Bey, ilk mekteplerin 3’üncü ve 5’inci sınıflarında okutulacak Tarih ve Hayat Bilgisi kitaplarını basma hakkının kitapçılık şirketi namına kendilerine verilmesi talebinde bulunmuş; ayrıca, ellerinde stok halinde bulunan bu derslere ait eski kitaplar için hiçbir hak talep etmediklerini⁹⁵ ifade etmiştir. Halit Bey sonraki aylarda da itirazlarını sürdürmüş, mektep kitaplarının Devlet Matbaasına verilmesini destekleyip kendilerine ağır eleştiride bulunan Ahmet İhsan Bey’e karşılık olarak *Milliyet* gazetesine şu demeci vermiştir: “Biz ancak ölürsek yahut el açıp dilenirsek işte o zaman felaketimize inanacaklardır. Fakat düşünmüyorlar ki bu takdirde bütün bir irfan hayatı da bizimle beraber mezara sürüklenecektir”⁹⁶. Büyük sermayeli kitapçılardan oluşan bu Şirket içerisinde bulunmayan Sudi Kitaphanesi sahibi Sudi Bey, *Cumhuriyet* gazetesindeki bir yazara; “Şirkete dahil kitapçılar bu işi üzerlerine almak ve diğer kitapçılara da bunu yüzde bir miktar komisyon mukabilinde vermek istiyorlar ve biz bunu kabul etmiyor ve bu istifadenin doğrudan doğruya hükümette kalmasını istiyoruz.”⁹⁷ şeklindeki talebini iletmiştir.

Kitapçılar Kooperatifi

Okul kitaplarının pahalı olduğu iddiaları üzere hazırlanan raporun Bakan düzeyinde üst komisyonda görüşülmesinin ardından, okullar açılmadan önce bütün kitapların her yerde aynı zamanda temin edilebilecek çözüm yolları arandığı görülmektedir. Kitapları ucuzlatma gayesi güden komisyon, okul kitaplarının Maarif Vekâleti tarafından tek başına basılamayacağına kanaat getirmiştir.

90 “Harf İnkılabından Sonra...”, s. 17.

91 A.g.m., s. 19.

92 “Tek Kitap”, *Milliyet*, 4 Mart 1933.

93 “Mektep Kitapları Meselesi”, *Milliyet*, 20 Şubat 1933.

94 “Mektep Kitapları”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1933.

95 “Kitapçıların Müracaatı”, *Milliyet*, 1 Mart 1933.

96 “Ahmet İhsan B.”, *Milliyet*, 5 Nisan 1933.

97 “Tek Kitap Usulü ve Kitapçılar”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1933.

Bu noktada ders senesi başında her yerde aynı anda kitap temin edecek bir kitapçı grubunun oluşmasına yardım edilmesi kararı alınmıştır⁹⁸. Kitapçılar, aralarında kooperatif yapmak suretiyle kitapları ucuzlatabileceklerdir⁹⁹. Bir kitapçı grubunun teşekkülü halinde durumun görüşülebileceği açıklanmıştır¹⁰⁰. Böyle bir teşekkül, kooperatif şeklinde varlık bulacak, bir başkanı ve üyeleri olacaktır¹⁰¹. Kooperatif kurulması haberinin alınması üzerine, İstanbul'daki birçok kitapçı Maarif Vekâletine bir telgraf çekip teşekkür etmiş ve bu hususta müşterek bir rapor takdim edeceklerini bildirmişlerdir¹⁰². Görülen o ki Vekâletin bu kararı, özellikle kitap satışı yapanları oldukça memnun etmiştir¹⁰³. Böyle bir teklif, kitap satanları memnun ederken kitap basanların daha temkinli yaklaşımlarına sebep olmuştur¹⁰⁴. Çünkü kitap basımıyla uğraşan matbaacılar ellerinde önceden basılmış halde stokta kitapları olduğu, kitaplar değişip yeni kitap basılması durumunda bütün stokların ellerinde kalacağı endişesi yüzünden kitap satıcılarıyla ters düşmüşlerdir.

Maarif Vekâletinin bu kararı, böyle bir oluşum için Kitapçılar Cemiyetinin harekete geçmesine sebep olmuştur. Sudi Kitapevi sahibi ve Kitapçılar Cemiyeti Başkanı Sudi Bey, konuyla alakalı olarak niyetini, *Cumhuriyet* gazetesinde “Maarif Vekâleti mademki tek kitap usulünü kabul edecektir bu halde bunun tabını kitapçılar şirketi namı altında toplanacak herhangi bir şirkete vermek doğru olmaz ve buna lüzum yoktur. Vekâlet, Devlet Matbaası da bunu pek ala tabedebilir. Sonra muayyen bir komisyon mukabilinde satış için bize terk eder. Şirkete dâhil kitapçılar

98 “Kitap İşi”, *Milliyet*, 7 Şubat 1933.

99 “Mektep Kitapları”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933.

100 “İlk mektep kitaplarının tab’ı mes’elesini için de, Vekâlet karşısında bütün kitapçılardan mürekkep bir teşekkül gördüğü takdirde bu meseleyi görüşecektir (Tek kitap usulü: Maarif Vekâleti mes’eleyle kökünden hallediyor”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933).

101 “Kitap işi”, *Milliyet*, 7 Şubat 1933.

102 “Tek kitap usulü: Maarif Vekâleti mes’eleyle kökünden hallediyor”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933.

103 “Mekteplerde derslerin tek kitap usulü okutulması ve mektep kitaplarının bütün Türk kitapçılarından iştirakiyle vücuda gelecek bir kooperatifin tabetmesine dair Maarif Vekâletinin verdiği son karar İstanbul kitapçıları çok memnun etmiştir. Dün şehrimizdeki kitapçılardan 26 kişi toplanarak Vekâlete bir telgraf çekmişler ve teşekkür etmişlerdir. Bu kitapçılar bu hususta Vekâlete takdim edilmek üzere bir de rapor hazırlamaktadırlar” (*Milliyet*, 8 Şubat 1933; *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933); Bu süreçte bazı kitapçıların münferit hareket ederek, tek başlarına bu işin altına girebileceklerini Vekâlete bildirmişlerdir (*Milliyet*, 12 Şubat 1933).

104 Kitapçılar kooperatifinin kurulmasıyla ilgili haberlerin ardından, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi ortaklarından kitapçı Muallim Ahmet Halit Bey 13 Şubat tarihli *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı açıklamada “... Bir kere tek kitap mes’elesini Ankara caddesindeki kitapçıların karışacakları bir mes’ele değildir. Bu doğrudan doğruya Maarif Vekâleti yüksek makamının ve talim ve terbiye dairesinin düşünüp karar vereceği ilmi bir mes’eledir. Bizim vazifemiz kabul edilen kitapları basmak ve satmaktır. Binaenaleyh bu işe karışmak şöyle dursun lâkırdsını bile etmek aklımızdan geçmez”. Aynı açıklamanın devamında her ne kadar konuya mesafeli gibi gözükseler de bu işe yıllarını verenler olarak matbaacıların bu işin dışında kalamayacakları belirtiliyordu. “...Bu iş ancak senelerden beri bu işle meşgul olan ... hakiki mektep kitapçıları yapabilirler. Bu iş onların sarıh haklarıdır da”, (“İstanbul kitapçıları fikirlerini anlatıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1933).

bu işi üzerlerine almak ve diğer kitapçılara da bunu yüzde bir miktar komisyon mukabilinde vermek istiyorlar ve biz bunu kabul etmiyor ve bu istifadenin doğrudan doğruya hükümette kalmasını istiyoruz”¹⁰⁵ şeklinde açıklamıştır. Sudi Bey, 25 kuruşa satılan bir kitabın tek kitap uygulamasıyla 5 kuruşa satılabileceğini söyleyerek mektep kitapları işinin bütün kitapçıların dâhil olduğu bir kooperatife bırakılmasını istediklerini ifade etmiştir¹⁰⁶.

Maarif Vekâletinin kararına göre mektep kitapları Tek Kitap usulü ile okutulacak ve mektep kitapları bütün Türk kitapçılarının iştirakiyle oluşturulacak bir kooperatif tarafından basılacaktır¹⁰⁷. Durum böyle olunca harekete geçen İstanbul kitapçıları, sermayesi 100 bin lira olan Kitapçılar Kooperatifi kurarak, başkanlığına da büyük sermayeli kitapçılardan oluşan Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi’ne dahil olmayan Kitapçılar Cemiyeti Başkanı Sudi Bey’i geçirmiştir¹⁰⁸. Ortaklığa ilk başlarda yirmi kitapçının dâhil olduğunu öğreniyoruz¹⁰⁹. Kanaatimizce bunlar, ilk bu haber duyulduğunda Maarif Vekiline telgraf çeken şu kitabeveleri olsa gerek: Gazete haberine göre telgraf çeken kitapçılar İkbâl, Cihan, Şark, Maarif, Remzi, Çiftçi, Halk, İnkılâp, Asarılmıye, Emniyet, Cumhuriyet, Sudi, Gayret, Umumi, Şafak, Cemiyet, Reklam, Kâinat, İrfan, Millet, Zaman, Raşit, Nihal, Yusuf Ziya, Şakit ve Sadakat kitabeveleri¹¹⁰. *Milliyet* gazetesinde bu bilgi yirmi beş olarak verilmektedir¹¹¹. Kooperatifin kurulmuş olduğunu bir telgrafla Maarif Vekâletine bildirmişlerdir¹¹². Başkan Sudi Bey daha sonraki günlerde yaptığı açıklamalarda taşradaki kitapçıların da üyelik için müracaat ettiklerini, teşkilatın memleketin bütün kitapçılarına açık olduğunu ifade etmiştir¹¹³.

Tek kitap usulünü benimsemeyen sadece mektep kitapçılarının dâhil olduğu Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi üyelerinin ise bu durumdan memnun olmadıkları ve iki kısma ayrılan kitapçıların ayrı ayrı Maarif Vekâletine rapor hazırladıkları 6 Mart 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde açıklanmaktadır¹¹⁴. Bu yüzden ortaklık kurulması noktasında kitap basanlar ile satanlar iki kısma ayrılmışlardır¹¹⁵.

Kooperatif, kuruluş şekli, üyeleri ile çalışma usul ve esaslarını açıkladığı nizamnamesini de hazırlamıştır. Bu nizamnameye göre ülkenin her yerinde bayi teşki-

105 “Tek Kitap Usulü ve Kitapçılar”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1933.

106 “Kitapçılar Kooperatifi”, *Milliyet*, 5 Mart 1933.

107 “Kitapçılar Memnun”, a.g.m.

108 “Kitapçılar Kooperatifi”, *Milliyet*, 5 Mart 1933; “İstanbul Kitapçıları ... kendi aralarında bir kooperatif yaptılar”, *Cumhuriyet*, 5 Mart 1933.

109 “Kitapçılar Kooperatifi: Dün yirmi kadar kitapçı müracaat etti”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1933.

110 “Tek kitap usulü: Maarif Vekâleti mes’eleyle kökünden hallediyor”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933.

111 “Tek Kitap Meselesinden Kitapçılar Telaşlı”, *Milliyet*, 12 Şubat 1933.

112 “İstanbul Kitapçıları... kendi aralarında bir kooperatif yaptılar”, *Cumhuriyet*, 5 Mart 1933.

113 “Kitapçılar Kooperatifi: Nizamname dün kat’i şeklini aldı”, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1933.

114 “Kitapçılar Kooperatifi”, a.g.m.

115 “Kitapçılar toplandılar: Mektep kitaplarından ihtilaf çıktı” *Milliyet*, 10 Şubat 1933.

latı kurulacak, mümkün olduğu kadar ucuz kitap çıkarılacak, halkın okuma zevkini artırmak için çalışılacaktır. Nizamnameden ayrıca üyeler arasında bir yardımlaşma sandığı kurulduğunu öğreniyoruz¹¹⁶. Aslında öncelikli amaçlarının okul kitaplarının basım ve dağıtımını yapmak olduğu söylenirken, Başkanı Sudi Bey'e göre halkın ilgisini çekecek hikâye ve romanlar aynı zamanda fen ve ziraatla alakalı yabancı eserler de basılıp dağıtılacaktır. Tüm bunlarla beraber özellikle müelliflerin telif hakkının gerektiği hakkaniyette ödeneceği açıklanmıştır¹¹⁷. Bir manifesto niteliği taşıyan nizamnamedeki bu kararların, ileriki zamanlarda ne kadarının gerçekleştirildiği ayrı bir inceleme konusudur.

Sonuç

Harf Devrimi'nin ardından başta İstanbul kitapçıları olmak üzere çoğu basımevinin düzeni bozulmuştu. Elde kalan Arap harfli eserlerden zarar etmeleri bir yana, yeni harfle yaptıkları baskılarda da eski kaliteyi yakalayamıyor, birtakım şikâyetlere maruz kalıyorlardı. Bu şikâyetler, başta dizgiden kaynaklanan kitap baskılarındaki özensizlik, kullanılan kâğıdın kalitesizliği ve kitap fiyatlarının birkaç yıl içerisinde aşırı artış göstermesi şeklindeydi.

Özellikle ülke irfanının temeli öğrenciler ve onların ders kitapları olunca, hükümet yetkilileri konuya duyarsız kalmamış birtakım önlemler almaya çalışmıştı. İlk başlarda bu önlemler matbaalara yardım, yeni harflerin ithalatında gümrük vergisi alınmaması ve posta masraflarının azaltılması şeklindeydi. Tüm bu gayretlere rağmen ders kitabı tedariki eski günlerine dönmeyince birtakım tedbirler almak kaçınılmaz olmuştur. Çareyi Tek Kitap Kanunu çıkarmakta bulan Hükümet, bu Kanun ile tüm okullarda okutulacak kitapları standart hale getiriyor; aynı zamanda bu kitapların tedariki işini de yükleniciyle yapmak istiyordu. Karara itiraz eden basımevi temsilcileri, böyle bir kanunun, ayakta kalmaları okul kitaplarını basma işine bağlı olan tüm kitapçıları zor duruma düşüreceğini; hatta, işletmelerin sonunu getireceğini ısrarla ifade ediyorlardı.

Günlük gazete haberlerinde geçen şekliyle Tek Kitap Kanunu olarak kamuoyunda yer etmiş 2259 sayılı Kanun ile okul kitapları basım ve dağıtım işi, Maarif Vekâleti üzerinden ihaleyle özel müteşebbislere verilecekti. Böyle bir Kanun'un çıkarılması, başta basımevlerini üzse de bunun bir kazanç kapısına dönüşebileceği görülmüş ve menfi tutumlar değişmiştir. Çünkü İstanbul'daki kitapçılar da pek tabii bu işe talip olabilirdiler. Ancak, ülkedeki tüm okullar göz önünde bulundurulduğunda,

116 "Kitapçılar Kooperatifi: Nizamname dün kat'ı şeklini aldı", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1933.

117 Sudi Bey'in açıklamaları arasında yazarlara verilecek telif ücretleri konusu da dikkat çekicidir. Açıklamada o dönem forma başına en fazla on lira verildiğini, Kooperatifin ise eserin kıymetine göre bunu elli liraya kadar çıkarabileceği ifade edilmiştir. O yıllardaki telif ücretlerini yansıtmaması bakımından ilginçtir ("Kitapçılar Kooperatifi: Nizamname dün kat'ı şeklini aldı", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1933).

mevcut matbaacı ve kitapçılar içerisinde bu işin üstesinden gelebilecek bir işletme gözükmüyordu. Tek başlarına böyle bir işin altına giremeyeceklerini anlayan matbaacılar ve satıcılar, güç birliği yapmaya karar verdiler. Bu süreçte iki ayrı grubun oluştuğu ve teşkilatlandıkları görülmüştür. İlki tek kitap kanunundan önce daha çok okul kitabı basım işiyle uğraşan matbaacılarından meydana birlik. Bu grup Nisan 1931’de Türk Kitapçılığı Limitet Şirketini kurmuşlardır. Bu şirketin ortakları İstanbul Kitapçılarından Kanaat Kütüphanesi sahibi İlyas, Tefeyyüz Kitaphanesi sahibi Parsih, Muallim Ahmet Halit, İbrahim Hilmi ve Suhulet Kitaphanesi sahibi Semih Lütfi Beylerdir. Bu şirketin adı geçen ortakları, o günkü şartlarda güçlü sermayeye sahip matbaacılarıdır.

Okul kitaplarının satış ve dağıtım işiyle uğraşan kitapevleri ise Kitapçılar Kooperatifi adıyla ayrı bir ortaklık kurdular. Müteşebbislerin Mart 1933’te oluşturdukları bu ortaklık, tek kitap kanunu ile basım ve dağıtımını ihale edilecek okul kitapların tedariki işine talipti. Kooperatif başkanlığına Kitapçılar Cemiyeti Başkanlığını da yürüten Sudi Bey geçmiştir. Diğer ortaklar ise İkbâl, Cihan, Şark, Maarif, Remzi, Çiftçi, Halk, İnkılâp, Asarılmıye, Emniyet, Cumhuriyet, Suudi, Gayret, Umumi, Şafak, Cemiyet, Reklam, Kâinat, İrfan, Millet, Zaman, Raşit, Nihal, Yusuf Ziya, Şakit ve Sadakat kitapevleridir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Akkil, Osman, *Cumhuriyet’in İlanı Sonrası Türk Kitap Yayıncılığının Gelişimi ve Devlet-Özel Sektör İlişkisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2009.

Alpay, Meral, *Harf Devriminin Kütüphanelere Yansıması*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

Aslan, Erdal, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları”, *Eğitim ve Bilim*, 35/158, 2010, s. 215-231.

Çiçek, Niyazi ve Kabakulak, Nurhan, “Harf Devrimi’nin Ardından İstanbul Kitapçılarının Yaşadıkları Zorluklar Nedeniyle Hükümetten Yardım Talepleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, 2018, s. 1-18.

_____, “Harf Devrimi’nin İstanbul Kitapçılarına Ekonomik Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, s. 121-137.

Çiçek, Niyazi, *Harf Devrimi’nin Kamu Yönetimine ve Yazışma Geleneğine Etkileri*, ATAM, Ankara 2017.

“Devlet Kitapları Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun”, Kanun Sayısı: 2133, *Resmi Gazete*, 04.04.1933, s. 2370.

D.M.N, “Harf İnkılabı ve İstanbul Kitapçılarının Perişan Hali”, *Resimli Şark Dergisi*, No 8, 1931, s. 15-17.

“Harf İnkılabından Sonra Bizde Kitapçılığın Bugünkü Hali ve İstikbali”, *Resimli Şark Dergisi*, No: 25, 1933, s. 17-23.

İskit, Server, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Maarif Vekâleti, Ankara 1939.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.

Kanbolat, Erhan, *Harf Devrimi’nden Köy Enstitülerine Türkiye’de İlköğretim (1928-1940)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.

Kaynaradağ, Arslan, “Türkiye’de Yayıncılığın Gelişimi ve Sorunları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim, İstanbul 1987, s. 2824-2836.

“Maarif Vekilliğine Bağlı Mekteplerde Okutulacak Ders Kitaplarının Basılması ve Dağıtılmasına Bu Maksat İçin Kurulacak Mektep Kitapları Sandığı Hakkında Kanun”, Kanun Sayısı: 2259, *Resmi Gazete*, 13 Haziran 1933, s. 2426.

“Mektep kitapları için açılacak hesabı cari hakkında 1/498 numaralı kanun lâyihası ve Maarif ve Bütçe encümenleri mazbataları”, *T.B.M.M.Z.C.*, İ:35, 4.4.1933, C:14, s. 6-14.

“Mektep Kitapları Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1933, C.14, 35.intikat, s.7, (çevrim-içi), [https:// www. tbmm. gov.tr/ tutanaklar/ TUTANAK/ TBMM/ d04/ c014/ tbmm04014035.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c014/tbmm04014035.pdf) 15 Şubat 2016.

“Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tab’ı Hakkında Kanun”, Sayı 823, *Resmi Gazete*, t. 01.05.1926, s. 262.

TEK KİTAP KANUNU VE TİCARİ OLUŞUMLAR

“Mektep Kitaplarının Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun”, Kanun Sayısı: 1812, *Resmi Gazete*, 31.05.1931, s. 1310.

“Mektep Kitaplarının Mütedavil Sermayesine Munzam Tahsisat Kayıt ve Mahsubuna Dair Kanun”, Kanun Sayısı: 2132, *Resmi Gazete*, 01.04.1933, s. 2370.

Naci Kasım, *Matbuat Buhranı*, Türkiye Neşriyat Yurdu, İstanbul 1929.

“Satılan Mektep Kitapları Bedellerinden 16460 Liranın Maarif Vekâleti 1927 senesi Bütçesinin 558 inci Faslına Tahsisatı Munzama Olarak İlavesinin Tasdikına Dair Kanun”, Kanun Sayısı: 1386, *Resmi Gazete*, 07.02.1929, s. 1113.

“Tek Kitap Kanununa Dair: Mektep Kitapları Tabilerinin Bazı Dilekleri”, *Resimli Şark Dergisi*, No: 28, 1933, s. 11-16.

Üstün, Hasan, “Türkiye’de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, 2008, 34/1, s. 107-126.

Günlük Gazeteler

“Ahmet İhsan B.”, *Milliyet*, 5 Nisan 1933.

“Alınamayan kitap paraları”, *Milliyet*, 14 Nisan 1930.

“Bazı kitapçıların kurnazlığı!”, *Milliyet*, 5 Eylül 1932.

“Çocuk Velileri Senede 250 Bin Lira Kazanıyorlar”, *Milliyet*, 10 Ağustos 1933.

“Dün beş matbaacı dinlendi”, *Milliyet*, 6 Aralık 1932.

“Dün Mecliste Hararetli Münakaşalar Oldu”, *Milliyet*, 2 Nisan 1933.

“Fırka grubunun verdiği mühim kararlar”, *Vakit*, 15 Aralık 1932.

“Gazete, risale ve kitap satışının teshili için”, *Milliyet*, 8 Nisan 1930.

“Gazeteci ve kitapçılar bu sabah toplanıyorlar”, *Vakit*, 5 Ocak 1930.

“Halk mı Okumuyor Muharrirler mi Yazmıyor?”, *Milliyet*, 9 Aralık 1932.

“İlk Mekteplerde Tek Kitap”, *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1933.

“İstanbul kitapçıları fikirlerini anlatıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1933.

“İstanbul Kitapçıları... kendi aralarında bir kooperatif yaptılar”, *Cumhuriyet*, 5 Mart 1933.

“Kitap Fiyatları”, *Milliyet*, 30 Eylül 1929.

- “Kitap İşi”, *Milliyet*, 7 Şubat 1933.
- “Kitap komisyonu işini bitirdi”, *Milliyet*, 12 Aralık 1932.
- “Kitap tâbileri A. İhsan Beye cevap veriyorlar”, *Milliyet*, 5 Nisan 1933.
- “Kitap ve kitapçılar”, *Milliyet*, 8 Mart 1933.
- “Kitapçılar Ankara’ya Heyet Gönderiyorlar”, *Milliyet*, 6 Eylül 1929.
- “Kitapçılar Kooperatifi: Dün yirmi kadar kitapçı müracaat etti”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1933.
- “Kitapçılar Kooperatifi: Nizamname dün kat’i şeklini aldı”, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1933.
- “Kitapçılar Kooperatifi”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1933.
- “Kitapçılar Kooperatifi”, *Milliyet*, 5 Mart 1933.
- “Kitapçılar Memnun”, *Milliyet*, 8 Şubat 1933.
- “Kitapçılar toplandılar: Mektep kitaplarından ihtilaf çıktı”, *Milliyet*, 10 Şubat 1933.
- “Kitapçılar”, *Vakit*, 3 Nisan 1929.
- “Kitapçıların alacakları”, *Milliyet*, 22 Nisan 1930.
- “Kitapçıların Müracaatı”, *Milliyet*, 1 Mart 1933.
- “Kitapçılık ve Matbaacılık Komisyonu”, *Hakimiyeti Milliye*, 10 Aralık 1930.
- “Maarifte dünkü içtima: Maarif vekaletinin bir bayi teşkilatı yapması tekarrür etti”, *Hakimiyeti Milliye*, 6 Ocak 1929.
- “Mektep kitapları için Vekâlete sermaye veriliyor”, *Cumhuriyet*, 19 Mart 1933.
- “Mektep kitapları lâyihasına gelince, bu lâyiha Maarif Vekâletinin mektep kitaplarını bizzat basmak kararı ile âlâkâlıdır”, *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1933.
- “Mektep Kitapları Meselesi”, *Milliyet*, 20 Şubat 1933.
- “Mektep kitapları pahalı mı, değil mi?”, *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1932.
- “Mektep Kitapları Pahalıdır”, *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1932.
- “Mektep kitapları tetkikati”, *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1932.
- “Mektep Kitapları Yetişemedi”, *Milliyet*, 21 Eylül 1933.
- “Mektep Kitapları: Yüzde 40 pahalı olduğunu söyleyenler de var”, *Milliyet*, 13 Ocak 1933

“Mektep Kitapları”, *Cumhuriyet*, 8, 21 Şubat 1933.

“Mektep kitapları”, *Milliyet*, 1, 6, 8, Aralık 1932.

“Mektepler: Maarif müsteşarının teftişleri”, *Hakimiyeti Milliye*, 9 Ocak 1930.

“Ne denir? Mektep kitapları pahalıdır”, *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1932.

“Tek Kitap Meselesinden Kitapçılar Telaşlı”, *Milliyet*, 12 Şubat 1933.

“Tek Kitap usulü ve kitapçılar: Tabii işini Devlet Matbaası yapmalı diyorlar”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1933.

“Tek Kitap Usulü ve Kitapçılar”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1933.

“Tek kitap usulü: Maarif Vekâleti mes’eleyle kökünden hallediyor”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933.

“Tek kitap usulü”, *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1933.

“Tek Kitap”, *Milliyet*, 4 Mart 1933.

Gazetelerde Başlıksız Haberler

Milliyet, 8 Şubat 1933; 12 Şubat 1933; 1 Aralık 1932.

Cumhuriyet, 8 Şubat 1933; 6 Nisan 1930; 22 Nisan 1930.

Hakimiyeti Milliye, 24 Nisan 1931.

Vakit, 23 Mart 1933.

EXTENDED ABSTRACT

The Alphabet Reform in Turkey in November 1928 caused many repercussions which were seen in the daily press and publication, education-training, bureaucracy, culture and religious life. One of the areas directly affected by the Revolution, which is known as the alphabet change, was the printing houses. The printers in the whole country, especially in Istanbul, were adversely affected by this revolution both psychologically and economically. Due to the fact that the Latin letters could not be supplied immediately, and books which had been printed with Arabic letters could not be sold, not to mention the fact that those printed with the new letters were also inaccurate, printing houses as well as bookstores fell into economic crisis. Some of the printing houses and bookstores were closed down, some of them borrowed credit excessively and a few tried to overcome the difficult conditions by establishing a partnership.

These difficult conditions led to a decline in print quality in the country. This negative effect was also felt more particularly in the printing and distribution of school books. However, school books, which were pre-determined and customer-ready, were an important sector that provided survival for most of the printing houses. In spite of all the negative conditions, school books was still an important commercial field and were crucial for print houses in overcoming financial problems. Since the State was managing the printing and distribution of the textbooks that were taught at schools, the number of books to be printed and the sales prices were determined by the Ministry of Education and reported to the printing houses. Due to the decrease in the rate of profit determined by the State, the print houses which were trying to survive especially by printing these books, had difficulty in printing new books. According to the printing houses, extremely low profit margins due to cheap sales prices negatively affected the print quality of books.

The paper quality of the school books as well as the fact that the printing and binder works were not the same as the previous ones led the authorities to take some measures. The first of these measures was that the State wanted to carry out the publication and distribution of textbooks without leaving the bookstores arbitrary. In this way, both the print quality and distribution of the books would be checked and the authorities would ensure that they went to all corners of the country at the same time.

The State which made the change of the alphabet tried to take some measures by considering the possible problems. These measures were initially in the form of assistance to the printing presses, the decrease of customs duties on imports of new alphabets and the reduction of postage costs. Despite all these efforts, book publishing was far from returning to its old days. In this period, the number of editions of daily newspapers, magazines and books decreased, but also the print quality decreased. These disadvantages were especially felt in the area of school books. Because school books were sold both in poor quality and high prices, it was necessary to take some measures. Both the members of the Republican People's Party and the Government officials held meetings at different times and made some decisions in order to find solutions. One of these decisions was to issue a law on the printing and distribution of school books. The textbooks of all schools were standardized by this law.

On June 3, 1933, Law No. 2259 "Publication and Distribution of the Textbooks to be Taught at the Schools Affiliated to the Ministry of Education and the Law on the Funding of the School Books to be Established for This Purpose" was accepted. This law was known as "the standard book law" in the daily newspapers. Before the law came out, the bookstores, especially those dealing with the printing and distribution of school books, opposed the Law. With this Law, it was thought

that the publication of textbooks was taken into the hands of the State. The printing houses and bookstores believed that such a practice would bring them to an end. However, due to the news that the printing of school books would be awarded to private entrepreneurs by tender, the opinions of the printing houses began to change. It was observed that negative attitudes changed with the idea that such a law could be profitable because the bookstores in Istanbul could also of course benefit from this work. However, considering the great number of schools in the country, it was difficult for an enterprise to overcome this work in existing printers and bookstores. Print houses and book sellers, who understood that they would not manage such a business alone, decided to join forces.

In this process, two separate groups were formed. First, before the standard book law, a company was founded by printing houses, mostly dealing with the printing of school books. This company was founded in April 1931 under the name of the Turkish Bookselling Limited Company. The partners of the company were İlyas, who owned Kanaat Printing House (Kanaat Kitaphanesi) from Istanbul Printing House (İstanbul Kitaphanesi), Parsih who owned Tefeyyüz Printing House (Tefeyyüz Kitaphanesi), Muallim Ahmet Halit, İbrahim Hilmi, and Semih Lütü Bey who owned Suhulet Printing House (Suhulet Kitaphanesi). These partners had strong capital printers at the time.

The bookstores dealing with the sales and distribution of school books formed a separate partnership under the name of the Bookstore Cooperative. Founded in March 1933, this partnership was committed to the printing and distribution business of school books. Suudi Bey, who was also the president of the Association of Booksellers, was elected as Cooperative president. Other partners were İkbâl, Cihan, Şark, Maarif, Remzi, Çiftçi, Halk, İnkılâp, Asarilmiye, Emniyet, Cumhuriyet, Suudi, Gayret, Umumi, Şafak, Cemiyet, Reklam, Kâinat, İrfan, Millet, Zaman, Raşit, Nihal, Yusuf Ziya, Şakit and Sadakat Bookstores.

**DEĞERLENDİRME /
BOOK REVIEW**

Levent Kuru - Ahmet Önal, Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Eylül 2018, 251 sayfa.

Osmanlı İmparatorluğu'na, kendinden önceki Türk-İslam devlerinden tevarüs eden en önemli kurumlardan biri de şüphesiz kadılıktır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılar, önceki Türk-İslam devletlerinden farklı olarak, yardımcıları ile beraber tamamen kendi yetki ve sorumluluklarındaki adli ve idari bir birim olan “kaza”larda görev yapmaktaydılar. Doğal olarak kadılık mesleğinin hiyerarşik basamakları bu kazaların durumuna göre şekillenmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılık ve dolayısıyla kazalar temel olarak 2 kısma ayrılmıştı. İlki “mevleviyet” olarak adlandırılan ve üst düzey ulemaya tahsis edilen, sınırlı sayıdaki yüksek dereceli kadılıklardı. İkincisi ise atanma yetkisi kadıaskerlerin elinde olan ve kadılık mesleğinin çoğunluğunu oluşturan kadılıklardı.

Tanıtımını yaptığımız kitap; atama yetkisi Rumeli ve Anadolu kadıaskerliklerinin elinde olan kadılıkların XVII. yüzyıldaki durumu hakkındadır. Bu noktada eser; temel olarak iki adet kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Yazmaları 3774 numaraya kayıtlı; diğeri ise Ankara

Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 1984 numara ile kayıtlı eserlerdir. Yazarların, araştırmalarına konu olan bu kaynaklar literatürde “kadı mecmuası” olarak adlandırılmaktadırlar. Hem içeriğindeki bilgiler hem de bizzat kadılar ya da kadı olma ihtimali olan ilmiye sınıfı üyeleri tarafından kaleme alındıkları için bu isimle adlandırılmışlardır. Yazarlar, neşrettikleri eser hakkında bilgi verirlerken, sadece bu eserlerin kazaların statüsünü takip etmek için, çoğunlukla kadılar tarafından kaleme alındığını belirtmişler ve kadı mecmuaları hakkında fazla bilgi vermemişlerdir.

Kitap giriş, üç ana bölüm, sonuç, bibliyografya ve kullanılan kaynakların iki ek halinde transkripsiyonu bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş kısmında kaza teşkilatı, kadılık ve kadıaskerlik kurumları ile alakalı genel bir bilgi verildikten sonra literatür eleştirisine geçilmektedir. Öncelikle çalışmalarına konu olan eserlerin, birer kadı mecmuası olduğundan hareketle bu kaynakların ne olduğu, nasıl oluşturulduğu, verdiği bilgileri nerden aldığı gibi kaynak değerlerine ilişkin konuların açıklığa kavuşturulması gerekirdi. Bu anlaşıldığı zaman aslında konunun birçok noktası da aydınlığa kavuşmuş olacaktır. Ancak kaynakların içerdiği bilgiler verilmesine rağmen; bahsettiğimiz kaynak özellikleri verilmemiştir.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ercan Alan, alanercan@gmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 01.04.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 01.10.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19015

Cite this article as: Alan, Ercan, “Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre) Başlıklı Kitabın Tanıtımı”, Turk J Hist sayı 70 (2019), s.119-127.

Yazarlar konu hakkında literatür değerlendirmesi yaparken 1078 düzenlemesinin arşivlerimizde çok çeşitli nüshaları olduğunu söylemekte ve örnek olarak iki eseri göstermektedirler. Bir tanesi Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kısmında “Menâsıb-ı Rumeli ve Anadolu” başlığı altında H.O 198 numara ile kayıtlı eser diğeri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 15 Hk 934/2 numaralı mecmuadır. Ancak bu eserlerden Avusturya Milli Kütüphanesi’nde kayıtlı olan mecmua; XVIII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyılın ilk yarısına aittir. Dolayısıyla içindeki bilgilerin 1078 düzenlemesiyle hiçbir alakası yoktur. Diğer eser ise bazı açılardan 1078 düzenlemesine benzese de içeriği oldukça farklıdır. Bu mecmua, “Dört Yüz, Üç Yüz, İki Yüz, Yüz Elli, Yüz Otuz, Yüz, Seksen Pâyesinde Olan Menâsıbdır” başlığı altında Rumeli kazalarını adı geçen rütbelere göre tasnif etmektedir. Dolayısıyla yazarların herhangi bir incelemede bulunmadan, zahiren bakarak bu mecmuaların da 1078 düzenlemesi ile alakalı olduğunu yazdıkları ve yanlış bilgi verdikleri görülmektedir. Ayrıca eğer bu mecmualar iddia ettikleri gibi 1078 düzenlemesi ile ilgili olsaydı, nüshaları karşılaştırıp aradaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaları gerekirdi. 1078 tarihli Rumeli kadılıkları rütbeleri düzenlemesi hakkında değişik kütüphanelerde farklı nüshalar bulunmaktadır. Bu nüshalarda Rumeli kazaları değişik sayıdaki ve isim-

deki rütbeler altında toplandığı görülmektedir. Yazarların ise sadece kendi tespit ettikleri iki nüshayı ve M. Kemal Özergin tarafından neşredilen nüshayı baz aldıkları ve bu nedenle Rumeli kadılıklarını 12 rütbe altında gösterdikleri görülmektedir. Halbuki 1078 tarihli düzenlemenin orijinal nüshası henüz tespit edilememiştir. Yazarların kullandıkları nüshalar da dahil olmak üzere tespit edilen nüshalar orijinalinden istinsah edilmiştir. Bu nedenle bütün nüshaların tespiti ve karşılaştırılması konunun izahı açısından daha anlamlı olacaktır. Sadece üç nüshaya bakarak Rumeli kadılıklarının 12 rütbeye ayrıldığını söylemek çok isabetli görünmemektedir. Bu noktada yazarların en çok üzerinde durdukları iki çalışma M. Kemal Özergin ve tarafımızdan yapılan çalışmadır.¹ Yazarlar tarafımızdan incelenen nüshanın 1078 düzenlemesinin bir kopyası olduğunu iddia etmekte ve araştırmamıza konu olan nüsha ile Özergin’in nüshasının arasındaki farkları gösterdiğimiz tabloyu yeniden tashih etmektedirler. Ayrıca tarafımızdan tespit edilen bu nüshanın 13 rütbeden oluşması sebebiyle Özergin’in listesinden farklı olmasını, listeyi istinsah eden katibin tercihi olarak açıklamaktadırlar. Bu noktada bazı hususları açıklamak yerinde olacaktır.

Kemal Özergin, kadı mecmuasındaki verileri incelerken mecmuada yer alan kazaları iki kısım halinde değerlendirmiştir. İlki Rumeli kadılık rütbelerini gösteren ve toplamda 361 adet kazayı

1 M. Kemal Özergin, “Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi”, *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara, 1988, s. 251-309 ve Ercan Alan, “Yeni Bir Belgeye Göre XVII. Yüzyıl Sonunda Rumeli’de Kadılık Rütbeleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016, s.337-366.

kapsayan bölümdür ki Özergin bunu neşrederken “[A]” şeklinde göstermiştir. İkinci kısım ise Rumeli kadılıklarını alfabetik olarak sıralayan ve coğrafi konumu anlatan kısımdır ve bu kısım da “[B]” başlığı altında listelenmiştir. İkinci kısım olan bu [B] kısmı, 391 adet kazayı içermektedir ve burada kazaların rütbeleri yer almaz. Aslında XVII. yüzyıla ait bütün kadı mecmuaları bu şekilde iki kısımdır. İlk kısımda kazaların rütbeleri verilirken ikinci kısımda alfabetik olarak kazaların listesi, civarındaki komşu kazalar, İstanbul’a uzaklıkları, varsa ayırıcı özellikleri vb. yer almaktadır. İkinci kısımda kazaların rütbeleri tekrar zikredilmez ve ikinci kısımdaki kazaların sayısı, birinci kısımda rütbesi kaydedilen bölümden daima daha fazladır. Bunun sebebi; arpalık, maişet, tebid ve tekaüd gibi değişik statülerde tevcih edilen kazaların ve düşük yevmiyeli olduğu için rütbesi zikredilmeyen çoğu zaman büyük kazalara ilhak olunan bazı küçük kazaların, rütbe sahibi olmadıkları için sadece ikinci kısımda zikredilmeleridir. Bu nedenle tarafımızdan yapılan çalışmada Özergin’in neşrettiği ve sadece [A] kısmında rütbesi zikredilen 361 adet kaza ile bizim tespit ettiğimiz nüshadaki 391 adet kazanın rütbesi karşılaştırılmış; Özergin’in nüshasında 391 adet kazanın kaydedildiği ikinci kısım olan [B] kısmı, kadılık rütbelerini içermediği için konuya dahil edilmemiştir. Buradaki hedef kısaca rütbesi verilen Rumeli kadılıklarını karşılaştırmak ve benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Ancak yazarlar konuyu anlamadan ve rütbesi olmayan kazalar

hakkında hiçbir açıklama getiremeden Özergin’in neşrettiği [B] kısmına bakarak “Ercan Alan’ın Yeni Olarak İfade Ettiği Ancak 1078 Düzenlemesinde Olan Kazalar” başlığı altında bir tablo oluşturmuşlardır. Bu tablonun neredeyse tamamı, Özergin’in [B] kısmında yer alan kazalarla alakalıdır. Bizim kastettiğimiz rütbesi verilen Rumeli kadılıklarının karşılaştırılması idi. [A] kısmındaki birkaç kaza hakkında ise, makalemizdeki liste oluşturulurken dipnotlarla açıklaması yapılmıştı. Ayrıca bu tabloda bazı kazaların rütbesi “100 ile Mezun” şeklinde verilmiştir. Halbuki ne Özergin’in nüshasında ne de kendilerinin neşrettikleri diğer nüshalarda böyle bir rütbe adı yoktur. “100 ile Mezun” isimli rütbe sadece Kamil Kepeci ve yazarların tespit etmedikleri ve dolayısıyla kullanmadıkları Konya İzzet Koyunoğlu nüshalarında vardır. Dolayısıyla tablo ile açıklama yaparken rütbe isimleri konusunda da hata yapmışlardır.

Ayrıca 1078 düzenlemesine göre, özellikle 1669’da Girit’in fethinin tamamlanması ve 1672’de Kamanıçe’nin fethi ile Osmanlı kaza teşkilatına yeni kazaların dahil olmasından hareketle ve rütbe sayısının ve bazı rütbe isimlerinin farklı olması sebebiyle bu nüsha tarafımızdan XVII. yüzyılın sonuna ait olan bir düzenleme olarak adlandırılmıştı. Çünkü 1087 (1676) tarihli Abdurrahman Abdi Paşa Kanunnamesi’ne göre Kamanıçe ve Kandıye kazaları mevleviyet statüsünde idi². Dolayısıyla 1078 düzenlemesinde yer almıyorlardı ve sitte rütbesindeki kazaya dönüştürül-

2 Abdurrahman Abdi Paşa Kanunnamesi, Haz. H. Ahmet Aslantürk, İstanbul 2012, s. 60.

meleri muhtemelen, bu yüzyılın sonunda gerçekleştirilmişti. Bu ve bunun gibi pek çok kazanın Özergin nüshasından farklılık arz etmesi sebebiyle, aradaki farkı vurgulamak amaçlı, yeni bir düzenleme olarak değerlendirilmişti. Ancak yazarlar, 1078 düzenlenmesine ait orijinal nüsha henüz ortada olmamasına rağmen Özergin'in ve kendilerinin kullandıkları nüshaları arasındaki ortak özellikleri baz alarak, neşrettiğimiz kaynağı da 1078 düzenlenmesinin bir kopyası olarak değerlendirmişlerdir. Ancak bunu bilimsel açıklama noktasında tatmin edici kanıtlar gösterememişlerdir.

Yazarların Özergin'e ve tarafımızca yaptığı eleştirilerden biri de; Özergin'in okuma hatası yaptığı iddiasıdır. Yazarlara göre; Özergin okuma hatası yaparak Valyeva isimli kazayı Valpova, Valpova isimli kazayı da Valyeva olarak okumuştur. Tarafımızdan yapılan incelemede ise bu kazaların farklı rütbe ve akçe değerleri açısından iki nüshada farklı olarak yer almasından ötürü yeni bir düzenleme olduğu algısının oluştuğunu belirtmişlerdir. Ancak burada da yazarların yanlış oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü Özergin'in neşrettiği İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı K13 numaralı eser incelendiği zaman Özergin'in okuma hatası yapmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu nüshada Valpova kazası "Sâlise" rütbesinde, Valyeva kazası ise; "200-150 Arasına Karîb" başlıklı rütbenin altında yer almaktadır ve Özergin tarafından doğru bir şekilde okunmuştur. Tarafımızdan neşredilen Kamil Kepeci kataloğundaki defterde ise Valyeva "Sâlise", Valpova ise "200-150 Arasına Karîb" başlıklı rütbenin

altında yer almaktadır. Bu iki kaza noktasında nüshalar arsında farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılık, nüshaları kalem alan müstensihin yazım yanlışlarından kaynaklandığı gibi, farklı bir düzenlemeye gidildiğini de gösterebilir. Sonuçta 1078 düzenlenmesinin orijinal nüshasının olmaması ve iki kazanın eski harflerle yazımı noktasında tek farklılığın sadece bir noktadan ibaret olması bu durumu açıklamakta zorluk yaşatmaktadır. Ancak burada, yazarların Özergin'in neşrettiği nüshayı detaylı bir şekilde incelemeyen hüküm verdikleri ve yanlış oldukları görülmektedir.

Ayrıca Ahmet Halaçoğlu'nun yaptığı çalışmayı da sadece rütbe adlarına bakmak suretiyle Özergin'in nüshası ile karşılaştırmışlar ve bu nüshanın da 1078 nüshasının kötü bir kopyası olduğuna karar vermişlerdir. Yazarlara göre Özergin ile tarafımızdan ve Halaçoğlu tarafından kullanılan nüshalar arasındaki fark, müstensihlerin tercihlerinden, yazım yanlışlıklarından ve eksikliklerinden faydalanmaktadır.

Ancak burada bilinmesi gereken önemli hususlar vardır. İlk olarak; daha önce bahsettiğimiz üzere, 1078 düzenlenmesine ilişkin orijinal metin ya günümüze ulaşmamış ya da henüz tespit edilememiştir. Dönemin biyografi kaynaklarında o tarihte şeyhülislam olan Minkarizade Yahya Efendi'nin ve Rumeli kadiaskeri olan Babazade Abdülkadir Sinani Efendi'nin hayatı anlatılırken 1078'de böyle bir düzenlemeye ilişkin bir kayıt da görülmemektedir. Dolayısıyla bu düzenlemeye ilişkin en önemli belgeler, adı geçen mecmualardır. Ancak bu mecmualar arasında

büyük oranda benzerlik olmakla beraber bazı farklılıklar da mevcuttur. M. Kemal Özergin ile Levent Kuru ve Ahmet Önal tarafından yayımlanan nüshalar birbirine çok benzemektedir ve bu mecmualarda Rumeli kadılıkları 12 rütbe altında toplanmışlardır. Tarafımızdan neşredilen ve 1078 düzenlemesinin XVII. yüzyılın sonlarına bazı kazaların eklenmesiyle yeniden oluşturulan yeni listede Rumeli kadılıklarının 13 rütbe altında toplandığı görülmektedir. Yayıma hazırladığımız başka bir çalışmamıza konu olan mecmuada ise Rumeli kadılıklarının 17 rütbe altında toplandığı görülmektedir. Kadı mecmualarının, kadı ya da kadı adayları tarafından birbirinden kopya edilerek oluşturulduğu bilgisi göz önüne alındığında; Rumeli kadılıklarını 12 rütbe altında toplayan mecmuaların, bu verileri ya birbirlerinden ya da aynı kaynaktan istinsah ettikleri görülmektedir. Eğer aldıkları kaynak orijinal metinden ise bu sefer diğer nüshaların niçin farklı veriler ve rütbelere içerdiği sorusu akla gelmektedir. Levent Kuru ve Ahmet Önal, tarafımızdan tespit edilen nüshanın, Rumeli kadılıklarını, kendi nüshalarından farklı olarak 13 rütbe altında vermesini defteri kopya eden katibin bir tercihi olarak görmekteyiz.³ Ancak bu farklılığı, hele de 17 rütbe olarak tanzim eden yeni tespit ettiğimiz mecmuayı düşünürsek, sadece katibin bir tercihi olarak değerlendirmek doğru gözükmemektedir. Hem Özergin'in hem Kuru ve Önal'ın ve hem de tarafımız-

dan tespit edilen 3 nüshanın da başında bu verilerin, bizzat o düzenlemeyi yapan Rumeli kadıaskerinin defterinden kopya edildiğini gösteren notlar bulunmaktadır.

Bir diğer husus da rütbesi tespit edilemeyen kazalardır. Yazarlar rütbesi tespit edilemeyen kazalar hakkında da çok sağlam bir açıklama getirememişlerdir. Bu kazalar hakkında neşrettikleri mecmualardaki akçe değerinden hareketle hangi rütbede olacağı ya da olamayacağı kanaatine ulaşabileceklerini belirtmişlerdir. Bu açıklama her ne kadar mantıklı olsa da tek başına durumu izah etmeye yetmemektedir. Rütbesi tespit edilemeyen kazalardan Rumeli kadıaskerliğine bağlı olanların durumu hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Bu kazaların bazılarının ilhak yoluyla bazı civarındaki büyük kazalara katıldığı gibi bazılarının da tebid ve tekaüd, arpalık ve maişet gibi farklı statülerde kadılara tevcih edildiği bu yüzden rütbelere ilişkin listeye giremediği anlaşılmaktadır.⁴

Yazarların hem literatür eleştirisi yaparken hem de çalışmalarına konu olan mecmuaları tanıtırken gözden kaçırdıkları hususlardan biri de neşrettikleri mecmuaların daha önce kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu noktada iki eserin, kısmen de olsa, daha önce kullanıldığı fakat yazarlar tarafından ya hiç fark edilmediği ya da değerlendirmeye alınmadığı görülmektedir. Bu noktada Ayasofya Yazmalarına

3 Levent Kuru-Ahmet Önal, *Osmanlı Kaza teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 22

4 XVII. yüzyıl Rumeli kazalarının tebid, tekaüd, arpalık, maişet gibi statüleri hakkında bkz., Ercan Alan, "Kadıasker Ruznamçe Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kaza Teşkilatı ve Kadılar" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul, 2017, s. 53-97.

kayıtlı eser, Mısır kadılıklarını anlatırken Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud tarafından kullanılmıştır.⁵ Ankara Milli Kütüphane'deki mecmuanın Anadolu kadılık rütbelerine ilişkin kısmı ise, kitabın basımından kısa bir süre önce tarafımızdan yayımlanmıştı.⁶

Ayrıca yazarların neşrettiği mecmularda Rumeli kadılıklarının alfabetik olarak tanıtıldığı kısım; Özergin tarafından neşredilen nüsha ile neredeyse tamamen aynıdır. Bu durum, kadı mecmularının hem bilgileri birbirinden ya da aynı kaynaklardan istinsah ettiklerini göstermekte hem de yazarların aslında daha önce neşredilen bir eserin benzerini tekrar yayımladıklarını göstermektedir.

Yazarların eserlerinde vurgu yaptıkları ve çalışmalarına da başlık olan 1078 (1667-668) tarihinin Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerinin uhdesindeki bütün kadılıkları kapsadığı varsayımı da tartışmaya açıktır. Neşre konu olan Ayasofya Yazmalarına kayıtlı mecmuada, Rumeli kadılık rütbeleri anlatılırken bu düzenlemenin dönemin şeyhülislamı Minkari-zâde Yahya Efendi'nin emri üzerine Rumeli kadıaskeri Abdülkadir Efendi'nin riyasetinde, kadılık mesleğinde uzun seneler geçirmiş tecrübeli kadıların, "eşrâf-ı kuzât"ın, katılımıyla yapıldığı notu yer almaktadır. Buna benzer bir başlık aslında 1078 düzenlemesini anlatan diğer iki nüshada da mevcuttur. Anadolu ve Mısır kadılıklarını anlatırken

hem bu nüshada hem de diğer nüshalarda böyle bir kayıt mevcut değildir. Yazarlar hem Rumeli kadıaskerinin, kadıaskerlere bağlı ilmiye zümresinin başı olması hem de Ankara Milli Kütüphane 06 Hk 1984 numaralı mecmuada yer alan ve bu mecmuayı kaleme alan kişinin 1 Muharrem 1078'de (23 Haziran 1667) mülazemete girdiği notundan hareketle Osmanlı kaza teşkilatında 1078 tarihinde topyekun bir düzenlemenin yapıldığı kanaatine varmışlar ve kitabın adını ve referans tarihini 1078'e dayandırmışlardır. Ayrıca Ayasofya Yazmaları'na kayıtlı mecmuada kazaların Rumeli, Anadolu ve Mısır olarak peş peşe sıralanması yazarları böyle düşünmeye sevk etmiş olabilir.

Bu nedenle yazarlara göre; bugüne kadar yapılan çalışmalarda 1078 tarihli düzenlemenin sadece Rumeli kadıaskerinin yetkisi altındaki kadılıkları kapsadığı kanaatinin yaygınlaştığı belirtilmekte ve bu nedenle Anadolu ve Mısır kadılıklarıyla ilgili bilgi ve belgenin az olduğu iddia edilmektedir.

Burada 1078 tarihiyle ilgili, ya da daha açık bir şekilde, 1078 tarihinin bütün kadılıkları kapsadığı ile ilgili bazı soru işaretleri bulunmaktadır. Öncelikle her ne kadar Rumeli kadıaskeri, kadıaskerliklere bağlı olan ulema içinde en üst makam olsa da, bütün kadılıkları ilgilendiren bir düzenlemede Anadolu kadıaskerinin de kendine bağlı mansıblar noktasındaki tasarrufundan hareketle onun da adı zikredilmeliydi.

5 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990, s. 254-256. Bu eser, tanıtılmamasına rağmen kitabın kaynakça kısmında yer almaktadır.

6 Ercan Alan, "XVII. Yüzyıl Anadolu Kadılıkları ve Rütbeleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 67 (2018/1), İstanbul, 2018, s. 59-100.

Ayrıca hem Rumeli kadıaskerinin hem de kıdemli kadıların toplandığı bir mecliste, eğer kendi yetki ve sorumluluk alanındaki kadılıkları ilgilendiriyorsa, Anadolu kadıaskerinin de hazır olması gerekiyordu. Anadolu kadıaskerinin zikredilmemiş olması, bu düzenlemenin Anadolu ve Mısır kadılıklarını da kapsadığı noktasında bazı şüpheler barındırmaktadır. Ayrıca diğer mecmuada yer alan 1 Muharrem 1078 tarihi, o mecmuanın o tarihte veya ona yakın tarihte ele alındığını göstermez. Burada dikkat edilmesi gereken ilk husus; buradaki 1078 tarihinin Vişnezâde lakaplı Şeyh Mehmed İzzetî Efendi'nin Anadolu kadıaskerliğine atandıktan sonra, mecmuanın yazarı olan kişiyi mülazemete kaydettiği tarih olmasıdır. İkincisi ise; kadı mecmularının, orijinal bilgiler sunmanın yanında derleme eserler de olabileme özelliğidir. Bu durum mecmuanın 1078'den önce yazılmış bir kaynaktan alıntı yapmış olabileceği gibi, içinde açıklayıcı herhangi bir başka başlık ya da notun olmamasından hareketle, daha geç tarihli bir düzenlemeye de işaret edebilir.

Son olarak Ayasofya'ya kayıtlı mecmuada önce Rumeli kadılıkları bütün teferruatıyla verilmiş, ardından İstanbul, Eyüb ve Üsküdar'da mevcut olup mevleviyete musıla olan medreseler sıralanmış, sonra hiçbir başlık verilmeden Mısır kadılık rütbeleri verilmiş, ardından da Anadolu kadıaskerliğine bağlı bütün kazalar alfabetik olarak yevmiye miktarlarıyla kaydedilmiş; ancak rütbeleri verilmemiştir.

1078 tarihinde imparatorluğun genelini ilgilendiren bir düzenleme oldu-

ğunu iddia etmek için daha fazla delile ihtiyaç vardır. Bu noktada tespit edilen mecmualarda niçin sadece Rumeli kadılıkları üzerine kayıtlar mevcuttur ya da 1078'de bütün kadılıklarda düzenleme yapıldığına ilişkin alternatif kaynak ve eserler var mıdır gibi sorular akla gelmektedir. Yayımlanan kitap ise bu tip sorulara verilecek hiçbir cevap barındırmamaktadır.

Bu saydıklarımız, 1078 düzenlemesinin bütün kadılıkları kapsama noktasında bazı eksiklikleri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle 1078 yerine XVII. yüzyıl demek daha doğru olur kanaatindeyiz. Yazarlar; XVII. yüzyıl kadılık rütbeleri ile XVIII. yüzyıla ait rütbeleri karşılaştırarak kadılık rütbelерinin yüzyıllara göre değişimini göstermişler ve böylece XVII. yüzyıl kadılık rütbelерinin sağlamlasını da yapmışlardır.

Bu noktada Rumeli kadılık rütbeleri hakkında XVII. yüzyıla ya da 1078 düzenlemesine ait muhtelif nüshalar olmasına rağmen Anadolu kadıaskerliğine bağlı kadılıklar hakkında alternatif kaynak fazla yoktur. Ancak dönemin en önemli kaynaklarından biri olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Anadolu kadıaskerliğine bağlı olan ancak farklı bir rütbe sınıflaması içinde olan Mısır kazaları hakkında ayrıntılı ve yazarların bu konudaki eksiklerini tamamlayıcı bilgiler yer almaktadır. Örneğin; Evliya Çelebi'nin sitte-i evvel (sitte-i ûlâ) rütbesinde verdiği kazalar ile mecmuanın verdiği sitte-i ûlâ rütbesindeki kazalar arasında fark vardır. Ayrıca genel olarak kazaların isimleri ve sayıları hakkında bazı farklılıklar göze

çarpmaktadır.⁷ Bu noktada yazarlar, yine sadece kendi kullandıkları mecmuaya bağlı kalmışlar, diğer birinci elden kaynakları değerlendirmeye alıp herhangi bir karşılaştırma yapmamışlardır.

Yazarların eserlerinde açıklama noktasında eksik kalan bir diğer nokta; rütbelerin kaza ismi olarak karşılığı meselesidir. Mecmuada Rumeli kadılıklarına ilişkin 1078 tarihli kadılık rütbeleri verildikten sonra, diğer mecmualarda olduğu gibi, kazaların alfabetik olarak tanıtılmasına geçilmiştir. Burada, kazanın ismi, bağlı olduğu sancak veya eyalet, kendisine komşu kazalar verildikten sonra; bazı kazaların altına kırmızı mürekkeple “rütbesi sitte” ya da “rütbesi Babadağ”, “rütbesi Eğri” gibi rütbeyi belirten notlar düşülmüştür. Bu durum yazarlar tarafından “rütbenin kaza ismi olarak karşılığı” olarak değerlendirilmiş; atama işlemlerinde kazanın rütbesini yazmak yerine o rütbenin ilk kazası olan kazanın adının kaydedildiğini belirtilmiştir. Bu tespit doğru olmakla beraber XVII. yüzyıl ya da 1078 tarihinde böyle bir uygulamanın olduğu şüphelidir. Öncelikle bu notlar kadılık rütbelerini içeren ilk kısımda değil; kazaların alfabetik olarak tanıtıldığı ikinci kısımda verilmiştir. Burada ise açık bir şekilde “rütbesi Köstendil” gibi açık bir ifade ile rütbe olarak kaydedilmiştir. Bir kaza için iki ayrı rütbe ismi olamayacağı için yazarlar buradaki rütbeleri rütbenin kaza isminin karşılığı olarak değerlendirmişlerdir. Ancak bu kısmın sonradan metne eklendiği bariz bir şekilde görülmektedir. Ay-

rica kadı mecmualarının derleme eserler oldukları ve zamanla yaşanan gelişmelere göre mecmualara not düşüldüğü bilgisi göz önünde bulundurulursa bu notların da neden eklendiği anlaşılacaktır. Ayrıca aynı mecmuada daha önceden mevleviyet statüsünde olan Kandiye ve Kamanıçe kazalarının; ki bu kazaların 1087 (1676) tarihinde mevleviyet statüsünde oldukları daha önce vurgulanmıştı, kadiaskerliğe bağlanıp sitte rütbesine yazıldığı kaydedilmiştir. Bu da adı yukarıda zikredilen rütbelerin metne sonradan eklendiği görüşünü desteklemektedir. Ayrıca bu durum sadece Ayasofya Yazmaları’nda mahfuz olan mecmuada görülmekte; 1078 düzenlemesine ait diğer nüshalarda böyle bir duruma rastlanmamaktadır. Diğer bir husus da XVII. yüzyılın son çeyreğinde Rumeli kadiaskerliği ruznamçeleri eksik olsa da mevcut ruznamçelerde herhangi bir rütbe adı kaydedilmemiştir. Ancak XVIII. yüzyılın başından itibaren rütbe karşılığı olarak kaza isimleri zikredilmiştir. Bütün bunlar ikinci kısımdaki rütbelerin daha sonra metne eklendiğini akla getirmektedir. Zaten mecmuanın XVIII. yüzyılın başında tamamlanmış olduğunu gösteren işaretler de yazarlar tarafından da vurgulanmaktadır. Son olarak “rütbenin kaza ismi olarak karşılığı” uygulaması sadece Rumeli kadılıklarında görülmektedir ki eğer yazarlar haklı ise, Anadolu kadiaskerliğine bağlı kazalarda niçin böyle bir uygulama görülmediği akla gelmektedir. Bu da cevaplanması gereken bir diğer sorudur.

7 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, X, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul, 2007, s. 85-86.

Yazarların rütbelerin yevmiye oranlarını gösterirken de bazı eksiklik ve hataları göze çarpmaktadır. Neşrettikleri nüshalara göre; en yüksek yevmiyeli kaza; 499 akçelik yevmiye ile Siroz'dur ve bu noktada tek örnektir. Bu nedenle yazarlar, rütbesi kayıtlı kazaların yevmiye miktarlarını verirken; kendi kaynaklarını temel alarak, yüksek rütbeli kazaların en fazla 300 akçe yevmiye ile tevcih edildiğini ifade etmişlerdir. Bunu desteklemek için de dönemin kadıasker ruznamçeleri üzerine yapılan çalışmalara atıflar yapmışlardır. Oysa aynı döneme ait hem Anadolu ve hem de Rumeli kadıaskerliği ruznamçelerinde, az da olsa, bazı kazaların 400, 450 ve 499 akçe gibi yevmiyelerle tevcih edildiğini görmekteyiz. Bu durumda eldeki verilerin ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılması ve aradaki farkların ne olduğu ortaya konmalı ve hangi sebepten kaynaklanmış olabileceği tartışılmalıydı. Yazarların kazaların yevmiye miktarı noktasında da sadece kendi kaynaklarına bağlı kalmaları da ciddi bir eksiklik. Yine kaza sayısı bağlamında da sadece Özergin ile kendilerinin neşrettikleri mecmualara bağlı kalmışlar ve dönemin kadıasker ruznamçelerindeki verilerle bir karşılaştırmaya gitmemişlerdir. Örneğin Rumeli kadıaskerliğine bağlı kazaların yaklaşık olarak 445 olduğunu söylemektedirler. Halbuki XVII. yüzyıla ait Rumeli kadıaskerliği ruznamçelerinde bu sayısının daha yüksek olduğu gö-

rülmektedir⁸. Dolayısıyla kadıasker ruznamçelerinde mevcut olan bazı kazalar mecmualarda yoktur. Bu nedenle, başlığı kaza teşkilatı olan bir çalışmada, kazaların sayısı hakkında hüküm verilirken, zaten yayımlanmış olan, ruznamçe kayıtlarına da bakılmalı ve aradaki farklılıklar ve nedenleri tartışılmalıydı.

Son olarak; eser, başlık olarak kaza teşkilatı üzerine olmakla beraber, kullanılan mecmualardan birinde yer alan medrese kayıtları da kitaba eklenmiştir. Başlığa zıt bu durum, kitabın yazılışındaki amacın sadece tespit edilen iki mecmuanın neşredilmesinden ibaret olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak; yazarların kullandığı kaynaklar ya da içerik olarak benzerleri daha önce yayımlanmıştır. Yazarlar, literatür eleştirisi hususunda, kaynakların değerlendirilmesinde ve alternatif kaynaklarla desteklenmesi noktasında zayıf kalmışlardır. Örneğin rütbesi verilmeyen kazalar noktasında bir açıklama getiremedikleri gibi, yevmiye miktarı noktasında kadıasker ruznamçelerindeki verilerle benzerlikleri ve farklılıkları vurgulamamışlardır. Daha önce çalışılan kaynaklar bilimsel bir değerlendirmeye tabi tutulmamış ve yeterince incelenmemiştir. Bu noktada kitabın telif amacının sadece metin neşri yapmak olduğu, kaza teşkilatı ve kadılık müessesesi noktasında konuyu anlama ve açıklama gibi bir gayretin olmadığı göze çarpmaktadır.

8 Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Ercan Alan

Dr. Öğretim Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye

AMAC VE KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi, derleme ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Tarih Dergisi, EBSCO Historical Abstracts, Web of Science-Emerging Sources Citation Index ve TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin tarafından indekslenmektedir.

Derginin tüm masrafları İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Makale değerlendirme ve yayın işlemleri için yazarlardan ücret talep edilmemektedir. Tüm makaleler-<http://dergipark.gov.tr/iutarih> sayfasındaki online makale değerlendirme sistemi kullanılarak dergiye gönderilmelidir. Derginin yazım kurallarına, gerekli formlara ve dergiyle ilgili diğer bilgilere web sayfasından erişilebilir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen bilgi, fikir ve görüşler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bilgi ve görüşlerini yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı, bu gibi yazarlara ait bilgi ve görüşler için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir.

Yayınlanan tüm içeriğe <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Basılı kopyaların temini için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile iletişime geçilmesi gerekmektedir.

Dergide yayınlanan içeriğin tüm telif hakları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne aittir.

Dergi asitsiz kağıda basılmaktadır.

YAZARLARA BİLGİ

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Özgünlük, yüksek bilimsel kalite ve atıf potansiyeli bir makalenin yayına kabulü için en önemli kriterlerdir. Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar için, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmelidir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler çift-kör hakem değerlendirme sürecinden geçmektedir. Tarafsız değerlendirme sürecini sağlamak için her makale alanlarında uzman en az iki dış-bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. Dergi Yayın Kurulu üyeleri tarafından gönderilecek makalelerin değerlendirme süreçleri, davet edilecek dış bağımsız editörler tarafından yönetilecektir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergiye makale gönderen tüm yazarların hazırladıkları çalışmalarda evrensel etik ilkelere uymaları beklenmektedir. Bu ilkeler; bilimsel doğruluk, veri ve analiz doğruluğu, kurumsal dürüstlük, tarafsızlık ve sosyal sorumluluk çerçevesinde şekillenmektedir.

Bütün makalelerin benzerlik tespiti denetimi, iThenticate yazılımı aracılığıyla yapılmaktadır.

Yayın Kurulu, dergimize gönderilen çalışmalar hakkındaki intihal, atıf manipülasyonu ve veri sahteciliği iddia ve şüpheleri karşısında COPE kurallarına uygun olarak hareket edecektir.

Yazarlık

Bilimsel bir makalenin yazarlığı, makale yazarı olarak belirtilen kişinin çalışmaya önemli katkı sunduğu ve makale içeriğinin tüm sorumluluğunu taşıdığı anlamına gelmektedir. Birden fazla yazarı olan makalelerin yazarların aşağıdaki kriterleri karşılanması beklenmektedir:

- Makalenin tasarım, veri toplama ve/veya veri analizi aşamalarında kayda değer bir katkısı olması
- Makale yazımı ya da düzenlemesi aşamalarında görev almış olması
- Makalenin dergiye gönderilecek son haline ve hangi dergiye gönderileceğine onay vermiş olması
- Makale içeriğinin tüm sorumluluğunu kabul etmesi

Yukarıdaki maddeler dışında, makaleye yapılmış herhangi başka bir bireysel katkı Teşekkür bölümünde belirtilmelidir.

Bir yazar, çalışmada katkı sağladığı kısımların sorumluluğunu almasına ek olarak, diğer yazarların çalışmanın hangi kısımlarından sorumlu olduğunu da teşhis edebilmelidir. Ayrıca, yazarlar birbirlerinin katkılarının bütünlüğüne güven duymalıdır.

Yazarlık haklarına uygun hareket etmek ve hayalet ya da lütuf yazarlığın önlenmesini sağlamak amacıyla sorumlu yazarlar makale yükleme sürecinde <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebilen Yazar Katkı Formu'nu imzalamalı ve taranmış versiyonunu yazıyla birlikte göndermelidir. Yayın Kurulu'nun gönderilen bir makalede "lütuf yazarlık" olduğundan şüphelenmesi durumunda söz konusu makale değerlendirme yapılmaksızın reddedilecektir. Makale gönderimi kapsamında; sorumlu yazar makale gönderim ve değerlendirme süreçleri boyunca yazarlık ile ilgili tüm sorumluluğu kabul ettiğini bildiren kısa bir ön yazı göndermelidir.

Tarih Dergisi; gönderilen makalelerin değerlendirme sürecine dahil olan yazarların ve bireylerin, potansiyel çıkar çatışmasına ya da önyargıya yol açabilecek finansal, kurumsal ve diğer ilişkiler dahil mevcut ya da potansiyel çıkar çatışmalarını beyan etmelerini talep ve teşvik eder.

Bir çalışma için bir birey ya da kurumdan alınan her türlü finansal destek ya da diğer destekler Yayın Kurulu'na beyan edilmelidir. Editörler, yazarlar ve hakemler ile ilgili potansiyel çıkar çatışması vakaları derginin Yayın Kurulu tarafından COPE rehberleri kapsamında çözülmektedir.

Derginin Yayın Kurulu, itiraz ve şikayet vakalarını, COPE rehberleri kapsamında işleme almaktadır. Yazarlar, itiraz ve şikayetleri için doğrudan Editöryal Ofis ile temasa geçebilirler. İhtiyaç duyulduğunda Yayın Kurulu'nun kendi içinde çözemediği konular için tarafsız bir temsilci atanmaktadır. İtiraz ve şikayetler için karar verme süreçlerinde nihai kararı Baş Editör verecektir.

Tarih Dergisi makale gönderirken yazarlar makalelerinin telif haklarını İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne devretmeyi kabul ederler. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilecektir. Tarih Dergisi her makalenin <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebileceğiniz Yayın Hakkı Devir Formu ile beraber gönderilmesini talep eder. Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dahil daha önce yayınlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen görüşler ve fikirler Tarih Dergisi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bakış açılarını yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı bu gibi durumlar için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir. Yayınlanan içerik ile ilgili tüm sorumluluk yazarlara aittir.

MAKALE HAZIRLAMA

Makaleler sadece <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; Yayın Hakkı Devir Formu'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir. Bu forma <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişilebilmektedir.

Makale Hazırlama

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Başlık sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Özgün Araştırma: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Kitabiyat: Bu türdeki yazılar düz bir metin olarak hazırlanmalıdır. Makale başlığı olarak incelenen kitabın yazarı, kitabın adı, yayın evi, yayın yeri ve yılı ve sayfa numaralarını gösterecek şekilde hazırlanmalıdır. Metin içerisinde kitabın ilgili bölümlerine yapılan referanslar parantez içerisinde sayfa numarası belirtilerek yapılmalıdır.

Örnek: David J. Breeze, The Roman Army, Bloomsbury Academic Pub., London 2016, xvi+152 s.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıklımları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetle ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atıf yapılmalıdır.

Kaynaklar

Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, *Hazine-i Hassa*).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 11550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn.yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İncalcık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İncalcık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi‘-i Şerîf ve Dârü’l-hadis Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda: M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

- Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.
Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009³.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlıdan Günümüze Yer Adları", *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Kütükoğlu, Bekir, "Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 249-252.

İlgürel, Mücteba, "Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 123-166.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, "Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., "Başmukataa Kalemî", *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Serin, Sinem, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan
sad. : sadeleřtiren
nşr. : neřreden
ed. : editör
a.g.e. : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale ya da madde
a.g.t. : adı geçen tez
ayn.yzr. : aynı yazar
ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar
ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde
a.g.e., s. 27; *a.g.m.*, s. 28; *a.g.t.*, s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

REVİZYONLAR

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

